

A. or. 4875 / 1

BIBLIOTECA
REGIA
MONACENSIS.

<36601945700012

<36601945700012

Bayer. Staatsbibliothek

A. or. 4875 / 1

BIBLIOTECA
REGIA
MONACENSIS.

<36601945700012

<36601945700012

Bayer. Staatsbibliothek

Sabruta

THE
SUŚRUTA,
OR
SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT
BY DHANWANTARI,
AND COMPOSED
BY HIS DISCIPLE SUŚRUTA.

VOL. I.
CONTAINING
THE THREE DIVISIONS
CALLED
SU'TRA, NIDA'NA, AND SHA'RI'RA.

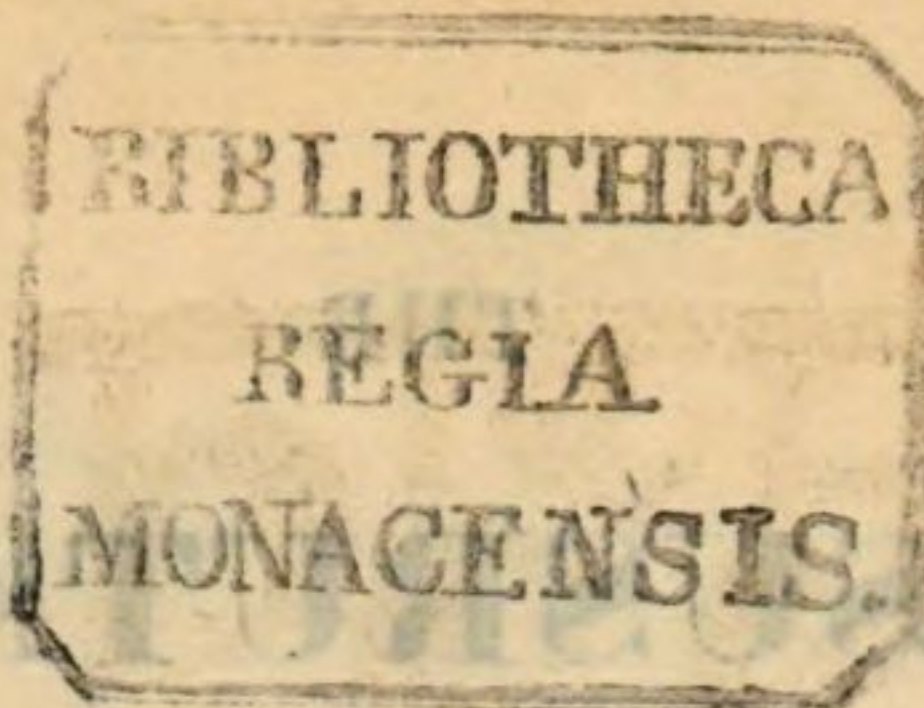
EDITED BY SRI' MADHUSU'DANA GUPTA,
TEACHER OF MEDICINE IN THE SANŚCRIT COLLEGE;
AND
PRINTED BY ORDER OF THE EDUCATION COMMITTEE
AT
THE EDUCATION PRESS.

ENGLISH ERA 1835.

ŚAKA 1757.

244. D.

67^a 4y

OR

SYSTEM OF MEDICINE

TWENTY

BY DHANWANTARI

AND COMPOSED

BY HIS DISCIPLE SURSUTA

Vol. I.

CONTAINING

THE THREE DIVISIONS

OF

SUTRA, NIDANA, AND SHARIRA

EDITED BY SRI MAHARAJA DANA GITA

TEACHER OF MEDICINE IN THE SANSCRIT COLLEGE

AND

PRINTED BY ORDER OF THE EDUCATION COMMITTEE

AT

THE EDUCATION PRESS

ENGLISH WY 1834

SRINAGAR

सुश्रुतः।

॥ आयुर्वेदः ॥

॥ भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टः ॥

॥ सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः ॥

॥ अस्य ॥

॥ सूत्रनिदानशारीरस्थानद्वयकल्पितः ॥

॥ प्रथमभागः ॥

श्रीलश्रीयुक्तसाधारणविद्यादृष्ट्यथकसमाजाधिपतीनामाज्ञया राजकीयसंस्कृत
विद्यामन्दिरस्यायुर्वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीमधुसूदनगुप्तेन संशोधितः ।

कलिकाताराजधान्यां इडुकेशनाख्ययन्त्रालये

मुद्रितोऽभूत् ॥

१७५७ शकाब्दे

11 15:17:14

State Library
München

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ सुश्रुतः ॥

॥ सूत्रस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः ॥

अथातो वेदोत्पत्तिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यथोवाच
भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय । अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि
गणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव
वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतयञ्जुः ।
भगवन् शरीरमानसागन्तुस्वाभाविकैर्व्याधिभिर्विविधवेदनाभि
घातोपद्रुतान्सनाथानप्यनाथवद्विचेष्टमानान् विक्रोशतश्च मानवा
नभिसमीक्ष्य मनसि नः पीडा भवति तेषां सुखैषिणां रोगोपश
मार्थमात्मनः प्राणयार्थञ्च प्रजाहितहेतोरायुर्वेदं श्रातुमिच्छाम
इहोपदिश्यमानं । अत्रायत्तमैहिकमामुष्मिकञ्च श्रेयः । तद्भगवन्त
मुपपन्नाः स्मः शिष्यत्वेनेति । तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्व
एवामीमांस्या अध्याप्यास्य भवन्तो वत्साः । इह खल्वायुर्वेदो नाम
यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च
कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वच्चावबोध्य नराणां
भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥

तद्यथा ॥ शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्य
मगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ॥

तत्र शल्यं नाम विविधदणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थि
बालनखपूयास्त्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रचाराग्निप्रणिधान
व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥

शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणा
दिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थं ॥

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तानां व्याधीनां ज्वराती
साररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थं ॥

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहा
द्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थं ॥

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं
दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ॥

मगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्ज
नार्थं विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमनार्थं ॥

रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरण
समर्थञ्च ॥

वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायन
प्रसादोपचयजनननिमित्तं ग्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदो
ऽष्टाङ्ग उपदिश्यते ॥

अत्र कस्मै किमुच्यतामिति । त ऊचुः । अस्माकं सर्वेषामेव शल्य
 ज्ञानमूलं कृत्वापदिशतु भगवानिति । स उवाचैवमस्त्विति । त ऊचु
 र्भूयोऽपि भगवन्तं । अस्माक मेकमतीनां मतमभिसमीक्ष्य सुश्रुतो
 भगवन्तं प्रक्ष्यति । अस्मै चोपदिश्यमानं वयमप्युपधारयिष्यामः ॥
 स होवाचैवमस्त्विति । वत्स सुश्रुत इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याधु
 पसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन्विद्यते
 ऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षा
 नुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय । एतद्व्यङ्गं प्रथमं प्राग
 भिघातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण
 यज्ञस्य शिरश्चिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ
 नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यं । तावू
 चतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् ।
 ताभ्यां यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टास्वपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेत
 देवाधिक मभिमत माण्डूक्रियाकरणाद्यन्तश्चक्षारामिप्रणिधाना
 त्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं
 वृत्तिकरञ्चेति ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्वि
 भ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥
 भवति चात्र ।

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवा जरारुजामृत्युहरोऽमराणां ।
 शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्ताऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुं ॥

अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते ।
तस्मिन् क्रिया सो ऽधिष्ठानं कस्मात्लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि
द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च
तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः । स्वेदजाण्ड
जोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्यापकरणमन्यत् ।
तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानं । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतु
र्विधा आगन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामाग
न्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफ
शोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभय
हर्ष विषादेर्ध्याभ्यसूयादन्यमात्सर्यकामलोभप्रमदतयदृच्छाद्विषभेदैर्भ
वन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रमदतयः ॥ त एते
मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक्
प्रयुक्ता निग्रहहेतवः ॥ प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णैर्जसाञ्च स
षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोष
धयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः ।
वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो
वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फल
पाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्ड
जस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्प
सरीसृपप्रमदतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रमदतयः स्वेदजाः ।
दन्द्रगापमण्डूकप्रमदतय उद्भिज्जाः ॥ तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफल

मूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनख रोम
रुधिरादयः ॥ पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपा
लादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतो
ष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्वऽयनादयः सम्वत्सरविशेषाः । त एते
स्वभावत एव दोषाणां सञ्चय प्रकोप प्रशम प्रतीकार हेतवः प्रयो
जनवन्तश्च ॥

भवन्तिचात्र ॥ शरीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः ।

चये कोपे शमेचैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥

आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि ।

मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ॥

शरीरपतितानान्तु शरीरवदुपक्रमः ।

मानसानान्तु शब्दादि रिष्टो वर्गः सुखावहः ॥

एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इतिचतुष्टयं समा
सेन व्याख्यातं ॥ तत्र पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्त
स्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणा
द्वातपित्तकफ शोणित सन्निपात वैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एवव्याधयो
व्याख्याताः । आषधिग्रहणाद्द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामा
देशः । क्रियाग्रहणाच्चेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्माणिव्याख्या
तानि । कालग्रहणात्सर्व्वक्रियाकालानामादेशः ॥

भवतिचात्र । वीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्तितं ।

सविंशमध्यायशत मस्य व्याख्या भविष्यति ॥

तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदान
शारीरचिकित्सितकल्पेष्टवशात्संविभज्यात्तरे तन्त्रे शेषानर्थान्
व्याख्यास्यामः ॥

भवतिचात्र ।

स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्वि यः काशिपतिप्रकाशितं ।
सपुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपैरसुक्ष्मे शक्रसलोक्तं ब्रजेत् ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मण
क्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयः शीलशौर्यशौचाचारविनय शक्ति
बलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्रा
क्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयत् ।
अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ॥

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रश
स्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य
गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा
विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थाप
यित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारुविल्वानां समिद्धिश्च
तुष्णा वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुघृता
क्ताभिर्दावीर्हौमिकेन विधिना श्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रण

वाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात्
 शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानां मुपनयनं कर्तुं मर्हति
 राजन्यो द्वयस्य वैश्या वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं
 मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयाम्नि
 सात्त्विकं शिष्यं ब्रूयात् । कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारैर्यापारु
 ध्यैषु न्यानुतालस्यायशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषा
 यवाससा सत्यव्रत ब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मद
 नुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मन्त्रियहितेषु
 वर्त्तितव्यं मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यफला च विद्या न च
 प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्यामे
 नोभाग्भवेय मफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसा
 ध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्य
 मेवं साधु भवति ॥ व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रति
 कर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥
 भवतश्चात्र ॥

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनौ द्वे कृष्णेतरेऽप्येव महर्दिसन्ध्यं ।

अकालविद्युत्स्तनयितुघोषे स्वतन्त्रराष्ट्रचितिपव्यथासु ॥

शशानयानाद्यतनाह्वेषु महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।

नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा नाधोयते नाशुचिनाच नित्यं ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

अथातोऽध्ययनसंप्रदानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ प्रागभिहितं सर्विंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थानमध्यायाः षट् चत्वारिंशत् । षोडश निदानानि । दश शरीराणि । चत्वारिंश चिकित्सितानि । अष्टौ कल्पाः । तदुत्तरं षट्षष्टिः ॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः ।

प्रभाषणाग्रहरणावृत्तुर्चर्याथ यान्तिकः ॥

शस्त्रावचारणं योग्या विशिखा चारकल्पनं ।

अग्निकर्म जलौकाख्यावध्याथौ रक्तवर्णनं ॥

दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ।

कर्णव्यधामपक्वैषावालेपो ब्रण्युपासनं ॥

हिताहितो ब्रणप्रश्नो ब्रणास्त्रावश्च यः पृथक् ।

कृत्याकृत्यविधि र्याधिसमुद्देशीय एव च ॥

विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।

शल्पोद्धृतिर्ब्रणज्ञानं दूतस्वप्ननिदर्शनं ॥

पञ्चेन्द्रियं तथाक्वाया स्वभावाद्वैकतं तथा ।

वारणो युक्तसेनीय आतुरक्रम मिश्रकौ ॥

भूमिभागो द्रव्यगणः संशुद्धौ शमने च यः ।

द्रव्यादीनाञ्च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः ॥

रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ।

द्रवद्रव्यविधि स्तब्धदन्तपानविधिस्तथा ॥

सूचनात्सूत्रणाच्चैव सन्धानाच्चार्थसन्ततेः ।

षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ १ ॥

वातव्याधिकमर्शासि साश्मरिश्च भगन्दरः ।

कुष्ठमेहोदरा मूढविद्रध्यः परिसर्पणम् ॥

ग्रन्थि वृद्धि भग्नशूक क्षुद्राश्च मुखरोगिकं ।

हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीति षोडश ॥ २ ॥

भूतचिन्ता रजःशुद्धि गर्भावक्रान्तिरेवच ।

व्याकरणञ्च गर्भस्य शरीरस्यच यत् स्मृतं ॥

प्रत्येकं मर्म्मनिर्देशः सिरावर्णनमेवच ।

सिराव्यधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥

निर्दिष्टानि दशैतानि शरीराणि महर्षिणा ।

विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजां योगिनामपि ॥ ३ ॥

द्विव्रणीयो व्रणः सद्यो भग्नानां वातरोगिकं ।

महावातिकमर्शासि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥

कुष्ठानां महताञ्चापि मैहिकं पैडिकं तथा ।

मधुमेहचिकित्साच तथाचोदरिणामपि ॥

मूढगर्भचिकित्साच विद्रधीनां विसर्पिणा ।

ग्रन्थिवृद्ध्युपदंशानान्तथाच क्षुद्ररोगिकं ॥

शूकदोषचिकित्साच तथाच मुखरोगिणा ।

शोफस्थानागतानाञ्च निषेधा मिश्रकन्तथा ॥

वाजीकरञ्च यत्क्षीणे सर्वावाधशमोपिच ।

मेधायुष्करणञ्चापि स्वभावव्याधिवारणं ॥

निवृत्तसन्तापकरं कीर्तितञ्च रसायनं ।

स्नेहोपयौगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ॥

तयोर्व्यापचिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिकः ।

नेत्रवस्तिविपत्तिद्विस्तथा चोत्तरवस्तिकः ॥

निरुहक्रमसंज्ञश्च तथैवातुरसंज्ञकः ।

धूमनस्यविधिश्चाग्न्याश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ॥

प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ।

पर्यायास्तस्य निर्दिष्टाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ ४ ॥

अन्नस्य रक्षा विज्ञानं स्थावरस्थेतरस्य च ।

सर्पदष्टविषज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितं ॥

दुण्डुभेर्मूषिकाणाञ्च कीटानां कल्प एव च ।

अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ ५ ॥

अध्यायानां शतं विंशमेवमेतदुदीरितं ।

अतः परं खनान्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥

अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।

आपद्रविक इत्येष तस्याग्न्यात्वा निरुच्यते ॥

सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ।

संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रति प्रति ॥

चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ।

पैत्तस्य शैथिल्यस्यापि रौधिरस्य तथैव च ॥

लेख्यभेदनिषेधौ च क्खेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ।

क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्षात्यास्तच्चिकित्सितं ॥

घ्राणोत्थानाञ्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनं ।

प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनं ।

चिकित्सा तद्गदानाञ्च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥

नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनं ।

अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥

पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना ।

नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः स्योनिजा ।

कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्तितं ॥

ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिणामपि ।

पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्क्षायाः पानजाश्च ये ॥

तृष्णायाश्चर्दिहिकानां निषेधः श्वासकासयोः ।

स्वरभेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोः पृथक् ॥

विस्त्रुचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छयोः ।

इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितं ॥

अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ।

उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥

रसभेदाः स्वस्थवृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।

दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥

श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत्तन्त्रमाज्जर्महर्षयः ।

वक्त्रार्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरञ्चापि पश्चिमं ॥

शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कारयिकी च या ।

भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ॥

वाजीकरञ्चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ।

विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितं ।

विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥

एतदवश्यमध्येयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञो
हि भिषगाजार्हो भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।

स मुह्यत्यातुरम्प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवं ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रवहिष्कृतः ।

स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥

उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ।

अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥

आषध्याऽमृतकल्पास्तु शस्त्राग्निविषोपमाः ।

भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥

क्वेद्यादिष्वनभिज्ञा यः स्नेहादिषु च कर्मसु ।

स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥

यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।

आहेव कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥

अथ वत्स तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय मया प्रोच्यमानं। अथ
शुचये कृतात्तरासङ्गाया व्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय
यथाशक्ति गुरुरूपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा तेच पदपाद
श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशो घटयेदात्मना चानुप
ठेत्। अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपी
डितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च
स्वरैः पठेन्नचान्तरेण कश्चिद्व्रजेत्तयोरधीयानयोः ॥

भवतश्चात्र ॥ शुचि गुरुरूपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः ।

पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥

वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे ।

तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्यायनान्तगः ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

अथातः प्रभाषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः ।

खरस्य चन्दनभार इव केवलं परिश्रमकरं भवति ॥

भवति चात्र ॥

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बह्वन्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद्वहन्ति ॥

तस्मात्सर्वविंशमध्यायशतमनुपदपादश्लोकार्द्धश्लोकमनुवर्णयितव्य
मनुश्रोतव्यञ्च ॥ कस्मात्सूक्ष्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकदोषधातु

मलाशयमर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थि गर्भसम्भवद्रव्यसमूहविभागास्तथा
 प्रनष्टशल्याद्धरणव्रणविनिश्चयभग्नविकल्पाः साध्ययाप्यप्रत्याख्येयताच
 विकाराणामेवमादयश्चान्ये विशेषाः सहस्रशो ये विचिन्त्यमाना
 विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मा
 दवश्यमनुपदपादश्लोकाद्धश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ अन्य
 शास्त्रविषयोपपन्नानाञ्चार्थानामिहोपनिपतितानामर्थवशात्तेषां त
 द्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं कस्मान्नह्येकस्मिन् शास्त्रे शक्यः
 सर्वशास्त्राणामवरोधः कर्तुं ॥

भवन्ति चात्र ॥ एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयं ।

तस्मादङ्गश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥

॥ शास्त्रं गुरुमुखोद्गोर्णमादायोपास्य चासकृत् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥

॥ आपधेनवमौरभं सौश्रुतं पौष्कलावतं ।

शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

॥

॥ पञ्चमाध्यायः ॥

अथातोऽग्रेऽपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधं कर्म ।

पूर्वकर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति तद्वाधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः ॥

अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्याम

स्तत्सम्भारांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्माऽष्टविधं । तद्यथा । केद्यं भेद्यं लेख्यं

वेध्यमेध्यमाहार्यं विस्त्रायं सीव्यमिति ॥

अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयित
 व्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रचाराग्निशलाकाश्टङ्गजैलाकालावूजाम्बवोष्ठ
 पिचुषोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्य
 जनशीतोष्णोदक कटाहादीनि परिकर्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बल
 वन्तः ॥ ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपान
 रत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्चयित्वा कृतवलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघु
 भुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म
 सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूय
 दर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशुच । महत्स्वपि च पाकेषु द्यङ्गुलं
 व्यङ्गुलं वा शस्त्रपदमुक्तं ॥ तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति
 व्रणगुणाः ॥

भवतश्चात्र ॥ आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।

प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्मणि शस्यते ॥

शौर्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ।

असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥

एकेनवा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तराबुद्ध्यावेद्यापरान् व्रणान्
 कुर्यात् ।

भवतिचात्र ॥ यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गा यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवक्ष्णेषु
 तिर्यक्क्वेद उक्तः ।

चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।

अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेद्रे च बुद्धिमान् ॥

अन्यथा तु सिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो
मांसकन्दोप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरो
गेष्वाभुक्तवतः कर्म कुर्वीत । ततः शस्त्रमवचार्य शोताभिरङ्गिरातु
रमाश्वस्य समन्तात्परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषा
येण श्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्त
प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाक्वाद्य नातिस्निग्धां नातिरुक्षां घना
ङ्गवलिकान्दत्वा वस्त्रपट्टेन वधीयाद्वेदनारक्षोघ्ने धूपै धूपयेद्रक्षोघ्नेश्च
मन्त्रै रक्षां कुर्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णै र्वण
निम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तै धूपै धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान्
समालभेत । उदकुम्भाच्चोपो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात्त
द्वक्ष्यामः ॥

कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यतां ॥

नागाः पिशाचा गन्धर्व्याः पितरो यक्षराक्षसाः ।

अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान्सदा ॥

पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा ।

पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥

अग्नोरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
 सोमो व्यानमपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
 उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्रवः ।
 बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मतिं तथा ॥
 कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
 प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलं ॥
 चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥
 रेतस्वाप्याययन्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
 आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
 वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमं ।
 पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
 एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।
 एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वतां ।
 स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्या च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
 स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
 पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
 ईततयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ।
 इति स्वाहा ॥ एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः ।
 मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । तत
 स्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयादस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपेरद्यु
 र्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिभोक्षणादिग्रथितो ब्रणश्चिरादुपसं
 रोहति तोवरुजश्च भवति । अत ऊर्ध्वं दोषकालबलादीनवेक्ष्य
 कषायालेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्त
 र्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयो
 ऽपि विकराति ॥

भवन्तिचात्र । तस्मादन्तर्व्वहिष्यैव सुशुद्धं रोपयेद्गुणं ।

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।

हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ॥

हेमन्ते शिशिरेचैव वसन्तेचापि भोक्षयेत् ।

व्यहाद्व्यहाच्छरद्भीष्मवर्षः स्वपिच बुद्धिमान् ॥

अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।

प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियां ॥

या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनेति जन्तो ।

घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेण यष्टीमधुकान्वितेन ॥

॥ षष्ठाध्यायः ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालोहि नाम भग
 वान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्संपत्ती जीवितमरणे च
 मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः सङ्कल

यति कालयति वा भूतानीति कालः । तस्य सम्वत्सरात्मनो भगवाना
दित्या गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त
यनसम्वत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ तत्र लघ्वक्षराचारणमात्रोऽक्षि
निमेषः । पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा ॥ त्रिंशत्काष्ठाः कलाः । विंशति
कलोमुहूर्त्तः कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रं । पञ्चदशाहो
रात्राणि पक्षः । स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः ॥

तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति ।
ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।
मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभोनभस्यौ वर्षा । दूषोजौ
शरत् । सहसहस्यौ हेमन्त इति ॥ त एते शीतोष्णवर्षलक्षणा
श्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च ।
तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते सोमोऽस्त्वलवण
मधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलम
भिवर्द्धते । उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्याय्यतेऽर्क
स्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां
बलमपहीयते ॥

भवतिचात्र । शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि ।

तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥

अथ खल्वयने द्वे युगपत्सम्वत्सरो भवति । ते तु पञ्च युगमिति
संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादियुगपर्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवत्त
मानः कालचक्रमुच्यत इत्येके ॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति
 दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तं । ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासि
 केन व्याख्याताः । तद्यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्ग
 शीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुणचैत्रौ वसन्तः । वैशाख
 ज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृडिति । तत्र वर्षास्त्रैषधयस्त
 रूण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना
 नभसि मेघावतते जलप्रक्षिन्नायां भूमौ क्षिन्नदेहानां प्राणिनां
 शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात्पित्तसञ्चयमापादयन्ति
 स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रवि
 लापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः कालपरि
 णामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा
 अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषार
 पवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्चैत्याद्गौरवादुप
 लेपाच्च स्नेहणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रवि
 लापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीन् जन
 यति । ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रुक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भव
 न्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां
 रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि
 चात्यर्थं जलोपक्षिन्नायां भूमौ क्षिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवात
 वर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्र
 कोपहेतुरुक्तः॥

तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरदसन्तप्रावृट्सुच
प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यं । तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमा
हेमन्ते सैभिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव
त एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः ॥

तत्र पूर्वार्द्धे वसन्तस्य लिङ्गं मध्यार्द्धे ग्रीष्मस्यापरार्द्धे प्रावृषः
प्रदोषे वार्षिकं शरदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवम
होरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमै
र्जानीयात् ॥

तत्राव्यापनेष्मृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्य
मानाः प्राणायुर्बलवीर्यौजस्कर्त्तव्या भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदृष्ट
कारिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीव्यापाद
यन्त्यपश्च तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदि
ति । तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापनेष्व
ष्मृतुषु कृत्यापिशाचरक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः । विषौ
षधीपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्य
विशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्र
चरितैर्व्या गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितल
क्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्व्या । तत्रस्थानपरित्यागशान्तिकर्म प्रायश्चि
त्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदोषा
भ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति ।

चतुर्नामत ऊर्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥

वायुर्वात्युत्तरः णीतो रजोधूमाकुला दिशः ।

कृन्नुषारैः सविता हिमानद्वा जलाश्रयाः ॥

दर्पिता ध्वाङ्गखङ्गाक्रमहिषोरभ्रकुञ्जराः ।

रोधप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाक्ये ॥ १ ॥

शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः ।

शेषं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ॥ २ ॥

दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥

कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः ।

दक्षिणानिलसम्बीताः सुमुखाः पल्लोज्ज्वलाः ॥ ३ ॥

पीथे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः ।

भूस्तप्ता सरितस्तन्व्या दिशः प्रज्वलिता इव ॥

भ्रान्तचक्राक्युगलाः पयःपानाकुला मृगाः ।

ध्वस्तवोरुत्तृणलता विपर्णाङ्कितपादपाः ॥ ४ ॥

प्रावृथ्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः ।

अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रसृतैस्तुमुलस्वनैः ॥

कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही ।

कदम्बनोपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता ॥ ५ ॥

तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्भूततटद्रुमाः ।

वायुः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः ॥

भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बज्रशस्यापशोभिता ।

नातिगर्जत्सुवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः ॥ ६ ॥

वभ्रुरुष्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः ।

तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसासघट्टितैः ॥

पङ्कशुष्कदुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः ।

वाणसप्ताङ्गबन्धूककाशासनविराजिता ॥ ७ ॥

स्वगुणैरतियुक्तेषु पिवरीतेषु वा पुनः ।

विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनां ॥

हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् ।

वर्षासु शमेद्यदायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥

॥ सप्तमाध्यायः ॥

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र
हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं । यस्माद्धस्तादृते
यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्मणां । तत्र मनःशरीरा
बाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि ॥ तानि षट्
प्रकाराणि । तद्यथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । ताल
यन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि । शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दंशयन्त्रे । द्वे एव
तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टाविंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशति
रुपयन्त्राणि ॥ तानिप्रायशो लौहानि भवन्ति तत्प्रतिप्रतिरूप

काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां
मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तस्मात्तत्सारूप्यादाग
मादुपेक्षादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ॥

समाहितानि यन्त्राणि खरश्मद्वणमुखानि च ।

सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृक
तरक्षुक्षदीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचासभास श
शघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रकौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जन नन्दि
मुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्गुशवदावृत्त
वारङ्गाण्यस्थिविनष्टशल्याद्वूरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥

सनिग्रहोऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वग्मांससिरा
स्त्रायुगतशल्याद्वूरणार्थमुपदिश्येते ॥

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वितालके कर्णेनासा
नाडीशल्यानामाहरणार्थं ॥

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतो मुखान्युभयतो
मुखानि च तानि स्त्रोतोगतशल्याद्वूरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूष
णार्थं क्रियासौकर्यार्थञ्चेति तानि स्त्रोतोदारपरिणाहानि यथा
योगपरिणाहदीर्घाणि च ॥

भगन्दरार्शोऽर्बुदव्रणवस्त्युत्तरवस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्ध
प्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलावूशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथा

योगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां गण्डूपदशरपुङ्खसर्प्यफणवडिशमुखे
 द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । मसूरदलमात्रमुखे
 द्वे किञ्चिदानताये स्रोतोगतशल्याद्धरणार्थं । षट्कार्पासकृतोष्णीषाणि
 प्रमार्जनक्रियासु । त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि चारौषधप्रणि
 धानार्थं । त्रीण्यन्यानि जाम्बवदनानि त्रीण्यङ्गुशवदनानि षडवा
 ग्निकर्मस्वभिप्रेतानि । नासाब्जुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं
 खल्लतोत्त्रोष्ठं । अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकु
 लाग्रं । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्तायप्रमाणपरिम
 ण्डलमिति ॥

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मन्तवल्कललतावस्त्राष्ठीला
 श्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखा
 ष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि चाराग्निभेषजानि चेति ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्माणि तु निर्धातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्त्तनचालनविव
 र्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्जनोन्नमनविन
 मनभञ्जनोन्नमथनाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रचालनप्रधमनप्रमार्ज
 नानि चतुर्विंशतिः ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छ्रुत्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमग्राहिविषमग्राहि वक्रं

शियिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्र
दोषाः ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलं ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शल्ययुक्तिव्यपेक्षया ॥

विवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥

॥ अष्टमाध्यायः ॥

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा ! मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनख
शस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्वधारसूचौकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्त
मुखत्रिकूर्चककुठारिकाब्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्कोष
एत्यदिति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां क्केदने लेखने च । वृद्धि
पत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्वधाराणि क्केदने भेदने च । सूची
कुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तमुखत्रिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठा
रिकाब्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । वडिशो दन्त
शङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोभ्ये च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे
कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगग्रहण
समाप्तेऽप्यायः कर्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे

भागे गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदु-
त्तानपाणिना लेखने वज्रशोऽवचार्यं वृन्ताग्रे विस्रावणानि ।
विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च
त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां
ब्रीहिमुखं । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्या
ङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु
यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रथिण व्याख्याताः ।
तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते ।

वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे ।
एषणी गण्डूपदाकारमुखी ।

प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी
साकर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि ।

तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहित
मुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् ।

तत्र वक्रं कुण्डं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिद्व-
स्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र कर-
पत्रात्तद्वि खरधारमस्थिच्छेदनार्थं ।

तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यध-
नानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पाय-
नानि विविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु ।
उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्त्रा

युच्छेदनेषु । तेषां निशाणार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थाप
नार्थं शाल्मलीफलकमिति ।

भवति चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितं ।

सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षार
नखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ।

शिष्टूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ।

त्वक्सारादि चतुर्वर्गं क्लेद्य भेद्ये च बुद्धिमान् ॥

आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् ।

विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसां ॥

ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये ।

गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥

एष्वेषणलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्गुरा हिताः ।

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ।

कारयेत्करणैः प्राप्तं कर्मारं कर्मकोविदं ॥

प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।

तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा ॥

॥ नवमाध्यायः ॥

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिमतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कारयेत् । क्लेद्यादिषु

स्नेहादिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुवज्जश्रुतोप्यकृतयोग्यः कर्मस्व
 योग्यो भवति । तत्र पुष्पफलालावूकालिन्दकत्रपुसैर्वारूककर्का
 रूकप्रभृतिषु क्लेद्यविशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चापदि
 शेत् । दृतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेभ्योभेद्ययोग्या । सरोम्णि
 चर्मण्यातते लेख्यस्य । मृतपशुसिरासूतपलनलेषु च वेध्यस्य । घुणो
 पहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालावुमुखेध्वेयस्य । पनसविम्बोविल्व
 फलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधूच्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलोफ
 लके विस्त्रायस्य । सूक्ष्मघनवस्तान्तयोर्मृदुचर्मान्तयोश्च सीव्यस्य ।
 पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्या । मृदुमांसपेशीषूत्पलना
 लेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्या । मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्या ।
 उदकपूर्वघटपाश्वस्रोतस्यलावूमुखादिषु च नेत्रप्रणिधानवस्ति व्रण
 वस्तिपीडनयोग्यामिति ।

॥ भवतश्चात्र ॥ एवमादिषु मेधावी योग्योर्हेषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्या कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥

तस्मात्कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराम्निकर्मसु ।

यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्या समाचरेत् ॥

॥ दशमाध्यायः ॥

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं

निगदता राज्ञानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरि
हितेन कृत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनानुद्धतवेशेन सुमनसा
कल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता
वैद्येन विशिखानुप्रेष्यया ॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येनातुरगृहमभिगम्योप
विश्यातुरमभिपश्येत् स्पृशेत् पृच्छेच्च । त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायैरोगाः
प्रायशो वेदितव्या इत्येके । तत्तु न सम्यक् । षड्विधो हि रोगाणां
विज्ञानोपायः । तद्यथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति ।
तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणस्त्रावविज्ञानीयादिषु
वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः ।
स्पर्शेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णक्षत्णकर्कशमृदुकठिनत्वादयो ज्वर
शोफादिषु । चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबल
वर्णविकारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः ।
घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामवशानाञ्च गन्धवि
शेषाः । प्रश्नेनच विज्ञानीयाद्देशं कालं जातिं सात्त्व्यमातङ्कसमु
त्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायंबलं दीप्ताग्नितां वातमूत्रपुरीषरजसां प्रवृत्त्य
प्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् । आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु
तत्स्थानीयैर्जानीयात् ।

भवति चात्र ॥ मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैवच ।

तथा दुःपरिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकं ॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापयेदसाध्यान्ना

पक्रमेत् परिसम्बसरोत्थितांश्च विकारां प्रायशो वर्जयेत् । तत्र
साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति ।
तद्यथा । श्रोत्रियनृपतिस्त्रीबालवृद्धभीरुराजसेवककितवदुर्बलवैद्य
विदग्धव्याधिगोपकदरिद्रकृपणक्रोधवतामनात्मवतामनाथानाञ्चैवं
निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ।
भवति चात्र ॥ स्त्रीभिः सहास्यां संवादं परिहासञ्च वर्जयेत् ।

दत्तञ्च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्भिषग्वरैः ॥

॥ एकादशाध्यायः ॥

अथातः चारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः चारः प्रधानतमश्चेद्यभेद्यलेख्यकरणात्तिदो
षघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचारणाच्च । तत्र चरणात् क्षणनादा चारः ।
नानौषधिसमवायात्तिदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि
संता दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स खल्वाग्नेयौषधिगण
भूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रो
पणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता
पुंस्त्वस्य चातिसेवितः । स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र
प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभद्रद्रुकिलासमण्डलभगन्दराब्जददुष्टव्रण
नाडीचर्मकीलतिलकालकन्यक्कव्यङ्गमशकवाह्यविद्रधिकृमिविषार्शः
सूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिक्काधिजिक्कोपकुशदन्तवैद

भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तं ॥ पानीयस्तु
गरगुल्मोदरामिश्रूलाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्लथ्याभ्यन्तरविद्रधि
कृमिविषाणस्सूपयुज्यते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृति
बालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्कातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवम्विधेभ्यः ।
तच्चेतरचारवद्गध्वा परिस्त्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र । सच त्रिविधा
मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च । तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोथ्य
प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमु
ष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण ।

अग्निवीर्यं महावीर्यं मा ते वीर्यं प्रणश्यतु ।

इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्यं करिष्यसि ।

मम कार्यं कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥

श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात् । खण्डशः प्रकल्प्यावपाय्य
निर्व्वातेदेशे निचितं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपये
दथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृहीयाद्भस्मशर्कराश्च । अथानेनैव
विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकविभीतकारग्वधतिल्वका
र्कसुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोता
श्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थगुञ्जाश्चतस्रश्च कोशातकीः समूलफलपत्र
शाखा दहेत् । ततः चारद्रेणमुदकद्रेणैः षड्भिरालोड्य मुत्रैर्व्वा
यथोक्तैरेकविंशतिवारान् विस्त्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्श्या विघ
ट्टयन् विपचेत् ॥ स यदा भवत्यर्क्षा रक्त स्तीक्ष्णः पिच्छि
लश्चतमादाय महति वस्त्रे परिस्त्राव्येतरं विमृज्यच पुनरग्राव

धिश्येत् । तत एव च चारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वापनयेत् । ततः
 कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः कृत्वा यसे पात्रे
 तस्मिन्नेव चारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विदोणे ऽष्टपलसं
 मितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन्
 विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत ।
 अथैनमागतपाकमवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादिष
 मध्यमः । एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः । प्रति
 वापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकीपूतिकप्रवालतालपत्री
 विडसुवर्चिकाकनकक्षीरोहिङ्गुवचाविषाः समाः स्रग्णचूर्णाः शुक्ति
 प्रमाणाः प्रतिवापः । स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णस्तेषां
 यथाव्याधिबलमुपयोगः । क्षीणबले तु चारोदकमावेपेद्वलकरणार्थं ॥
 भवतश्चात्र । नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः स्रग्णोऽथ पिच्छिलः ।

अभिष्यन्दो शिवः शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥

अतिमार्दवशैत्यौषण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः ।

सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥

तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्व्वातातपे देशे ऽसम्बाधे
 ऽग्नोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं
 निरीक्ष्यावघृष्यावलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया चारं पातयित्वा
 वाक्शतमात्रमुपेचेत् ।

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणं ।

तत्रास्त्ववर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः ॥

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्यते ।

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥

अस्त्वकाञ्जिकबीजानि तिलान्मधुकमेव च ।

प्रपेथ्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

रसेनास्त्वेन तीक्ष्णेन वीर्य्याष्णेन च योजितः ॥

आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं चारः प्रशाम्यति ।

एवं चेन्नन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ॥

अस्त्ववर्ज्यान् रसान् चारे सर्वानेव विभावयेत् ।

कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा ॥

अस्त्वेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः ।

माधुर्य्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ।

माधुर्याच्छममाप्नोति वक्त्रिरङ्गिरिवासुतः ॥

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्त्रावश्य । क्षीनदग्धे
तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च । अतिदग्धे दाहपाकरागस्त्रा
वाङ्गमर्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा । चारदग्धव्रणान्तु
यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत् ।

अथ नैते चारकृत्याः । तद्यथा दुर्बलबालस्य विरभीरुसर्वाङ्गशू
नोदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतो प्रवृद्धज्वरिप्रमेहोरः क्षतक्षीणदृष्ट्या
मूर्च्छापद्रुतक्लीवापवृत्तोदृत्तफलयोनयः । तथा मर्मशिरास्त्रायु

धमनीसन्धितरुणास्थिसेवनीगलनाभीनखान्तरशोफक्षेत्तः स्वल्प मां
सेषुच प्रदेशेष्वक्षेप्ताश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् । तत्र चार
साध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्नदेषिणं हृदयसन्धि
पीडोपद्रुतं चारो न साधयति ।

॥ भवतिचात्र ॥

विषाग्निशस्त्राग्निमृत्युकल्पः चारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान्निहत्यादचिरेण घोरान् ॥

॥ द्वादशाध्यायः ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातस्तद्गधानां रोगाणामपुन
र्भावाद्भेषजशस्त्रचारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥

अथेमानि दहनोपकरणानि । तद्यथा पिप्पल्यजाशकद्रोदन्तशरश
लाका जाम्बवैष्टेतरलोहाः क्षौद्रगुडसेहाश्च । तत्र पिप्पल्यजाशक
द्रोदन्तशरशलाकास्त्वगतानां । जाम्बवैष्टेतरलोहानि मांसगतानां
क्षौद्रगुडसेहाः सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिगतानां । तत्राग्निकर्मसर्वर्तुषु
कुर्यादन्यत्र शरद्वीभाभ्यां तत्राप्यात्ययिके ऽग्निकर्मसाध्ये व्याधौ
तत्प्रत्यनीकं विधिं कृत्वा । सर्वव्याधिष्वृतुषुच पिच्छिलमन्नं भुक्त
वतः कर्म कुर्वीत मूढगर्भाशरोभगन्दरार्शोमुखरोगेष्वभुक्तवतः ।
तत्र द्विविधमग्निकर्माज्जरेके त्वग्दग्धं मांसदग्धञ्च । इह तु
सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिष्वपि न प्रतिषिद्धोऽग्निः । तत्र शब्दप्रादु

र्भावो दुर्गन्धता लक्सङ्कोचश्च त्वग्दग्धे । कपोतवर्णतालपश्वयथु
वेदना शुष्कसंकुचितव्रणताच मांसदग्धे । कृष्णोन्नतव्रणतास्त्राव
सन्निरोधश्च सिरास्त्रायुदग्धे । रूक्षारुणता कर्कशस्थिरव्रणता च
सन्ध्यस्थिदग्धे । तत्र शिरोरोगाधिमन्थयोर्धूललाटशङ्ख प्रदेशेषु
दहेत् ॥ वर्त्मरोगेष्वार्द्रलक्तकप्रतिक्लानां दृष्टिं कृत्वा वर्त्मरोम
कूपान् दहेत् ॥ त्वङ्मांससिरास्त्रायुसन्ध्यास्थिस्थितेऽत्युग्ररुजे वाया
वुच्छितकठिनसुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थिर्गोऽर्बुदभगन्दरापचीश्लीपदचर्म
कीलतिलकालकान्त्वट्टद्विसन्धिसिराश्चेदनादिषु नाडीशोणिता
तिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर्यात् ॥ तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्निकर्म
चतुर्द्धा भिद्यते । तद्यथा । वलयविन्दुविलेखाप्रतिसारणानीति
दहनविशेषाः ॥

॥ भवतिचात्र ॥

रोगस्य संस्थानमतो विदित्वा नरस्य मर्माणि बलाबलञ्च ।

व्याधिं तथर्त्तुञ्च समीक्ष्य सम्यक् ततो व्यवस्येद्विषग्निकर्म ॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुसर्पिर्भ्यामभ्यङ्गः । अथमानग्निना परिहरेत्
पित्तप्रकृतिमन्तःशोणितं भिन्नकोष्ठमनुद्धृतशल्यं दुर्बलं बालं वृद्धं
भौरुमनेकव्रणपीडितमस्त्रेयांश्चेति ॥

अत ऊर्ध्वमितरथादग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र सिग्धं रुचं वा
श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्ता हि स्नेहः सूक्ष्मसिरा
नुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात्स्नेहदग्धे
ऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र सुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति

चतुर्विधमग्निदग्धं । तत्र यदि वर्णं सुव्यतेऽतिमात्रं तत्सुष्टं ।
 यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फाटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिराचोपशा-
 म्यन्ति तद्दुर्दग्धं । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं
 पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरा-
 स्त्रायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोप-
 द्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रुढश्च विवर्णो भवति ॥
 तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणमात्मकर्मप्रसाधकं भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्ताः प्रकुप्यति ।

ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥

तुल्यवीर्यं उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ।

तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते ॥

स्फाटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धते ।

दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा संप्रचक्ष्यते ॥

सुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधं ।

शरीरे स्निग्धभूयिष्ठे स्निग्धं भवति शोणितं ॥

प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितं ।

तस्मात्सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथञ्चन ॥

शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्याद्भिषक् पुनः ।

घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥

सम्यग्दग्धे तु गोक्षीरे स्रक्षचन्दनगैरिकैः ।

सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥

ग्राम्यान्पौदकैश्चैनं पिष्टैर्मांसैः प्रलेपयेत् ।

पित्तविद्रधिबचैनं संततोष्णमाचरेत् ॥

अतिदग्धे विशोणानि मांसान्युद्धृत्य शीतलां ।

क्रियां कुर्याद्भिषक् पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ॥

तिन्दुकीलक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

व्रणं गुडूचीपत्रैर्वा क्वादयेदथवौदकैः ।

क्रियाञ्च निखिलां कुर्याद्भिषक् पित्तविसर्पवत् ॥

मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ।

मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमं ॥

स्नेहदग्धे क्रियां रुचां विशेषेणावचारयेत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणं ॥

श्वसिति क्षौति चात्यर्थमत्याधमति कासते ।

चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते ॥

सधूमकं निःश्वसिति घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च ।

तथैवच रसान् सर्वान् श्रुतिश्चास्योपहन्यते ॥

दृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यथच मूर्च्छति ।

धूमोपहत इत्येवं शृणु तस्य चिकित्सितं ॥

सर्पिरिचुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।

मधुराक्षौ रक्षौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥

वमतः कोष्ठशुद्धिः स्याद्धूमगन्धश्च नश्यति ।

विधिनानेन शाम्यन्ति सदनक्षयज्वराः॥

दाहमूर्च्छातृडाभानश्वासकासाश्च दारुणाः ।

मधुरैर्लवणाम्लैश्च कटुकैः कवलग्रहैः ॥

सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति ।

शिरोविरेचनं तस्मै दद्याद्योगेन शास्त्रवित् ॥

दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरोग्रीवञ्च देहिनः ।

अविदाहि लघुस्निग्धमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥

उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्यो विधिः सदा ।

शीतवर्षानिलहत उष्णं स्निग्धञ्च शस्यते ।

तथाति तेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथञ्चन ॥

इन्द्रवज्राग्निदग्धोऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥

त्रयोदशाध्यायः ॥

अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परम

सुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र

वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालावुभिरवसेचयेत्

स्निग्धशीतरुचत्वात् सर्वाणि सर्वैर्वा ॥

भवन्ति चात्र ॥ उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितं ।

तस्मादातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥

शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।

तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने ॥

अलावु कटुकं रुचं तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितं ।

तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥

तत्र प्रच्छित्ते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदा
चूषणात् । सान्तर्दीपयाऽलाव्वा ।

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमा
सामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य
एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा
सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा
वर्मिमत्स्यवदायता किन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वी
कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा ।
दृषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषण
वदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दृष्टे
पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहर्षार्दिर्मदः सदन
मिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मा
दिषूपथोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता
व्याख्याताः ॥

अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीक
मुखी सावरिका चेति ।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वार्थां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा
 कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगाच पिङ्गला ।
 यक्षद्वर्णा शीघ्रपायिनो दीर्घतोत्तणमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृति
 वर्णाऽनियुगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्ड
 रीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरीका
 साच पश्येय । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्य
 पौतनादीनि चेन्नाणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो
 महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकोट
 दुर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलन
 लिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्व
 म्भःसु च निर्विषाः ॥

भवति चात्र ॥ चेन्नेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।

न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥

तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात् । अथैनां
 नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं
 चासामुपहरेच्चैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं त्वण
 मौदकानि च पत्राणि । द्वाहात्तत्रहाचान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्त
 रात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥

भवति चात्र ॥ स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्वेशा मन्दविचेष्टिताः ।

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरुध्य

चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णेन च रजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्वप
 रजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगत
 क्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुलोतावक्त्रं
 कृत्वा मुखमपावृणुयाद्गृह्णन्त्यै चीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्या
 च्छस्तपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राह
 येत् । यदाच निविशते ऽश्वखुरवदाननं कृत्वान्मयच स्कन्धं
 तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावक्त्रं धारयेत्सेच
 येच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्चुद्धमियमादत्त इति
 शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख
 मस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितं तण्डुलकण्डन
 प्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीत
 पुच्छं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शैरनुलामनुमार्जयेदा
 मुखादामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिल
 सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते
 सा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य
 इन्द्रमर्दो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणि
 तस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोत्पणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिर
 द्भिश्च परिषेचयेद्दधीत वा त्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः
 प्रदिह्यादिति ।

भवति चात्र ॥ चेन्नाणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणं ।

जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेद्गदान् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शोणितवर्षनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्ट
विधवीर्यस्य वानेकगुणस्यापयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजो
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं स हृद
याच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्योर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्र
स्त्रिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति याप
यति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु
मानाद्गतिरूपलक्षितव्या चयवृद्धिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीरावयव
दोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणा
दिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वाप्यो रसो यकृतस्त्रीहानौ
प्राप्य रागमुपैति ।

भवतश्चात्र ॥ रञ्जितास्तेजसालापः शरीरस्थेन देहिना ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्जं प्रवर्त्तते ।

तद्वर्षाद्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः चयं ॥

आर्त्तवं शोणितं त्वग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चा
पेर जीवरक्तमाज्जराचार्याः ॥

विस्त्रुता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।

भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥

॥ रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।

मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥

तत्रैषां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ।

रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।

अन्नात्पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः ॥

तत्र रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतोत्यतो रसः । स खलु त्रीणि

त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धाताववतिष्ठत

एवं मासेन रसः शुक्नीव भति स्त्रीणाञ्चार्त्तवमिति ।

भवति चात्र ॥ अष्टादश सहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन्समुच्चये ।

कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येवं शरीरं केवलं ।

वाजीकरणस्त्रेषधयः स्वबलगुणोत्कर्षादिरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं

शीघ्रं विरेचयन्ति ॥

यथाहि पुष्पमुकुलस्यो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव

नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्या

न्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं

गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति

रोमराज्यादयोऽथार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चापची

यमाने शनैः शनैःस्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो

वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीरधा

रणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥

तेषां क्षयवृद्धौ शोणितनिमित्ते तस्मात्तदधिकृत्य वक्ष्यामः ॥
 तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनुं शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टं ।
 नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्त्रमनिष्टं पिपोलिकामक्षिकाणाम्
 स्कन्दि च पित्तदुष्टं । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं वहलं
 पिच्छिलं चिरस्त्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टञ्च । सर्वलक्षणसंयुक्तं
 काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टं । पित्तवद्वक्तेना
 तिकृष्णञ्च । द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं ॥ जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः ।
 दन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिसं जानीयात् ॥ विस्त्रा
 व्यान्यन्यत्र वक्ष्यामः ॥ अथाऽविस्त्राव्याः सर्वाङ्गशोफः क्षीणस्य चास्त्रेभा
 जननिमित्तः पाण्डुरोग्यशंसोदरिशोषिगर्भिणीनाञ्च श्वयथवः ॥

तत्र शस्त्रविस्त्रावणं द्विविधं प्रच्छानं विरायधनञ्च । तत्र ऋज्व
 सङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तानमाशु च शस्त्रं पातयेन्मर्म
 सिरास्त्रायुसन्धीनां चानुपघाति । तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवात
 योरस्त्रिन्नेऽभुक्तवतः स्कन्तत्वाच्चेणितं न स्रवत्यल्पं वा स्रवति ॥
 भवतिचात्र ॥ मदमूर्च्छाश्रमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनां ।

निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते ॥

तदुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जन
 येत् । अत्युष्णातिस्त्रिन्नातिविद्धेष्वाविस्त्रावितमति प्रवर्त्तते ।
 तदतिप्रवृत्तं शिरोभितापमान्ध्यमधिमन्यं तिमिरप्रादुर्भावं धातु
 क्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गविकारं तृष्णादाहो हिक्कां काशं
 श्वासं पाण्डुरोगं मरणं चापादयति ॥

भवन्तिचात्र ॥ तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्त्रिने नातितापिते ।

यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥

सम्यगत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।

शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्व्वेगपरिचयः ।

सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥

त्वग्देहाघा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा
भद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्क्काङ्कुरनक्तमालफले
र्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्र
गैर्द्वैत्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोध्रम
धुकप्रियङ्गुपत्तङ्गैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाष
यवगोधूमचूर्णैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्यङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जा
र्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनलग्निर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा
ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नी
यात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत्
क्षारेणामिना वा दहेद्यथाक्तव्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां
सिरां विधेत् । काकोल्यादिकाथं वा शर्करामधुमधुरं पापयेत् ।
एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सु
स्निग्धैश्चाश्रीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् ।

भवन्ति चात्र ॥ धातुक्षयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।

॥ पवनश्च परं कोपं याति तस्मात्प्रयत्नतः ॥

तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः ।

॥ दूषदक्षैरनलैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥

चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणं ।

॥ सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥

ब्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमं ।

तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्केतयेत् सिराः ॥

अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।

सन्धाने भ्रस्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥

कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।

असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परमं दृश्यते ॥

संश्लेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।

सावशेषे ततः स्थेयं नतु कुर्यादतिक्रमं ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

सुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ।

शोफं सतोदं काष्णेण सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

—

—

—

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधा-
 रय । तत्र प्रस्यन्दनोद्धहनपूरणविवेकधारणलक्षणे वायुः पञ्चधा
 प्रविभक्तः शरीरं धारयति । रागपत्त्याजस्तेजोभेदोष्णकृत्पित्तं
 पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणानुग्रहं करोति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहन
 रोपणपूरणबलस्यैर्यक्तस्नेहा पञ्चधा प्रविभक्त उदकर्मणानु-
 ग्रहं करोति । रसः प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्णप्र-
 सादं मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं शरीरपुष्टिं मेदसञ्च । मेदः
 स्नेहस्नेहो दृढत्वं पुष्टिमस्याञ्च । अस्थिदेहधारणं मज्जाः पुष्टिञ्च ।
 मज्जा प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्याञ्च करोति । शुक्रं धैर्यं
 च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं वीजार्थं च । पुरीषमुपस्तम्भं वाय्वग्निधा-
 रणञ्च । वस्तिपूरणविक्षेदकन्मूत्रं । स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्यकृत् ।
 रक्तलक्षणमार्त्तवं गर्भकञ्च । गर्भा गर्भलक्षणं । स्तन्यं स्तनयो-
 रापीनत्वजननं जीवनञ्चेति । तेषां विधिवत्परिरक्षणं कुर्वीत ॥

अत ऊर्ध्वमेषां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः । क्षयः पुनरेषामतिसंशो-
 धनातिसंशमनवेग विधारणासात्स्यान्नमनस्तापव्यायामानशनातिमै-
 थुनैर्भवति । तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्वमल्पहर्षो मूढसंज्ञता-
 च । पित्तक्षये मन्दोष्णामिता निष्प्रभत्वञ्च । श्लेष्मक्षये रुक्षता
 न्तर्दाह आमाशयेतराशयशिरसां शून्यता सन्धिश्चैथिल्यं दृष्ट्वा दौ-
 र्वल्यं प्रजागरणञ्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥

रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शून्यता तृष्णा च। शोणितक्षये त्वक्पारुष्यमस्त
 शीतप्रार्थना सिराशैथिल्यञ्च । मांसक्षये स्निग्गण्डौष्ठोपस्थोरुवक्षःक
 क्षापिण्डिकोदरग्रीवाशुष्कता रौक्ष्यतोदो गात्राणां सदनं धमनीशै
 थिल्यञ्च । मेदःक्षये शीहाभिवृद्धिः सन्धिः शून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांस
 प्रार्थना च । अस्थिक्षयेऽस्थितोदो दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यञ्च । मज्ज
 क्षयेऽल्पशुक्रता पर्व्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च । शुक्रक्षये
 मेद्वृषणवेदेनाऽशक्तिर्मैथुने चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्परक्तशु
 क्रदर्शनञ्च तत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः प्रतीकारः ॥ पुरीष
 क्षये हृदयपार्श्वपीडा सशब्दश्च च वायोरुर्द्धगमनं कुक्षौ सञ्चरणञ्च ।
 मूत्रक्षये वस्तितोदोऽल्पमूत्रता च । अत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव
 प्रतीकारः ॥ खेदक्षये स्तब्धरोमकूपता त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं खेद
 नाशश्च तत्राभ्यङ्गः खेदोपयोगश्च ॥ आर्तवक्षये यथोचितकालादर्शन
 मल्पता वा योनिवेदनाच्च तत्र संशोधनमाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां
 विधिवदुपयोगः ॥ स्तन्यक्षये स्तनयोर्स्नानता स्तन्यासम्भवोऽल्पता
 वा तत्र स्नेहवर्द्धनद्रव्योपयोगः ॥ गर्भक्षये गर्भास्पन्दनमनुन्नतकुक्षि
 ताच्च तत्र प्राप्तवस्तिकालायाः क्षीरवस्तिप्रयोगो मेध्यान्नोपयोगश्चेति ।
 अत ऊर्द्धमतिवृद्धानां दोषधातुमलानां लक्षणं वक्ष्यामः ॥
 वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्द्धनाभ्युपसेवनाद्भवति । तत्र वातवृद्धौ त्वक्
 पारुष्यं काश्यं काष्ण्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्प
 बलत्वं गाढवर्चस्त्वञ्च । पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्तापः शीत
 कामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविण्मूत्र

नेत्रत्वञ्च । श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं सैथ्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा
 सन्ध्यस्थिविशेषश्च । रसोऽतिवृद्धौ हृदयोत्क्षेपं प्रसेकञ्चापादयति ।
 रक्तं रक्ताङ्गाक्षतां सिरापूर्णाञ्च । मांसं स्निग्धगण्डोष्ठापस्थोरुबाहु
 जङ्घासु वृद्धिं गुरुगात्रताञ्च । मेदः स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कास
 श्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च । अस्थि अर्धस्थीन्यधिदन्ताञ्च । मज्जा सर्वा
 ज्ञनेत्रगौरवं । शुक्रं शुक्राक्षरीमतिप्रादुर्भावञ्च ॥ पुरीषमाटोपं
 कुक्षौ शूलञ्च । मूत्रं मुज्जर्मुज्जः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च । स्वे
 दस्त्वचो दौर्गन्ध्यं कण्डूञ्च । आर्तवमङ्गमर्दमतिप्रवृत्तिं दौर्बल्यञ्च ।
 स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वं मुज्जर्मुज्जः प्रवृत्तिं तोदञ्च । गर्भो जठराभि
 वृद्धिं शोथञ्च ॥ तेषां यथास्वं संशोधनं चपणञ्च चयादविरुद्धैः
 क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥

पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्द्धयेद्वि परं परं ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितं ॥

बललक्षणं बलक्षयलक्षणमत ऊर्द्धं वक्ष्यामः । तत्र रसादीनां
 शुक्रान्नानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्त्वत्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते
 स्वशास्त्रसिद्धान्तात् । तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्व्वचेष्टास्वप्र
 तिघातः स्वरवर्णप्रसादो वाह्यानामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्म
 कार्य्यप्रतिपत्तिर्भवति ।

भवन्ति चात्र ॥ ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरं ।

विविक्तं मृदुमृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमं ॥

देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिना ।

तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणां ॥

अनिघातात्तयात्कोपाच्छेकाद्यानात् अमात्सुधः ।

श्राजः सङ्गीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतं ।

तेजः समीरितं तस्माद्विसंसयति देहिनः ॥

तस्य विसंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥

सन्धिविशेषो गात्राणां सदने दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च वि

संसे । स्तब्धगुरुगात्रता वातशोफो वर्षभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च

व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये ॥

भवन्ति चात्र ॥ त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विसंसनक्षयाः ।

विशेषसादौ गात्राणां दोषविसंसनं श्रमः ।

अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविसंसलक्षणं ॥

गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्व्वर्णस्य भेदनं ।

तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणं ॥

मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ।

पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये ॥

तत्र विसंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमास्थापयेत् ।

नष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत् ।

तेजोप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्दृत्तमन्त

रस्यं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकु

मार्यमृदल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपत्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति तत्

कषायतिक्तशीतरुर्चाविष्टभिवेगविघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च

विक्रियेत । तस्यापि पारुष्यवर्णभेदतोदनिष्प्रभवानि विसंशने
भवन्ति । काश्यं मन्दाग्निताधस्तिर्यक्च्युतिर्यापत्ता दृश्यग्निब
लहान्यनिलप्रकापमरणानि क्षये तत्रापि स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरि
षेकस्निग्धलघ्वन्नानि क्षये विदधीत ॥

भवन्ति चात्र ॥ दोषधातुमलक्षणे बलक्षणेऽपि वा नरः ।

स्वयानिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥

यद्यदाहारजातं हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।

तस्य तस्य स लाभे तु तं तं क्षयमपोहति ॥

यस्य धातुक्षयादायुः संज्ञा कर्म च नाशयेत् ।

प्रक्षीणञ्च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुं ॥

रसनिमित्तमेव स्थूलं काश्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽथ

शनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्यचाम एवान्नरसो मधुर

तरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति तदतिस्थूलमा

पादयति तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्नेदगात्रदौर्गन्ध्य

क्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति सौकुमार्यान्मेदसः

सर्वक्रियास्वसमर्थः कफभेदो निरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायो भवत्या

वृत्तमार्गत्वादेवं शेषा धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो

भवति प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं

प्राप्य पञ्चत्वमुपयाति सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो

भवन्त्यावृत्तमार्गत्वात् स्नातसामतस्तस्यात्यत्तिहेतुं परिह

रेत् । उत्पन्ने तु शिलाजतुगुगुलुगोमूत्रत्रिफलालोहरजोरसाञ्जन

मधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामाकोद्दालकादीनां विरुक्षणं च्छेदनी
यानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनवस्त्युपयोग
श्चेति ॥ तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्यवायाध्ययनभ
यशोकथ्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायात्पाशनप्रभृतिभिरुपशो
षितो रसधातुः शरीरमननुक्रामन्नल्पत्वान्न प्रीणयति तस्मादति
कार्श्यञ्च भवति । सोऽतिकृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादाने
व्वसहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च क्रियासु भवति श्वासका
सशोषक्षीहोदराग्निसादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरण
मुपयाति सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यल्पप्राणत्वादत
स्तस्यात्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याश्वगन्धाविदारीविदा
रोगन्धाशतावरीबलातिबलानागबलानां मधुराणामन्यासाञ्चौष
धीनामुपयोगः क्षीरदधिघृतमांसशालिषष्टिकयवगोधूमानाञ्च
दिवास्वप्नब्रह्मचर्याव्यायामदृंहणवस्त्युपयोगश्चेति । यः पुनरुभयसा
धारणान्युपसेवेत तस्यान्नरसः शरीरमनुक्रामन्समान्धातूनुपचि
नोति समधातुत्वान्मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पि
पासाशीतोष्णवर्षातपसहे बलवांश्च स सततमनुपालयितव्य इति ।
भवन्ति चात्र ॥ अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलान्तु पूजितः ॥

दोषः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ।

दृढः स्वतेजसा वक्त्रिखागतमिवोदकं ॥

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वान्तथैव च ।

दोषधातुमलनान्तु परिमाणं न विद्यते ॥

एषा समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्यते ।

न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥

दोषादीनान्त्वसमतामनुमानेन लक्ष्येयत् ।

अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ।

क्षपयेद्दुहयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।

तावद्यावदरोगः स्थान्नरो रोगसमन्वितः ॥

षोडशोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्ल
पक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं
धाव्यङ्गे कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रेलाभ्याभिसान्त्वयन् भिष
ग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते क्षिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः
शनैर्दक्षिणहस्तेन क्षुजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या वहलमारया पूर्वं
दक्षिणं कुमारस्य वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्त्ति प्रवेश्य सम्यक् विद्ध
मामतैलेन परिषेचयेत् । शोणितबज्जलेन वेदनया वान्यदेश
विद्धमिति जानीयान्निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति । तत्राग्नेन

यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकासु प
द्रवा भवन्ति । तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वपथुर्वेदना च भवति ।
मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च । लोहितिकायां मन्यास्तम्भा
पतानकशिरोग्रहकर्णभूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकु
र्वीति । क्लिष्टजिह्वाप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तितादोषप्रकोपादप्र
शस्तव्यधादा यत्र संरम्भा वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याशु
मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्टायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्या
वत्सुरुढ इति सुरुढं चैनं पुनर्विधेत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । व्यहा
त्तग्रहाच्च वर्त्तिञ्च स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव । अथ व्यपगत
दोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् ॥

भवति चात्र ॥ एवं विवर्द्धितः कर्णश्चिद्यते तु द्विधा नृणां ।

दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः ॥ तद्यथा नेमिसन्धानक
उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्वेधिमा
व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संचिप्ता हीनकर्णो
वल्लोर्कर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभय
पालिर्नेमिसन्धानकः । वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः । ह्रस्व
वृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः ।
वाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः । अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः । पीठो
पमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः । स्थूलाणुसमवि
षमपालिर्व्यायोजिमः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपा

टसन्धिकः । वाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः ।
 तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः
 प्रायेण व्याख्याताः । संचिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्स
 न्नपालिरितराल्पपालिः संचिप्तः । अनधिष्ठानपालिः पर्यन्तयोः क्षीण
 मांसो हीनकर्णः । तनुविषमाल्पपालिर्व्वक्षीकर्णः । ग्रथितमांस
 स्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टीकर्णः । निर्मांससंचिप्ताग्राल्पशोणित
 पालिः काकोष्ठकपालिरिति । बन्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाक
 पिडकास्त्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।

कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् ॥

वाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ।

॥ सुश्रुतः ॥ आभ्यन्तरायां दीर्घायां वाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥

एकैवतु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु क्वित्वा चोपरि सन्धयेत् ॥

गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ।

कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् ॥

अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्रापहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं
 विशेषतश्चात्रापहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्बं कपालचूर्णञ्चे
 ति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुप
 रिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य क्तेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य
 कर्णं शोणितमवेचेत तद्दुष्टमदुष्टं चेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्बो

ष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णो
दकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्याननुनतमहीनमविषमञ्च कर्ण
सन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचु
श्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमश्लिथिलञ्च बद्ध्वा कपाल
चूर्णेनावकीर्याचारिकमुपदिशेद्विब्रणीयोक्तेनच विधानेनोपचरेत् ।
भवतश्चात्र । विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनं ।

व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्जयेत् ॥

आमतैलपरीषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् ।

ततस्तैलेन संसृष्टं व्यहादपनयेत् पिचु ॥

नचासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि
वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान् । पित्तदुष्टे दाहपाकरागवे
दनावान् । श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान् । अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफ
वान् क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरूढो निरुपद्रवः
सवर्णो भवति तदैव शनैःशनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भ
दाहपाकरागवेदनावान् पुनश्चिद्यते वा ॥ अथास्याप्रदुष्टस्याभि
वर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसाम
ज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबला
तिबलानन्तापामार्गाश्चगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलप्लूकमधुर
वर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा खनुगुप्तं निदध्यात् ।

स्वेदितोन्मर्दितं कर्षं स्नेहेनानेन योजयेत् ।

अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धयेत् ॥

यवाश्वगन्धायश्वाकैस्तिलैश्चोदत्तनं हितं ।

शतावर्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः ॥

तैलं विपक्वं सत्तीरमभ्यङ्गात्पालिवर्द्धनं ।

ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः ॥

तेषामपाङ्गदेशेषु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु ।

वाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः ॥

बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् ।

आमकोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥

जातरोमा सुवर्त्मा च क्षिष्टसन्धिः समः स्थिरः ।

सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥

अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह ।

यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् ॥

कर्णपाल्यामयान्त्राणां पुनर्ब्रूयामि सुश्रुत ।

कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥

द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रुजः ।

विस्फोटः स्तम्भता शोफः पाल्या दोषे तु वातिके ॥

दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके ।

कण्डूः सश्वयथुस्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥

यथादोषञ्च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितं ।

स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपास्तृग्निभोक्षणैः ॥

मृदीं क्रियां वृंहणीयैर्यथास्व भोजनैस्तथा ।

य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥

अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्व्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् ।

उत्पाटकश्चात्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशं ॥

अवमन्यः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।

स्त्रावी च दाहवांश्चैव शृण्वेषां क्रमशः क्रियां ॥

अपामार्गः सर्जरसः पाटलालकुचत्वचौ ।

उत्पाटके प्रलेपः स्यात्तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥

शम्पाकशिग्रूतीकगोधामेदोऽय तद्वसा ।

वाराहं गव्यमैण्यं पित्तं सर्पिश्च संसृजेत् ॥

लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ।

गौरो सुगन्धां सश्यामामनन्तां तण्डुलीयकं ॥

श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ।

पाठां रसाञ्जनं चैद्रं तथा स्यादुष्णकाञ्चिकं ॥

दद्यात्लेपं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितं ।

अणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता ॥

मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्व्विपाचितं ।

गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः कृतवृंहणे ॥

प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्यके ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥

तैलमेभिश्च सम्पक्वं शृणु कण्डूमतः क्रियां ।

सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीर ससैन्धवं ॥

एतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं ॥

ग्रन्थिके गुटिका पूर्वं स्नावयेदवपाद्यतु ।

ततः सैन्धवचूर्णन्तु घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् ॥

लिखित्वा तत् सुतं घृष्ट्वा चूर्णैरोधस्य जम्बुले ।

क्षीरेण प्रतिसार्थ्येनं शुद्धं संरोपयेत्ततः ॥

मधुपर्णीं मधूकञ्च मधुकं मधुना सह ।

लेपः स्नाविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितं ॥

पञ्चवल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ।

जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥

विश्लेषितायास्त्वथ नासिकाया वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत् ।

नासाप्रमाणं पृथिवीरूपाणां पत्रं गृह्यत्वा त्वलम्बितस्य ॥

तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्वदुत्कृत्य बद्धं त्वथ नासिकाग्रं ।

विलिख्य चाशु प्रतिसन्दधीत तत्साधुबन्धैर्भ्रूषगप्रमत्तः ॥

सुसंहितं सम्यगथो यथावन्नाडीद्वयेनाभिसमीक्ष्य बद्धा ।

प्रोन्नम्य चैनामवचूर्णयेच्च पक्ष्मपट्टमधुकाञ्जनैश्च ॥

संक्वाद्य सम्यक् पिचुना सितेन तैलेन सिञ्चेदसकृत्तिलानां ।

घतञ्च पाय्यः स नरः सुजीर्णं स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशं ॥

रूढञ्च सन्धानमुपागतं स्यात्तदर्द्धशेषन्तु पुनर्निष्कन्तेत् ।

हीनां पुनर्वर्द्धयितुं यतेत समाञ्च कुर्यादतिवृद्धमांसां ॥

नाडीयोगं विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिं ।

य एवमेवं जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथात आमपक्वैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रध्यलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽभिधा
स्यन्ते ऽनेकाकृतयस्तैर्विलक्षणः पृथुर्यथितः समो विषमो वा
त्वङ्मांसस्थायी दोषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थितः शोफ इत्यु
च्यते । स षड्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनिमित्तः ।

तस्य दोषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र वातशो
फोऽरुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितास्तादादयश्चात्र वेदनावि
शेषा भवन्ति । पित्तशोफः पीतो मृदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसारी
चोषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । श्लेष्मशोफः पाण्डुः शुक्लो
वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारी कण्डादयश्चात्र वेदनावि
शेषा भवन्ति । सर्ववर्णवेदनः सन्निपातजः । पित्तवच्छोणितजोऽतिक
ष्णश्च । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभासश्च ।

स यदा वाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशमयितुं
क्रियाविपर्ययादज्जत्वाद्वा दोषाणां तदा पाकाभिमुखो भवति ।
तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र
मन्दोष्णता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनताल्पशो
फता चामलक्षणमुद्दिष्टं । सूचिभिरिव निस्तुद्यते दृश्यत इव
पिपीलिकाभिस्ताभिश्च संस्पृश्यत इव छिद्यत इव शस्त्रेण भिद्यत इव
शक्तिभिस्ताड्यत इव दण्डेन पीड्यत इव पाणिना घट्टयत इव
चाङ्गुल्या दह्यते पच्यत इव चाग्निचाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च

भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति । आ
 भ्रातवस्तिरिवाततश्च शोफो भवति त्वग्वैर्वर्ण्य शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदा
 हृदिपासाभक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गं ॥ वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्य
 शोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते
 प्रत्युन्नमनं वस्त्राविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते
 वावपीडिते मुज्जर्मुज्जस्तोदः कण्डूरनुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भ
 क्ताभिकाङ्क्षाचपकलिङ्गं ॥ कफजेषु तुरीयेषु गम्भीरगतित्वादभिघा
 तजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्य
 मानो भिषग्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्स्वर्णता शीतशोफता स्थाल्य
 मल्परुजताश्मवद्भनता न तत्र मोहमुपेयादिति ॥

भवन्ति चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः ।

तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्वय एव दोषाः ॥

कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य ।

पचत्यतः शोणितमेष पाको मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥

तत्रामच्छेदे मांसशिरास्त्राय्वस्थिसन्धिव्यापादनमतिमात्रं शोणि
 तातिप्रवृत्तिर्वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोपद्रवदर्शनं चतविद्र
 धिर्वा भवति । स यदा भयमोहाभ्यां पक्वमपक्वमिति मन्यमान
 श्विरमुपेक्षते व्याधिं वैद्यस्तदागम्भीरानुगतो द्वारमलभमानः पूयः

स्वमाश्रयमवदीर्योत्सङ्गं महान्तमवकाशं कृत्वा नाडीं जनयित्वा
कृच्छ्रसाध्या भवत्यसाध्या वेति ।

भवन्तिचात्र। यश्चिन्नत्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।

अपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ।

मद्यपंपाययेन्मद्यं तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ।

तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्मणि ॥

प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ।

धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकं ।

अल्पा महान्वा क्रियया विना यः समुच्छितः पाकमुपैति शोफः ।

विशालमूलो विषमो विदग्धः स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः ॥

आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ।

पच्येत शीघ्रं सममल्पमूलः स पिण्डितश्चापरि चेन्नतः स्यात् ॥

कक्षं समासाद्य यथैव वक्त्रिर्वाय्वोरितः सन्दहति प्रसह्य ।

तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं शिरास्त्रायुच खादतीह ॥

आदौ विस्त्रापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनं ।

तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियां ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहं ।

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः प्रधानतमश्च
तच्च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । ततो बन्धः प्रधानं तेन शुद्धिर्ब्रणरोपण
मस्थिसन्धिस्यैर्यश्च तत्र प्रतिलोममालिम्पेत्नानुलोमं प्रतिलोमे
हि सम्यगौषधमवतिष्ठतेऽनुप्रविशति रोमकूपान् खेदवाहिभिः
सिरामुखैश्च वीर्यं प्राप्नोति । नच शुश्रूषमाणमुपेक्षेतान्यत्रपीडयि
तव्यात् । शुष्का ह्यपार्थकोऽरुस्करश्च । स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह
आलेपश्च तेषामन्तरं प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च । प्रदेह
स्तूष्णः शीतो वा वहलोऽवज्जरविशोषी च । मध्यमोऽत्रालेपः । तत्ररक्तपि
तप्रसादकदालेपः । प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः शोधनो
रोपणः शोफवेदनापहश्च तस्यापयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषु
पयुज्यते स भूयःकल्क इति संज्ञा लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेना
स्त्रावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्दोषता व्रणशुद्धि
श्च भवति ॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ।

यथास्वं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहं ॥

त्वक्प्रसादनमेवायं मांसरक्तप्रसादनं ।

दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनं ॥

मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येऽपि तथा नृणां ।

संशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥

षड्भागं पैत्तिके स्नेहं चतुर्भागन्तुवातिके ।

अष्टभागन्तु कफजे स्नेहमात्रं प्रदापयेत् ॥

तस्य प्रमाणमार्द्रमाहिषचर्मात्सेधमुपदिशन्ति । नचोलेप
रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्चैत्यपिहितोष्णस्तदनिर्गमादिकारप्रवृत्ति
रिति ।

प्रदेहसाध्ये व्याधौ तु हितमालेपनं दिवा ।

पित्तरक्ताभिघातोत्थे सविषे च विशेषतः ॥

नच पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ।

उपर्युपरि लेपन्तु न कदाचित् प्रदापयेत् ।

उष्माणं वेदनां दाहं घनत्वाज्जनयेत्स हि ॥

नच तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत्पुनः ।

शुष्कभावात्स निर्वीर्या युक्तोऽपि स्यादपार्थकः ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा क्षौमकार्प्यासा
विकदुकूलकौशेयपत्राणि चीनपट्टचर्मान्तर्वल्कलालावूश्चकललतावि
दलरज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति तेषां व्याधिं कालं चावे
क्ष्यापयोगः प्रकरणतश्चेषामादेशः ॥

तत्र कोशदामस्त्रस्तिकानुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकख
डाचोर्नाविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दशबन्धविशेषाः ।
तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलि
पर्वसु विदध्यात् । दाम सम्बाधेऽङ्गे । सन्धिकूर्चकभ्रूस्तनान्तरतल
कर्णेषु स्त्रस्तिकं । अनुवेक्षितन्तु शाखासु । ग्रीवाभिद्रयोः प्रतोलीं । वृत्ते

ऽङ्गे मण्डलं । अङ्गुष्ठाङ्गुलिभेद्राग्रेषु स्थगिकां । यमलव्रणयोर्यमकं । हनु
शङ्खगण्डेषु खट्वां । अपाङ्गयोश्चीनं । पृष्ठोदरोरः सुविवन्धं । मूर्द्धनि
वितानं । चिवुकनासौष्ठं सवस्तिषु गोफणां । जत्रुण ऊर्द्धं पञ्चाङ्गी
मिति । यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्
विदध्यात् । यन्त्रणमत ऊर्द्धमधस्तिर्यक् च ॥

तत्र घनांकवलिकां दत्वा वामहस्तपरिक्षेपमृजुमनाविद्धमसङ्कु
चितं मृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् । न च व्रणस्यापरि कुर्याद्ग्रन्थि
माबाधकरं वा । न च विकेशिकौषधे अतिस्निग्धे अतिरूचे विषमे
वा कुर्वीत यस्मादतिस्नेहात् क्लेदो रौक्ष्याच्चेदो दुर्न्यासाद्गणवर्त्मा
वघर्षणमिति ।

तत्र व्रणायतनविशेषाद्वन्धविशेषस्तिविधो भवति गाढः समः
शिथिल इति ।

पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छ्रासः शिथिलः स्मृतः ।

नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः ॥

तत्र स्फिकुलिकलावङ्गणोरः शिरःसु गाढः । शाखावदनकर्ण
कण्ठमेद्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरसु समः । अङ्गोः सन्धिषु च शिथिल
इति । तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं बध्नीयात् समस्थाने शिथिलं
शिथिलस्थाने नैवं शोणितदुष्टञ्च । श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने समं सम
स्थाने गाढं गाढस्थाने गाढतरमेवं वातदुष्टञ्च । तत्र पैत्तिकं
शरदि ग्रीष्मे द्विरक्लो बध्नीयाद्रक्तोपद्रुतमध्येवं श्लैष्मिकं हेमन्तवसन्त
योः स्वहादातोपद्रुतमध्येवं । एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययञ्च कुर्वीत ।

तत्र समश्लिथिलस्थानेषु गाढबद्धे विकेशिकौषधनैरर्थक्यं शोफ
वेदनाप्रादुर्भाविष्य। गाढसमस्थानेषु श्लिथिलबद्धे विकेशिकौषधपतनं
पटुसञ्चारार्द्रणवर्त्मावघर्षणमिति । गाढश्लिथिलस्थानेषु समं बद्धे
च गुणाभाव इति । अविपरीतबन्धे वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादो
मार्दवञ्च । अवध्यमानो दंशमशकटणकाष्ठोपलपांशुशीतवातातप
प्रभृतिभिर्विशेषैरभिहन्यते व्रणो विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपै
त्यालेपनादीनि चास्य विशेषमुपयान्ति ॥

चूर्णितं मथितं भग्नं विस्लिष्टमतिपातितं ।

अस्थि स्नायुमिराक्षिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥

सुखमेवं व्रणो शेते सुखं गच्छति तिष्ठति ।

सुखं शय्यासनस्थस्य क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥

अबन्ध्याः पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यदा च शोफदाहपाक
रागवेदनाभिभूताः चाराग्निदग्धाः पाकात् प्रकुपिताः प्रविशीर्ण
मांसाश्च भवन्ति ।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडका मधुमेहिनां ।

कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ॥

मांसपाके न बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे ।

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् कृत्याकृत्याश्च बुद्धिमान् ॥

देशं दोषं च विज्ञाय व्रणञ्च व्रणकोविदः ।

च्छतंश्च परिसंख्याय ततो बन्धान् निवेशयेत् ॥

ऊर्द्धं तिर्य्यगधस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ।

यथा च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥

घना कवलिका दत्वा मृदु चैवापि पट्टकं ।

विकेशिकामौषधञ्च नातिस्लिग्धं समाचरेत् ॥

प्रक्षेदयत्यतिस्लिग्धा तथा रूक्षा क्षिणेति च ।

युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥

विषमंच व्रणं कुर्यात् स्तम्भयेत्स्वावयेत्तथा ।

यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

पित्तजे रक्तजे वापि सकृदेव परिचिपेत् ।

असकृत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥

तलेन प्रतिपोड्याथ स्वावयेदनुलोमतः ।

सर्वांश्च बन्धान् गूढांस्तान् सन्धींश्च विनिवेशयेत् ॥

श्रोष्ठस्याप्येष सन्धाने यथोद्दिष्टा विधिः स्मृतः ।

बुद्धोत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थिषु जानता ॥

उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।

गच्छतो विविधैर्यानेर्नास्य दुष्यति स व्रणः ॥

ये च स्युर्मांससंस्था वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ।

सन्ध्यस्थिकोष्ठप्राप्ताश्च सिरास्तायुगतास्तथा ॥

तथावगाढगम्भीराः सर्वतो विषमस्थिताः ।

नैते साधयितुं शक्या च्युते बन्धाद्भवन्ति हि ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातो ब्रणितोपासनोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

ब्रणिनः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागारं प्रशस्तवास्त्वादिक
कार्यं ।

प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ।

निवाते नच रोगाः स्युः शरीरागन्तुमानसाः ॥

तस्मिन् शयनमसम्बाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्कं सशस्तं
कुर्वीत ।

सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णं शयने ब्रणी ।

प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नतं शिरः ॥

तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियम्बदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत ।

सुहृदो विचिपन्त्याश्च कथाभिर्ब्रणवेदनाः ।

आश्वासयन्तो बज्रशस्त्रानुकूलाः प्रियम्बदाः ॥

नच दिवा निद्रावशगः स्यात् ।

दिवास्वप्नाद्वर्णे कण्डूर्गात्राणां गौरवं तथा ।

श्वयथुर्वेदना रागः स्रावश्चैव भृशं भवेत् ॥

उत्थानसंवेशनपरिवर्त्तनचक्रमणैर्भाषणादिषु चात्मचेष्टासु
प्रमत्तो ब्रणं संरचेत् ।

स्थानासनं चक्रमणं यानयानातिभाषणं ।

ब्रणवान्न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥

उत्थानाद्यासनं स्थानं शय्यां चातिनिषेविता ।

प्राप्नुयान्मारुतादङ्गे रुजस्तस्माद्विवर्जयेत् ॥

गम्यानाञ्च स्त्रीणां सन्दर्शनसम्भाषणसंस्पर्शनानि दूरतः परिहरेत् ।

स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं स्रवेत् ।

ग्राम्यधर्मकृतान् दोषान् सोऽसंसर्गेऽथवाप्नुयात् ॥

नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकास्त्रलवण
कटुकगुडपिष्टविकृतिवल्लूरशुष्कशाकाजाविकानूपौदकमांसवसाशी
तोदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ।

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्गः प्रकीर्तितः ।

दोषसञ्जनना ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥

मद्यपञ्च मैरेयाऽरिष्टासवसीधुसुराविकारान् परिहरेत् ।

मद्यमस्त्रं तथा रूचं तीक्ष्णमुष्णञ्च वीर्यतः ।

आशुकारि च तत्पीतं क्षिप्रं व्यापादयेद्द्रुणं ॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टश्रवणदर्शनेर्था
मर्षभयक्रोधशोकध्यानरात्रिजागरणविषमाशनानशनशयनोपवास
वाग्व्यायामस्थानचंक्रमणशीतवातविरुद्धाशनाजीर्णमक्षिकाद्याबा
धाः परिहरेत् ॥

व्रणिनः संप्रतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ।

क्षीणशोणितमांसस्य भुक्तं सम्यक् न जीर्यति ॥

अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजास्त्रावदाहपाकानवाप्नुयात् ॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्गलदेवता

ब्राह्मणगुरुपरेण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतोर्हिंसाविहाराणि
हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुवेरकुमारानुचराणि मांस
शोणितप्रियत्वात् क्षतजनिमित्तं ब्रह्मिणमुपसर्पन्ति सत्कारार्थं
जिघांस्तुनि वा कदाचित् ॥

भवतिचात्र ॥ तेषां सत्कारकामानां प्रयतेतान्तरात्मना ।

धूपवत्पुष्पहारंश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥

ते तु सन्तर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः । तस्मात्सततमतन्द्रितो
जनपरिवृतो नित्यदीपोदकशस्त्रस्रग्दामपुष्पलाजाद्यलङ्कृते वेश्मनि
सम्पन्नङ्गलमनोनुकूलाः कथाः शृण्वन्नासीत ॥

सम्पदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ।

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥

ऋग्यजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशोर्विधानैरुपाध्यायाभि
षजश्च सन्ध्ययो रक्षां कुर्युः ॥

सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च ।

द्विरङ्गः कारयेद्भूपं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

कुत्रातिकुत्रे लाङ्गूलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं लक्ष्मीं गुहामति
गुहां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थांश्च शिरसा धारयेत् ॥

व्यज्येत वालव्यजनैर्व्रणं न च विघट्टयेत् ।

न तु देन्न च कण्डूये च्छयानः परिपालयेत् ॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः ।

वनं केसरिणाक्रान्तं वर्जयन्ति मृगा इव ॥

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरं ।

भुञ्जानो जाङ्गलैर्भासैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥

तण्डुलीयकजीवन्तीसुनिषण्णकवास्तुकैः ।

बालमूलकवार्त्ताकपटैः कारवेष्टकैः ॥

सदाडिभैः सामलकैर्घृतमृष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥

शक्तून् विलेपीं कुल्माषं जलञ्चापि शृतं पिवेत् ।

व्रणे श्वयथुरायामात् स च रागश्च जागरात् ॥

तौ च रुक्क दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

दिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ।

व्रणी वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥

एवं वृत्तसमाचारो व्रणी सम्पद्यते सुखी ।

आयुश्च दीर्घमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥

॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

यदायोः पथं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति केचिदाचार्या ब्रुवते तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभावतः संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जातिसात्त्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्याग्निचारविषादीनि ।

संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यदा
योः पथं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं
वर्ग उपदिश्यते ।

तद्यथा रक्तशालिषष्टिकगङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदक
कालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाक्षतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवा
हालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः । एणहरिणकुरङ्गमृगमातृका
श्वदंष्ट्राकरालक्रकरकपोतलावतित्तिरिक्पिञ्जलवतीरवर्त्तिकादी
नां मांसानि । मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमज्जल्यचणकहरेण्वा
ढकीसतीनाः । चिल्लिवास्तुक सुनिषलकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूक
पर्ण्यः । गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येषवर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिवातशयनोष्णोदकनिशा
खप्रव्यायामा शैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्तहितान्येकान्ताहितानि
प्रागुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि तु यदायोः पथं तत्पित्तस्या
पथ्यमिति ॥

संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्ली
फलकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशु
ष्कशाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांश्च नै
कध्यमश्रीयात् पयसा ।

रोगं सात्यञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् ।

अवेक्ष्याग्यादिकान्भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् ॥

अवस्थान्तरबाहुल्याद्वागादीनां व्यवस्थितं ।

द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे ॥

द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः ।

दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितं ॥

एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च विरुद्धधान्यै
र्व्वसामधुपयोगुडमाषैर्व्व्या ग्राम्यानूपौदकपिशितादीनि नाभ्यव
हरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातुशाकं वाश्रीयात् । बला
कां वारुणीकुल्माषाभ्यां । काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां । नाडी
भङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकथं । मधु चोष्णादकानुपानं । पित्तेन
वा मांसानि । सुराकृशरापायसांश्च नैकथं । सौविरकेण सह तिल
शङ्कुलीं । मत्स्यैः सहेतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं मधुना मूलकं
गुडेन वाराहं मधुना च सह विरुद्धं । क्षीरेण मूलकं । आम्रजाम्बवश्चा
विच्छूकरगोधाश्च सर्व्वाश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिभं पयसा ।
कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना त्रेकेण वा । लकुचफलं पयसा
दध्ना माषसूपेन वा मधुना घृतेन च । प्राक्पयसः पयसोऽन्तेवा ।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कोपातान् सर्षपैतलभृष्टा
नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्व्वग्निसिद्धा
एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने दशरात्रपर्य्युषितं
सर्पिर्मधुचोष्णैरुष्णवा । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धा
काकमाचीं । तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकं । नारिकेलेन वराह

वसापरिभृष्टां बलाकां । भासमङ्गारशूल्यं नाश्रीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान्वक्ष्यामः ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मान
तस्तुल्ये नाश्रीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरी
क्षोदकानुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरक
टुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ल
लवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्लतिक्तावम्लकषायौ च
सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च
सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः ।
तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुचानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीता
नित्येवमादीन् विवर्जयेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।

तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्विताहितं ॥

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणञ्चाधिगच्छति ।

विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥

यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ।

रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराद्य कल्पते ॥

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनं ।

व नं शमनं वापि पूर्वं वाहितसेवनं ॥

सात्त्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।

स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥

व्यायामशीलो बलवान्शिष्टश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च ।
आप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वाल्पतया च जन्तुः ॥
अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।

गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥

क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये ।

तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥

वातलानां प्रशस्तश्च आन्तानां कफशोषिणः ।

तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥

मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसोलघुः ।

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।

रक्तपित्तप्रशमनो नच वातप्रकोपणः ॥

विशदो रुक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः ।

पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशेषणः ।

सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणः ॥

उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।

कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः ॥

तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।

क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो ब्रह्मप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवेहतवः । तैरेवाव्यापनैरधोमध्यो
र्द्धसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यते ऽगारमिव स्थूणाभित्तिस्तुभि
रतश्च त्रिस्थूणमाज्जरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव
शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वयविरहितं शरीरं भवति ॥
भवति चात्र ॥ नर्त्त देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ।

शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः तप सन्तापे श्लिष आलि
ङ्गने । एतेषां कृद्दिहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि
भवन्ति ॥

दोषस्थानान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥ तत्र समासेन वातः श्रोणिगुद
संश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्यधो नाभेः पक्वाशयः पक्वामाशयमध्यं
पित्तस्य । आमामाशयः श्लेष्माणः । अतः परं पञ्चधा विभज्यन्ते तत्रवा
तस्य वातव्याधौ वक्ष्यामः । पित्तस्य यकृत्प्लीहानौ हृदयं दृष्टि
स्त्वक् पूर्वोक्तञ्च । श्लेष्माणस्त्वरः शिरःकण्ठसन्धय इति पूर्वोक्तञ्च ।
एतानि खलु दोषाणां स्थानान्यव्यापन्नानां ।

भवति चात्र ॥ विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥

अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योग्निराहोस्वित्पित्तमेवा
ग्निरिति । अत्रोच्यते । न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरूपलभ्यते

आग्नेयत्वात्पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रि
यतेऽन्तरग्निरिति क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे
शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽ
ग्निरिति । तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतु
र्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि तत्रस्थ
मेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणा
नुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । यत्तु यकृत
क्षीक्रेः पित्तं तस्मिन् रज्जकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकृदुक्तः ।
यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन्साधकोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभिप्रा
र्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः । यदृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्नि
रिति संज्ञा सरूपग्रहणेऽधिकृतः । यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन्भ्राज
कोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रिया
द्रव्याणां पक्ता क्वायानाञ्च प्रकाशकः ॥

भवति चात्र ॥ पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ।

उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धं चास्त्रमेव च ॥

। स्नेहस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरि
ष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्वि
धस्याहारस्याधारः । सच तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्त्वा भिन्नसं
घातः सुखजरश्च भवति ।

माधुर्यात्पिक्विलत्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

आमाशये सम्भवति स्नेहा मधुरशीतलः ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां शेषस्थानानां शरीरस्य चोदक
कर्मणानुग्रहं करोति। उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणान्नरसस
हितेन हृदयावम्बलनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्यो जिह्वेन्द्रियस्य
सौम्यत्वात् सम्यगसंज्ञाने वर्तते। शिरस्यः स्नेहसन्तर्पणाधिकतत्वा
दिन्द्रियाणामात्मवीर्येणानुग्रहं करोति। सन्धस्थस्तु श्लेष्मा सर्व
सन्धिसंश्लेषात्सर्वसन्ध्यनुग्रहं करोति।

भवति चात्र ॥ श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः सूतः ॥

शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ तच्च प्रागभिहितं तत्रस्थमेव
शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति।

भवति चात्र ॥ अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः।

शोणितं गुरु विस्त्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु सञ्चीयन्ते दोषाः प्राक्सञ्चयहेतुरुक्ताः।
तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दा
भ्रताचाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि
भवन्ति तत्र प्रथमः क्रियाकालः।

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः। तत्र बलवद्विग्रहातिव्यायाम
व्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलङ्घनक्षवनतरणरात्रि
जागरणभारहरणगजतुरङ्गरथपदातिचर्याकटुकषायतिक्तरुच
लघुशीतवीर्यशुष्कशाकवल्सूरवरकोद्दालककोरदूषश्यामाकनीवार
मुद्गमसूराढकोहरेणुकलायनिष्पावानशनविषमाशनाध्यशनवातमू

त्रपुरीषशुक्रच्छर्दिचवयूद्गारवाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्व्यायुः प्र
कोपमापद्यते ॥

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः ।

प्रत्यूषस्यपराक्ने तु जीर्णोऽन्ने च प्रकुप्यति ॥

क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकदम्बलवणती
क्ष्णोष्णलघुविदाह्रितिलतैलपिष्टाककुलत्थसर्षपातसोहरितकशाक
गोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकसुराविका
रास्त्रफलकदरार्कप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते ।

तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः ।

मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्यत्यन्ने च कुप्यति ॥

दिवास्वप्नाव्यायामालसमधुरास्त्रलवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिला
भिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टवि
कृतिदधिदुग्धकृशरापायसेचुविकारानूपौदकमांसवसाविसमृणाल
कशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोप
मापद्यते ।

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वाह्ने च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥

पित्तप्रकोपैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्धगुरुभिश्चाहारैर्दिवास्वप्न
क्रोधानलोतपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिरसृक् प्रकोप
मापद्यते ।

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रकोपणे ॥

तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसञ्चरणान्निकापिपासापरिदाहान्नदेष
हृदयोत्केदाश्च जायन्ते । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां
पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति तेषां
वायुर्गतिमत्त्वात्प्रसरणेहेतुः सत्यप्यचैतन्ये सहि रजोभूयिष्ठो रजश्च
प्रवर्त्तकं सर्वभावानां । यथामहानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदा
र्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो
द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति । तद्यथा । वातः
पित्तं श्लेष्मा शोणितं । वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशो
णिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशो
णितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि । वातपित्तकफा वातपित्तकफशोणि
तानोत्येवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति ॥

कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशं ।

दोषो विकारं नभसि मेघवत्तत्र वर्षति ॥

नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति ।

निःप्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः पित्तस्य कफ
स्थानगतस्य कफवत् कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवदेष क्रियावि
भागः ॥ एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विर्मार्गगमनाटोपौ ।

उषाचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरोचकाविपाकाङ्गसाद
च्छर्दिश्चेति श्लेष्मणे लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः ॥ एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर
प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं
कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृ
तीन् जनयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृ
तीन् । मेद्वगता निरुद्धप्रकाशोपदंशशूलकदोषप्रभृतीन् । गुदगता
भगन्दरार्शःप्रभृतीन् । वृषणगता वृद्धीः । ऊर्ध्वजत्रुगतास्तूर्ध्वजान् ।
त्वङ्मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पांश्च । मेदोदगता ग्रन्थ्य
पथ्यर्तुदगलगण्डालजोप्रभृतीन् । अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् ।
पादगताः श्लेष्मपदवातशोणितवातकण्टकप्रभृतीन् । सर्वाङ्गगता ज्वर
सर्वाङ्गरोगप्रभृतीन् । तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भाव
स्तत्प्रति रोगं वक्ष्यामः । तत्र पूर्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः । शोफार्तुदग्रन्थिविद्रधिविसर्प
प्रभृतीनां प्रत्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतोनाञ्च । तत्र पञ्चमः
क्रियाकालः ॥

अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः क्रिया
कालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रतिक्रि
यमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयं ।

व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक् ॥

सञ्चयेऽपद्धता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतोः ।

तेऽतूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥

सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि दाभ्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दाषोऽनुधावति ॥

संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।

शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥

वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ।

आदेहधारणात्तस्माद्ब्रण इत्युच्यते बुधैः ॥

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्रणास्त्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

त्वङ्मांससिरास्त्रावस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तुनि । अत्र
सर्व्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः सूपचरः
शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरूपचाराः ॥ तत्राद्यतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रि
पुटक इति व्रणाकृतिसमासः शेषास्तु विकृताकृतयो दुरूपक्रमा
भवन्ति । सर्व्वएव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिश्चा
पक्रान्ताः । अनात्मतामैश्वेश्यपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति प्रवृद्धत्वाद्दो
षाणां । तत्रातिसंवृतोऽतिविष्टोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नो
ऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो
भैरवः पूतिपूयभांससिरास्त्रायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयास्त्रायुन्मार्ग्युत्स
ज्जमनोज्जदर्शनगन्धाऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोफपि

उकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितास्त्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रण
लिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे
प्रयतेत ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वस्त्रावान् वक्ष्यामः ॥ तत्र घृष्टासु क्षिन्नासु वा त्वक्षु
स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किञ्चि
द्विस्त्रः पीतावभासश्च ॥ मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छि
लश्च । सिरागतः सद्यश्क्षिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्कासु च
तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्यास्त्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः
पिच्छिलोऽवलम्बो श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च ॥ स्नायुगतः स्निग्धो घनः
सिंहाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ अस्थिगतोऽस्थन्यभिहते स्फुटिते भिन्ने
दोषावदारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्तिर्धौतमिवा
भाति । आस्त्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ सन्धिगतः
पीड्यमानो न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनो
त्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति । आस्त्रावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बो सफेनपू
यरुधिरोन्मथितश्च ॥ कोष्ठगतोऽसृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति ॥
मर्मगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वान्नोच्यते ॥ तत्र त्वगादिगतानामास्त्रा
वाणां यथाक्रमं पारुष्यश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षीरोदकमांसधावनपु
लाकोदकसन्निभत्वानि मारुताद्भवन्ति ॥ पित्ताद्गोमेदगोमूत्रभस्मश
ङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि । पित्तवद्रक्तादतिविस्त्रलश्च ॥
कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकवराहवसासन्निभ

त्वानि ॥ सन्निपातात्तिलनालिकेरोदकेर्वारुकरसकाञ्जिकप्रसादा
रुकोदकप्रियङ्गुफलयक्ष्मुद्गयूषसर्वल्वानीति ॥

स्रोकोचात्र भवतः । पक्वाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः ।
चारोदकनिभः स्रोवा वर्ज्या रक्ताशयात्स्ववन् ॥

आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्निभः ।

स्त्रावानेतान्परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्विषक् ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः ॥

तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्यनविक्षेपणचुम्बुमायननि
र्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणेत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषण
विकिरणपूरणस्तम्भनखप्रावकुञ्चनाङ्कुशिकाः सम्भवन्ति । अनि
मित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्नरागच्छन्ति वेदना
विशेषास्तं वातिकमिति विद्यात् ॥ उषाचोषपरिदाहधूमायनानि
यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारा
वसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पित्तिकमिति विद्यात् ॥ पित्तवद्रक्तस
मुत्थं जानीयात् ॥ कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः
शैत्यञ्च यत्र तं शैथिलिकमिति विद्यात् ॥ यत्र सर्वासां वेदनानां समु
त्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति विद्यात् ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः ॥ भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः
कृष्ण इति मारुतजस्य । नीलः पीतो हरितः श्यावः कृशेण रक्तः
कपिलः पिङ्गल इति रक्तपित्तसमुत्पत्तयोः । श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति
श्लेष्मजस्य । सर्ववर्णापेतः सान्निपातिक इति ॥

भवति चात्र ॥ न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ।

सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षणेऽपि ॥

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्ववताञ्च सुचिकित्स्या
व्रणा एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनी
यतमाः । तत्र वयस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणा रोहन्ति ।
दृढानां स्थिरबज्जमांसत्वाच्छूलमवचार्यमाणं सिरास्नाय्वादिवि
शेषान्न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न
ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा
भवति । तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः । तएव विपरीतगुणा
वृद्धकृशाल्यप्राणभोरुषु द्रष्टव्याः ॥ स्फिक्पायुप्रजननललाट
गण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया
व्रणाः ॥ अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्व
कुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनीऽन्तः
शल्याश्च दुश्चिकित्स्याः । अधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमान्तो
पनखमर्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च । भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुट
कास्थिसंश्रितं ॥

भवति चात्र ॥ कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥

अवपाटिकानिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थिस्तक्रिमयः
प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिच
तेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोप
कुशकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्तवैष्टा विसर्पास्थिचतोरः
स्तत्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः ॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावतां ॥

यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यं ।

क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरं ।

प्रपत्तिश्च दिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥

अत ऊर्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः ॥ मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनो
ऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्गृतौष्ठाः । केचित्कठिना गोशृङ्गव
दुन्नतमृदुमांसप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्त्राविणस्तनुपिच्छिला
स्त्राविणो वा मध्योन्नताः । केचिदवसन्नशुषिरपर्यन्ताः । सण्ठ
स्तवत् स्त्रायुजालवन्तो दुर्दर्शा वसामेदो मज्जमस्तुलुङ्गस्त्राविणश्च दोष
समुत्थाः । पीतासितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसाना
ञ्च सर्वतो गतयश्चाणुमुखा मांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च
शिरःकण्ठस्थाः । क्षीणमांसानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचका
विपाककासश्चासोपद्रवयुक्ताः । भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्ग
दर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्चासौ वा यस्येति ॥

भवन्ति चात्र । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलङ्गञ्च यः स्वेत् ।

आगन्तुस्तु व्रणः सिङ्घेनसिङ्घेदोषसम्भवः ॥

अमर्म्भोपहिते देशे शिरासन्ध्यस्थिवर्जिते ।

विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षणं ॥

क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः ।

न शक्यउन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः ॥

स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धातुनक्रमेण च ।

निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहे यथा ॥

अतो यो विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते ।

अबद्धमूलः चुपको यद्वदुत्पाटने सुखः ॥

त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकी समः ।

अवेदनो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।

स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥

रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणं ।

त्वक्स्वर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ॥

दोषप्रकोपाद्यायामादभिघातादजीर्णतः ।

हर्षात्क्रोधाद्भयादापि व्रणे रूढोऽपि दीर्य्यते ॥

॥ चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रियासाध्याश्च । तत्र शस्त्र
 साध्येषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिषिध्यते । स्नेहादिक्रियासाध्येषु शस्त्र
 कर्म न क्रियते । अस्मिन्पुनः शास्त्रे सर्वतन्त्रसामान्यात्सर्वेषां व्या
 धीनां यथा स्थूलमवरोधः क्रियते । प्रागभिहितं तदुःखसंयोगो
 व्याधिरिति तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधि
 दैविकमिति । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा
 व्याधयः । तद्यथा दिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः
 संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्र
 वृत्ता इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शः
 प्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च ॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये
 मातुरपचारात्पङ्गुजात्यन्धवधिरमूकमिष्टिण्वामनप्रभृतयो जाय
 न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौर्हृदापचारकृताश्च ॥ दोषबलप्रवृत्ता
 यन्नातङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमा
 शयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च
 त एत आध्यात्मिकाः ॥ संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बल
 लस्य बलवद्विग्रहान्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । एत
 आधिभौतिकाः ॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमि
 त्तान्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च ॥ दैवबलप्र
 वृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्त्रका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्वि
 विधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा
 आकस्मिकाश्च ॥ स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृ

तयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृता अकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः
कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधिदैविकाः ।
तत्र सर्वव्याध्यवरोधः ॥

सर्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तस्मिन्नुत्पद्यमानं
लत्वादागमाच्च यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वं
रजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते । एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं
मव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते ॥ दोषधातुमल
संसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां विकल्पा भवन्ति । दोषदू
षितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजो
ऽयं मेदोजोऽयमस्थिजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥
तत्रान्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृत्सासहस्रिगौरवहृत्पाण्डु
रोगमार्गापरोधकार्श्यवैरस्याङ्गसादाकालवलिपलितदर्शनप्रभृतयो
रसदोषजा विकाराः ॥ कुष्ठविसर्पपिडकामशकनीलिकातिलका
लकन्यच्छ्वेदज्वरेन्द्रुप्रसीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽवुर्दाङ्गमर्दासृ
ग्दररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा गुदमुखमेद्रपाकाश्च ॥ अधि
मांसार्तुदर्शोऽधिजिक्कोपजिक्कोपकुशगलगण्डकालजोमांससंधातो
ष्ठप्रकोपगलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मांसदोषजाः ॥ ग्रन्थिवृद्धिग
लगण्डार्बुदमेदोजोष्ठप्रकोपमधुमेहातिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो मे
दोदोषजाः ॥ अथस्थधिदन्तास्थितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदो
षजाः ॥ तमेदर्शनमूर्च्छाभ्रमपर्वगौरवस्थूलमूलोरुजङ्घानेत्राभि
स्यन्दप्रभृतयो मज्जदोषजाः ॥ क्लेव्याप्रहर्षशुक्राशरीशुक्रनेहशु

क्रदोषादयश्च तद्दोषजाः ॥ त्वग्दोषाः सङ्गाऽतिप्रवृत्तिर्वा मलाय
तनदोषाः ॥ इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतन
दोषाः । इत्येवं समासउक्तो विस्तरनिमित्तानि चैषां प्रति रोगं
वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥ कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां ।

यत्र सङ्गः स्वैगुणाद्धाधिस्तत्रोपजायते ॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः संश्लेषः
परिच्छेदो वेति यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्यातुराः सर्व्वएव
प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरादीनां चान्यत्र वर्त्त
मानानामन्यत्र लिङ्गं न भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो
ज्वरादीनां मूलानीति तन्न । अत्रोच्यते । दोषान्प्रत्याख्याय ज्वरा
दयो न भवन्ति । अथ च न नित्यः सम्बन्धो यथाहिविद्युद्वाताग्नि
वर्षाण्याकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति । सत्ययाकाशे कदाचिन्न
भवन्ति । अथ च निमित्ततस्ततएवात्पत्तिरिति तरङ्गबुद्बुदादय
श्चादकविशेषा एव । वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाप्येवं संश्लेषो न
परिच्छेदः शाश्वतिकः । अथ च निमित्तत एवात्पत्तिरिति ॥

भवति चात्र ॥ विकारपरिमाणञ्च सङ्ख्या चैषां पृथक् पृथक् ।

विस्तरेणोत्तरे तन्ने सर्वाबाधाश्च वक्ष्यते ।

॥ पञ्चविंशतित्तोऽध्यायः ॥

अथातोऽष्टविधशस्त्रकर्मण्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

केद्या भगन्दरा ग्रन्थिः सैम्भिकस्तिलकालकः ।

ब्रणवर्त्मावुदान्यश्चर्मकीलोऽस्थिमांसगं ॥

शल्यं जतुमणिमांससंघातो गलशुण्डिका ।

स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः ॥

अध्रुषश्चोपदंशाश्च मांसकन्द्यधिमांसकः ।

भेद्या विद्रधयोऽन्यत्र सर्वजाद्रन्थयस्त्रयः ॥

आदितो ये विसर्पाश्च वृद्धयः सविदारिकाः ।

प्रमेहपिडकाशोफस्तनरोगावमन्थकाः ॥

कुम्भोकानुशयीनाड्यो वृन्दौ पुष्करिकालजौ ।

प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुष्पुटौ तालुदन्तजौ ॥

तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्वं ये च प्रपाकिणः ।

वस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्मेदोजा ये च केचन ॥

लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिक्त्रिका ।

मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजिक्त्रिका ॥

अशंसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोन्नतिस्तथा ।

वेध्याः सिरा बज्रविधा मूत्रवृद्धिर्द्विर्द्विकोदरं ॥

एष्या नाड्यः सशल्यश्च ब्रणा उन्मार्गिणश्च ये ।

आहार्याः शर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्मरी ॥

शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्धश्च निचितं गुदे ।

स्त्राव्या विद्रधयः पञ्च भेवयुः सर्वजादृते ॥

कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः ।

पाल्यामयाः स्त्रीपदानि विषजुष्टञ्च शोणितं ॥
 अर्बुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये ।
 त्रयस्त्रयश्चापदंशाः स्तनरोगा विदारिका ॥
 शैषिरो गलशालूकं कण्टकाः कृमिदन्तकः ।
 दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादो दन्तपुष्पुटः ॥
 पित्तासृक्कफजाश्चौष्ठ्याः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ।
 सीव्या भेदः समुत्थाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः ॥
 सद्योत्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाश्रयाः ।
 न चाराम्निविषैर्जुष्टा नवा मारुतवाहिनः ॥
 नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनं ॥
 पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् ।
 अद्भुतानि यतोऽमूनि पाचयेर्युभृशं व्रणं ॥
 रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्निशोधयेत् ।
 ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितं ॥
 सीयेत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्रन्तकस्य वा ।
 सणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा बालेन वा पुनः ।
 मूर्ब्वागुडूचीतानैर्ब्वा सीयेद्वेक्षितकं शनैः ॥
 सीयेद्गोफाणिकां वापि सीयेद्वा तुन्नसेवनीं ।
 ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥
 देशोऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयं ।
 आयता व्यङ्गुला व्यस्त्रा मांसले वापि पूजिता ॥

धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि ।
 इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णायाः सुसमाहिताः ।
 कारयेन्मातृपुष्पवृक्षाग्रपरिमण्डलाः ॥
 नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्मणि पातयेत् ।
 दूरारुजो ब्रणोष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनं ॥
 अथ क्षौमपितुच्छनं सुसूतं प्रतिसारयेत् ।
 प्रयङ्ग्वञ्जनयष्ट्या करोऽध्रूचूर्णैः समन्ततः ॥
 सप्तकीफलचूर्णैर्व्या क्षौमध्यामेन वा पुनः ।
 ततो ब्रणं यथायोगं बद्धाचारिकमादिशेत् ॥
 एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्तितं ।
 चिकित्सेषु कार्त्स्न्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
 क्षीनातिरिक्तं तिथ्यैकं गात्रच्छेदनमात्मनः ।
 एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥
 अज्ञानलोभादितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः ।
 यदा प्रयुञ्जीत भिषक्कुशलं तदा संशेषान् कुरुते विकारान् ॥
 तं चारशस्त्राग्निभिरौषधैश्च भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तं ।
 जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं विवर्जयेद्युगविषाग्निमुत्थं ॥
 तदेव युक्तन्वतिमर्मसन्धीन् हिंस्यात्सिरास्त्रायुमथास्थिचैव ।
 मूर्धप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन प्राणैर्भियुञ्ज्यादथवा कथञ्चित् ॥
 भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं संलपनोष्णता च ।
 क्षुब्धता मूर्च्छनमूर्ध्वातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥

मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।

दशाङ्गसङ्ख्येष्वपि हि क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तं ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं खवेदै चततश्च वायुः ।

करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् किन्नासु भिन्नास्त्रय वा
सिरासु ॥

कौब्ज्यं शरीरावयवाङ्गसादः क्रियास्वशक्तिसुमुला रुजश्च ।

चिराद्गुणे रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवसेत् ॥

शोफातिवृद्धिसुमुला रुजश्च बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ।

क्षतेषु सन्निध्वचलाक्षलेषु स्यात्सन्धिकर्मोपरतिश्च लिङ्गं ॥

घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्त्रवस्थासु न शान्तिरस्ति ।

दृष्ट्वाङ्गसादौ श्वययुश्च रुक्क तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवसेत् ॥

यथास्त्रमेतानि विभावयेयुर्लिङ्गानि मर्मस्त्रभिन्नाङ्गितेषु ।

स्पर्शन्न जानाति विपाण्डुवर्णे यो मांसमर्मण्यभिन्नाङ्गितः स्यात् ॥

आत्मानमेवाय जघन्यकारी शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्म कुर्वन् ।

तमात्मवानात्महनं कुर्वेद्यं विवर्जयेदायुरभीप्समानः ॥

तिर्यक्प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्वमुदाहृताः ।

तस्मात्परिहरन् दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनं ॥

मातरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चातुरः ।

अथैतानभिश्चक्रेत वैद्ये विश्वासमेति च ॥

विमृजत्यात्मनात्मानं न चैनं परिशङ्कते ।

तस्मात्पुत्रवेदैव न पालयेदातुरं भिषक् ॥

कर्मणा कश्चिदेकेन दाभ्या कश्चित्तिभिस्तथा ।

विकारः साध्यते कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्मभिः ॥

धर्मार्थौ कीर्त्तिमत्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमं ।

प्राप्नुयात्स्वर्गवासञ्च हितमारभ्य कर्मणा ॥

॥ षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शल श्वल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमिति रूपं । तद्विविधं
शारोरमागन्तुकञ्च ॥ सर्वशरीराबाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत
इत्यतः शल्यशास्त्रं तत्र शारोरं रोमनखादि धातवोऽन्नमला
दोषाश्च दुष्टाः । आगन्त्वपि शारोरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा
दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि लोहवेणुवृक्षदण्डास्त्रिभ
येषु तत्रापि विशेषतो लोहमयेष्वेव विशसनार्थोपपन्नत्वालोहस्य
लोहानामपि दुर्वारत्वादणुमुखत्वादूरप्रयोजनकरत्वाच्च शर एवा
धिकृतः स द्विविधः कर्णी स्रक्णश्च प्रायेण विविधवृक्षपत्र
पुष्पफलतुल्याकृतयो व्याख्याता व्यालमृगपक्षिवक्त्रसदृशाश्च ॥
सर्वशल्यानान्तु महतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेष
ऊर्ध्वमधोऽर्वाचीनस्तिर्यग्गजुरिति । तानि यदा वेगक्षयात् प्रति
घाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्त्रोतोऽस्थितदि
वरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु तत्र शल्यलक्षणमुच्यमानमुपधा
रय । तत्तु द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च । श्यावं पिडकावन्तं शोफवे

दनावन्तं मुहुर्मुहुःशोणितास्त्राविणं बुधुदवदुन्नतं मृदुमांसञ्च
 व्रणंजानीयात्सशल्योऽयमिति सामान्यलक्षणमेतदुक्तं ॥ वैशेषिकन्तु
 त्वगते विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च । मांसगते शोफाभि
 वृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चोषपाकौ च ।
 पेश्यन्तरस्थेयेतदेव चोषशोफवर्जं । सिरागते सिराभ्रानं सिराशूलं
 सिराशोफश्च । स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपणं संरम्भश्चाग्रा रुक्च ।
 स्नातो गते स्नातसां स्वकर्मगुणहानिः । धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्न
 निलः सशब्दे निर्गच्छत्यङ्गमर्दः पिपासा हृत्तासश्च । अस्थिगते
 विविधवेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च । अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णता
 स्थितोदः संहर्षो बलवांश्च । सन्धिगतेऽस्थिवचेष्टापरमश्च । कोष्ठ
 गते आटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनञ्च व्रणमुखात् । मर्मगते
 मर्मविद्धवचेष्टेते । सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यस्पृष्टानि
 भवन्ति ॥ महान्ति स्वल्पानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निवि
 ष्टानि रोहन्ति विशेषतः कण्ठस्रोतःसिरात्वक्पेश्यस्थिविवरेषु
 दोषप्रकोपव्याथामाभिघातेभ्यः प्रचलितानि पुनर्बाधन्ते ॥

तत्र त्वकप्रनष्टे स्निग्धस्निग्धायां मृन्माषयत्रगोधूमगोमयमृदि
 तायां त्वचि यत्र सरंभो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
 स्थानघृतमृच्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां शल्योष्मणाशु विसरति
 घृतमुपशुष्यति वालेपो यत्र तत्र शल्यं विजानीयात् ॥ मांस
 प्रनष्टे स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषैरविरुद्धैरातुरमुपपादयेत् ।
 कर्मितस्यतु शिथिलोभूतमनवबद्धं क्षुब्धमाणं यत्र सरंभो वेदना

वा भवति तत्र च शल्यं विजानीयात् ॥ कोष्ठास्थिसन्धिपेशी
 विवेरध्ववस्थितमेवं परीक्षेत ॥ सिराधमनीस्रोतःस्नायुप्रनेष्टे खण्ड
 चक्रसंयुक्ते याने व्याधितमारोप्याशु विषमे ऽध्वनि यायाद्यत्र सं
 रम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ अस्थिप्रनेष्टे स्नेहस्वेदो
 पपन्नान्यस्थीनि बन्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
 वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ सन्धिप्रनेष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान
 सन्धोन्प्रसारणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्मृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
 वा भवति तत्र शल्यमिति जानीयात् ॥ मर्मप्रनेष्टे त्वनन्यभा
 वान्मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्क
 न्धाश्चपृष्ठपर्वतद्रुमारोहणधनुर्व्यायामद्रुतयाननियुद्धाध्वगमनल
 ङ्घनप्रतरणस्रवनव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणाय
 मैर्वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र
 शल्यं जानीयात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ यस्मिंस्तोदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।

घट्टप्रते बज्जशो यत्र सूयते तुद्यते पि च ॥

आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।

संवाह्यमानो बज्जशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥

अल्पबाधमशूनञ्च निरुजं निरुपद्रवं ।

प्ररुन्नं मृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्नतं ॥

एषण्णा सर्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ।

प्रसाराकुञ्चनान्नूनं निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥

अस्थ्यात्मकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्यते ।

प्रायोनिर्भुज्यते शार्ङ्गमायसञ्चेति निश्चयः ॥

वार्क्ष्यवैणवतार्क्षानि निर्हियन्ते तु नो यदि ।

पचन्ति रक्तं मांसञ्च क्षिप्रमेतानि देहिनां ॥

कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्रपु सीसकं ।

चिरस्थानादिलोयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥

स्वभावशीता मृदवो ये चान्येऽपीदृशा मताः ।

द्रवीभूताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति धातुभिः ॥

विषाणदन्तकेशास्थिवेणुदारूपलानि तु ।

शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥

द्विविधं पञ्चगतिकं त्वगादिव्रणवस्तुषु ।

यो वेत्त्यधिष्ठितं शल्यं स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

॥ सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शल्यं द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्च । तत्र समासेनावबद्धशल्यो
द्वरणार्थं पञ्चदशहेतून् वक्ष्यामः । तद्यथा । स्वभावः पाचनं भेदनं
दारणं पीडनं प्रमार्जनं निर्घ्नापनं वमनं विरेचनं प्रक्षालनं प्रति
मर्षः प्रवाहणमाचूषणमयस्कान्तो हर्षश्चेति ॥ तत्राश्रुक्षवथूद्गार
कासमूत्रपुरीषानिलैः स्वभावबलप्रवृत्तैर्नयनादिभ्यः पतति ॥ साव

गाढं शल्यमभिदह्यमानं पाचयित्वा प्रकोपात्तस्य पूयशोणितवे
गाद्गौरवाद्वा पतति ॥ पक्वमभिद्यमानं भेदयेद्द्वारयेद्वा भिन्नमनि
रस्यमानं पीडनीयैः पीडयेत्पाणिभिर्वा ॥ अणन्यक्षशल्यानि परिषे
चना आपनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् ॥ आहारशेषश्लेष्महीना
णुशल्यानि श्वसनेत्कासनप्रधमनैर्निर्द्धमेत् ॥ अन्नशल्यानि वमना
ङ्गुलिप्रतिमर्षप्रभृतिभिर्विरेचनैः पक्वाशयगतानि ॥ व्रणदोषाश्रय
गतानि प्रक्षालनैः ॥ वातमूत्रपुरीषगर्भसङ्गेषु प्रवाहणमुक्तं ॥ मारु
तोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्येष्वाचूषणमास्थिन विषाणैर्वा ॥ अनुलोम
मनवबद्धमर्कणमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन ॥ हृद्यवस्थितमनेककार
णोत्पन्नं शोकशल्यं हर्षेणेति ॥ सर्व्वशल्यानान्तु महतामणूनां वा द्वि
वाहरणहेतु भवतः प्रतिलोभोऽनुलोमश्च तत्र प्रतिलोममवाचीन
मानयेदनुलोमं पराचीनं । उत्तुण्डितं कृत्वा निर्धातयेच्छेद
नीयमुखं । केदनीयमुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावङ्गणपर्शुकान्तर
पतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तेनैवापहर्तुं प्रयतेत ।

अनुत्तुण्डितशल्यानि केदनीयमुखानि च ।

अनिर्धात्यानि जानीयाद्भूयश्चेदानुबन्धतः ॥

हस्तेनापहर्तुमशक्यं विमृश्य शस्त्रेण यन्त्रेण वापहरेत् ।

भवतिचात्र ॥ शीतलेन जलेनैनं मूर्च्छन्तमदसेचयेत् ।

संरक्षेदस्य मर्माणि मुञ्जराश्वासयेच्च तं ॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा स्नेदार्हमग्निघृतप्रभृ
तिभिः संस्लेद्य विदह्य प्रदिह्य सर्पिर्मधुभ्यां बद्ध्वा सारिकमुपदिशेत् ॥

सिरास्तायुविलम्बं शलाकादिभिर्विमोच्यापनयेत् श्वयथुंयस्तवारङ्गं
 समवपीड्य श्वयथुं दुर्बलवारङ्गं कुशादिभिर्वद्ध्वा । हृदयमभितो वर्त्त
 मानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजितस्यापहरेद्यथामार्गं । दुरूप
 हरमन्यतोऽपबाध्यमानं पाटयित्वाद्दुरेत् ॥ अस्थिविवरप्रविष्टमस्थि
 विदष्टं वाऽवगृह्य पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेदशक्यमेवं वा बल
 वद्भिः सुपरिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनु
 गुणैर्बद्धैकतश्चास्य पञ्चाङ्ग्यामुपसंयतस्याश्ववक्त्रकटकेवा बध्नीयाद्
 यैनं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरति । दृढं
 वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्ध्वाद्दुरेत् ॥ अस्थिदेशोत्तुण्डित
 मष्टीलाश्चमुद्गराणामन्यतमस्य प्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव ।
 यन्त्रेण विमृदितकर्णानि कर्णवन्त्यनाबाधकरदेशोत्तुण्डितानि
 पुरस्तादेव जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडीं प्रवेशयामितप्ताञ्च शलाकां
 तथावगृह्य शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिराभूतमुद्धरेत् । अजातुषं
 जतुमधूच्छिष्टलिप्तया शलाकया पूर्वकल्पेनेत्येके । अस्थिशल्यमन्यदा
 तिर्यक्कण्ठासक्तमेवेत्ये केशोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पाय
 येदाकण्ठाच्च पूर्णकोष्ठं यामयेदमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं स
 हसात्वाचिपेत् । मृदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेददन्तः
 क्षतकण्ठायच मधुसर्पिषी लेढुं प्रयच्छेत्तिफलाचूर्णं वा मधुशर्करा
 मिश्रं ॥ उदकपूर्णमवाक्शिरसमवपीडयेद्धनीयादामयेद्वा भस्मराशौ
 वा निखनेदामुखात् ॥ ग्रासशल्येतु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्ध
 स्कन्धे मुष्टिनाभिहन्यात् स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत् ॥ बाह्वर

ज्जुलतापाशशल्ये तु कण्ठपीडनादायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं कोपयित्वा स्वातो निरुणद्धि लालास्रावं फेनागमनं संज्ञानाशंचापादयति । तमभ्यज्य संस्वेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं दद्याद्रसञ्च वातघ्नं विदध्यादिति ।

भवन्ति चात्र ॥ शल्याकृतिविशेषांश्च स्थानान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ।

तथा यन्त्रपृथक् सस्यक् शल्यमथाहरेत् ॥

कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ।

आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्त्या समाहितः ॥

एतैरुपायैः शल्यन्तु नैव निर्धात्यते यदि ।

मत्या निपुण्या वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥

शोथपाकौ रुजश्चाग्राः कुर्याच्छल्यमनिर्हृतं ।

वैकल्यं मरणञ्चापि तस्माद्यत्नाद्विनिर्हरेत् ॥

॥ अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा ।

ख्यापयन्ति भविष्यत्त्वं तथा रिष्टानि पञ्चतां ॥

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादादा तथैवाशुव्यतिक्रमात् ।

गृह्यन्ते नोद्धतान्यज्ञैर्मुर्मूर्धैर्नलसम्भवात् ॥

ध्रुवन्तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।

रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥

नक्षत्रपीडा बज्जधा यथाकालादिपच्यते ।

तथैवारिष्टपाकञ्च ब्रुवते बज्जधा जनाः ॥

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।

अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥

गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां समासतः ।

वैकृतं यत्तदाचष्टे ब्रह्मणः पक्वलक्षणं ॥

कटुस्तीक्ष्णश्च विस्त्रश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ॥

लोहगन्धिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥

लाजातसीतैलसमाः किञ्चिद्विस्त्राश्च गन्धतः ।

ज्ञेयाः प्रकृतिगन्धाः स्युरतोऽन्यद्गन्धवैकृतं ॥

मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ।

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ॥

श्ववाजिमूषिकध्वाङ्गपूतिवस्त्रमत्कुणैः ।

सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥

ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ।

न दह्यन्ते न चूयन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥

कण्डूमन्तः स्थिराः श्वेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः ।

दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥

कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा वातजा मर्मतापिनः ।

स्त्राल्यामपि न कुर्वन्ति रुजं तान् परिवर्जयेत् ॥

खेडन्ति घुर्घुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ।

त्वग्मांसस्थाश्च पवनं सशब्दं विसृजन्ति ये ॥

ये च मर्मस्वसम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।

दहन्ते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः ॥

दहन्ते वहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोवृषाः ॥

येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाकृतयस्तथा ।

चूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति वा नच चूर्णिताः ॥

प्राणमांसक्षयश्चासकासारोचकपीडिताः ।

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ॥

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिद्ध्यन्ति च ये व्रणाः ।

वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥

॥ एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्वप्ननिदर्शनोयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥

दूतदर्शनसम्भाषा वेशाश्चेष्टितमेव च ।

शब्दं बेला तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥

देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसाञ्च विचेष्टितं ।

कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदिवाऽशुभं ॥

पाषण्डाश्रमवर्णानां स्वपक्षाः कर्मसिद्धये ।

त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥

नपुंसकं स्त्रीबहवो नैककार्या असूयकाः ।

गर्दभाद्वरथप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।

पाण्डदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥

आर्द्रजोर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ।

न्यूनाधिकाङ्गाउद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ॥

रूचनिष्ठुरवादाश्चाप्यमाङ्गल्याभिधायिनः ।

हिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनं ॥

वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ।

स्त्रोतोऽवरोधद्वद्गण्डमूर्द्धोरःकुक्षिपाणयः ॥

कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ।

विलिखन्तो महीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टर्भेदनः ॥

तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।

फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधं ॥

नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा ।

उपानचर्भहस्ता वा विकृतव्याधिपीडिताः ॥

वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।

याम्यां दिशं प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।

दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुचौ वा ऊताशनं ।

ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतं ॥

नम्रं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिं ।

प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं खिन्नं विक्लवमेव च ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।

वैद्यस्य पैव्ये दैवे वा कार्य्ये चोत्पातदर्शने ॥

॥ मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा सन्ध्ययोः कृत्तिकासु च ।

॥ आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ॥

॥ चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ।

॥ वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

खिन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।

गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥

॥ त एव कफरोगेषु कर्म्मसिद्धिकराः स्मृताः ।

॥ एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्वा संविभजेत्तु तत् ॥

॥ रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।

॥ प्रशस्तो जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ॥

॥ विज्ञाद्यैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ।

॥ शुक्लवासाः शुचिर्गौरः श्यामो वा प्रियदर्शनः ॥

॥ स्वस्यां जातौ स्वगोत्रो वा दूतः कार्य्यकरः स्मृतः ।

॥ गोयानिनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥

॥ धृतिमान् विधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।

॥ अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूतः कार्य्यकरः स्मृतः ॥

स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिं ।

उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥

मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोवृषाः ।

शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥

स्त्री पुच्छिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।

कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥

हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ।

अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चापः शिखी तथा ॥

ब्रह्मदुन्दुभिजीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ।

सिंहगोवृषनादाश्च हेषितं गजवृंहितं ॥

शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकञ्चैव वामतः ।

प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वाचश्च हृदयङ्गमाः ॥

पत्रपुष्पफलोपेतान् सचीरान्निरुजो द्रुमान् ।

आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतारणवेदिकाः ॥

दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।

वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥

शुष्केऽग्निहते पत्रे वल्लीनद्धे सकण्डके ।

वृक्षेऽथवाग्भस्मास्थिविट्पुष्पाङ्गारपांशुषु ॥

चैत्यवल्लीकविषमस्थिता दीप्तखरस्वराः ।

पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्थसाधकाः ॥

पुन्नामानः खगा वामाः स्त्रीषंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ।

दक्षिणादामगमनं प्रशस्तं श्वशुरगालयोः ।
 वामं नकुलचाषाणां नोभयं शशसर्पयोः ॥
 भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयं ।
 दर्शनं वा रुतञ्चापि न गोधाकृकलासयोः ॥
 दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्तं दर्शनं नृणां ।
 कुलत्थतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनां ॥
 पात्रं नेष्टं तथाङ्गारतैलकर्दमपूरितं ।
 प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्षपैः ॥
 शवकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेध्यन्ते पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥
 मृदुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥
 ग्रन्थ्यर्वुदादिषु सदा केदशब्दश्च पूजितः ।
 विद्रध्युदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
 एवंव्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
 तथैवाक्रुष्टहाकृष्टमाक्रन्दरुदितस्वनाः ।
 कर्धा वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्दभाद्रयोः ॥
 प्रतिषिद्धं तथाभग्नं क्षुतं स्खलितमाहतं ।
 दौर्मनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥
 प्रवेशयेत्तदुद्देशादवेक्ष्यं च तथातुरे ।

प्रतिद्वारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥
 केशभस्मास्थिकाष्ठाश्लतुषकार्पासकण्टकाः ।
 खद्वोर्द्धपादा मद्यापो वसा तैलं तिलास्तृणं ॥
 नपुंसकव्यङ्गभग्ननग्नमुण्डासिताम्बराः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥
 भाण्डानां सङ्करस्थानां स्थानात्सञ्चरणं तथा ।
 निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥
 वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ।
 वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा ॥
 प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ।
 हस्तं चाकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोर्षसि ॥
 यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुम्मार्षि स्वाङ्गमातुरः ।
 न स सिद्ध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥
 भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिद्ध्यति ।
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ॥
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद्दूतादीन् लक्षयेद्भिषक् ।
 स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥
 सुहृदो यांस्य पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ।
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ॥
 वराहैर्महिषैर्व्यापि यो यायाद्दक्षिणामुखः ।
 रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्द्धजा ॥

यं वाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखं ।

अन्यावसायिभिर्ध्या वाक्यते दक्षिणामुखः ॥

परिष्वजेरन् यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ।

मूर्द्धन्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विहृताननैः ॥

पिवेन्मधु च तैलञ्च यो वा पङ्केऽवसीदति ।

पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत्प्रहसेत्तथा ॥

निरम्बरश्च यो रक्तां धारयेच्छिरसि स्रजं ।

यस्य वंशो नलो वापि तालो वोरसि जायते ॥

यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जननीं प्रविशेन्नरः ।

पर्वताग्रात्पतेद्यो वा श्वभ्रे वा तमसा वृते ॥

ह्रियते स्रोतसा योवा योवा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ।

पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ॥

पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ।

यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ॥

यस्य कूर्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ।

शाल्मलीं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकं ॥

पुष्पाढ्यं कोविदारंवा चितं वायोऽधिरोहति ।

कार्पासतैलपिण्याकलोहानि लवणं तिलान् ॥

लभेताश्रोत वा पक्कमन्नं यश्च पिवेत्सुरां ।

स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥

यथास्वं प्रकृतिस्वप्नो विस्मृतो विहतश्च यः ।

चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥
 ज्वरितानां शुना सख्यं कपिसख्यन्तु शोषिणां ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्त्तनं ॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनां ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥
 शङ्कुलोभक्षणं कृद्यामध्वा श्वासपिपासयोः ।
 हारिद्रं भोजनं वापि यस्य स्यात्पाण्डुरोगिणः ॥
 रक्तपित्ती पिवेद्यश्च शोणितं स विनश्यति ।
 स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ॥
 दद्यान्माषांस्तिलाक्षौहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ।
 जपेच्चापि शुभान् मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदां तथा ॥
 दृष्ट्वा च प्रथमे यामे सुष्याद्वात्वा पुनः शुभं ।
 जपेद्दान्यतमं देवं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 नचाचक्षीत कस्मैचिद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनं ॥
 देवतायतने चैव वसेद्रात्रिचयं तथा ।
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्प्रविमुच्यते ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनं ।
 देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥
 समिद्धमग्निं विप्रांश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
 मांसं मत्स्यान् सजःश्वेता वासांसि च फलानि च ।

॥ लभन्ते धनलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥

॥ महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ।

॥ आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥

॥ नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।

॥ तरेत्कल्याणलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥

॥ उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वापि यं दशेत् ।

॥ आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभश्च बुद्धिमान् ॥

॥ एवंरूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्वाधितो नरः ।

॥ स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥

॥ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विपत्तिर्भवेत् ।

॥ तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥

॥ शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः ।

॥ समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निःस्वनान् ॥

॥ तान्स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।

॥ ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरोतान् शृणोत्यपि ॥

॥ द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।

॥ न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषं ॥

॥ यस्तृणमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् ।

सञ्जातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥

उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यः शीतेन प्रवेपते ।

प्रहारान्नाभिजानातियोऽङ्गच्छेदमथापिवा ॥

पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।

वर्षान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥

स्नातानुलिप्तं यश्चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ।

सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषं ॥

विपरीतेन गृह्णाति रसान्यश्चापयोजितान् ।

उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये ॥

यस्य दोषाग्निसाम्यञ्च कुर्युर्मिथ्यापयोजिताः ।

यो वा रसान्नं संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते ॥

सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धितां ।

यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥

द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ।

विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥

दिवाज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानोव पश्यति ।

रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसं ॥

अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान् ।

तडिलतोऽसिनान् यो वा निर्मले गगने घनान् ॥

विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरं ।

यश्चानिलं मूर्त्तिमन्तमन्तरीचञ्च पश्यति ॥

धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीं ।

प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा सुतमिवाम्भसा ॥

भूमिमष्टापदाकारं लेखाभिर्यश्च पश्यति ।

न पश्यति सनत्तत्रां यश्च देवीमरुन्धतीं ॥

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषं ।

ज्योत्स्नादर्शाणतोयेषु क्वायां यश्च न पश्यति ॥

पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विहतां वाऽन्यसत्त्वजा ।

श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यच्चरत्तमां ॥

पिशाचैरगनागानां भूतानां विहतामपि ।

यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वक्त्रमोचते ॥

आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥

॥ एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातश्चायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवं ।

अभिद्रवन्ति यं क्वायाः स परासुरसंशयं ॥

ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेज आजः स्मृतिः प्रभा ।

अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयं ॥

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ।

उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितं ॥

॥ आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च ।

॥ खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥

॥ कृष्णा स्तब्धवलिप्ता वा जिह्वा गूढा च यस्य वै ।

॥ कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥

॥ कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।

॥ अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥

॥ सञ्क्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्तब्धे च लोचने ।

॥ स्यातां वा प्रसृते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवं ॥

॥ केशाः सोमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।

॥ लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥

॥ नाहरत्यन्नमास्यस्यं न धारयति यः शिरः ।

॥ एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥

॥ बलवान् दुर्बलो वापि समोहं योऽधिगच्छति ।

॥ उत्थाप्यमानो बह्मशस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥

॥ उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः ।

॥ विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥

॥ शीतपादकरोच्छ्वासश्चिन्नश्वासश्च यो भवेत् ।

॥ काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥

॥ निद्रा न क्षियते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।

॥ मुह्येद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥

॥ उत्तरौष्ठश्च यो लिह्यादुद्गारांश्च करोति यः ।

प्रेतैर्वा भाषते माद्वं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥

स्वेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।

पुरुषस्याविषार्त्तस्य सद्यो जह्यात्स जीवितं ॥

वाताष्टीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी ।

रुजान्नविद्वेषकरो स परासुरसंशयं ॥

अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः ।

पुरुषं हन्ति नारोन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयं ॥

अतिसारो ज्वरो हिक्का कर्दिः शूनाण्डभेद्रता ।

श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥

स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवं ।

बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जन्ति न संशयः ॥

श्यावा जिक्का भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ।

मुखञ्च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥

वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणवुभौ ।

चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥

अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ।

यस्याकस्मात्स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयं ॥

पङ्कमस्यवसातैलघृतगन्धांश्च ये नराः ।

मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयं ॥

यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्रन्ति वायसाः ।

येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयं ॥

ज्वरातिसारशोफाः स्यु र्यस्यान्योन्यावसादिनः ।

प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुं ॥

क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।

न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरूपस्थितः ॥

प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणं ।

पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरूपस्थितः ॥

विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः ।

अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥

प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।

मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवं ॥

तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।

तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥

॥ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय । तद्यथा ।

शुक्लानां कृष्णता कृष्णानां शुक्लता रक्तानामन्यवर्णत्वं स्थिराणाम

स्थिरत्वं मृदूनां स्थिरता चलानामचलत्वमचलानां चलता पृथूनां

सङ्क्षिप्तत्वं सङ्क्षिप्तानां पृथुता दीर्घाणां ह्रस्वत्वं ह्रस्वानां दीर्घता

ऽपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं पतनधर्मिणामपतनधर्मित्वमक्र

माच्च शैत्यौष्ण्यसौगध्यरौद्र्यप्रस्तम्भवैवर्ण्यावसदनञ्चाङ्गानां । स्वेभ्यः

स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्रस्तोत्तिष्ठप्रभ्रान्तावक्षिप्तपतितविमुक्त
निर्गतान्तर्गतगुरुलघुत्वानि । प्रबालवर्णव्यङ्गप्रादुर्भावोऽप्यकस्मात् ।
सिराणाञ्च दर्शनं ललाटे नासावंशे वा पिडकोत्पत्तिः । ललाटे
प्रभातकाले वा खेदः । नेत्ररोगादिना वाश्रुप्रवृत्तिः । गोमय
चूर्णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे निलयनं वा कपोतकङ्क
प्रभृतीनां । मूत्रपुरीषवृद्धिरभुञ्जानानां तत्प्रणाशो भुञ्जानानां । स्तन
मूलहृदयोरःसुचं शूलोत्पत्तयः । मध्ये शून्यत्वमन्तेषु परिस्त्रायित्वं वि
पर्यये वा तथार्द्धाङ्गे श्वयथुः । शेषोऽङ्गपक्षयोर्वा नष्टहोनविकलवि
कृतस्वरता । विवर्णपुष्पप्रादुर्भावो वा दन्तमुखनखशरीरेषु । यस्य वाष्पु
कफपुरीषरेतांसि निमज्जन्ति । यस्य वा दृष्टिमण्डले भिन्नविकृतानि
रूपाण्यालोक्यन्ते । स्नेहाभ्यक्तकेशाङ्ग इव यो भाति । यस्य दुर्बलो भक्त
द्वेषातिसाराभ्यां पीड्यते । कासमानस्य तृष्णाभिभूतः । क्षीण
श्र्द्धिर्भक्तद्वेषयुक्तः सफेनपूयरुधिरोदामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च
मनुष्यः । शून्यकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी स्रस्तपिण्डकांसपाणि
पादो ज्वरकासाभिभूतः । यस्तु पूर्वार्द्धे भुक्तमपराद्धे कर्दयत्यवि
दग्धमतिसार्थ्यते वा ज्वरकासाभिभूतः स श्वासान्म्रियते । वस्तवद्विल
पन्यश्च भूमौ पतति स्रस्तमुष्कस्तब्धमेद्रे भग्नग्रीवः प्रनष्टमेहनश्च
मनुष्यः । प्राग्निशुष्यमाणहृदय आर्द्रशरीरो यस्य लोष्टं लोष्टेनाभिह
न्ति काष्ठं काष्ठेन तृणानि वा क्षिनन्ति । अधरोष्ठं दशत्युत्तरोष्ठं वा
लेढि । आलुञ्चति वा कर्णे केशांश्च । देवद्विजगुरुसुहृद्देवांश्च द्रष्टि ।
यस्य वक्रानुवक्रगा ग्रहा गर्हितस्थानगताः पीडयन्ति जन्मार्चं वा

यस्योल्काशनिभ्यामभिहन्यते हेरा वा । गृहदारशयनासनयान
वाहनमणिरत्नोपकरणगार्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावोवेति ।
भवन्तिचात्र । चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥

निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्बुद्धेयं यो भिषक् ।

साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः सम्मतो भवेत् ॥

॥ त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्यवार्यतां ।

रसायनादिना वत्स तान् शृण्वेकमना मम ॥

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।

अक्षरो मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमं ॥

अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ।

प्राणमांसक्षयश्चासदृष्णाशोषवमीज्वरैः ॥

मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥

शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपोडितं ।

नरं रुजार्तिमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।

पिडकापीडितं गाढं प्रमेहे हन्ति मानवं ॥

प्रभिनं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरं ।

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनं ॥

दृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितं ।

शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात्प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥

प्रशूननाभिवृषणं रुद्धमूत्रं रुगन्वितं ।

अश्वरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥

गर्भकोषपरासङ्गो मक्कलो योनिमंथतिः ।

हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भं यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥

पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसारपीडितं ।

विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितं ॥

यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥

यो दृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ।

नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्रयात् तं ज्वरो हन्ति मानवं ॥

हिक्काश्वासपिपासान्तं मूढं विभ्रान्तलोचनं ।

सन्ततोच्छ्रासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥

आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च ।
 क्षीणशोणितमांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥
 श्वासशूलपिपासाक्षीणं ज्वरनिपीडितं ।
 विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥
 शुक्लाक्षमन्नदेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितं ।
 कृच्छ्रेण बद्धमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवं ॥
 श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढताः ।
 भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मृत्युमेव्यतः ॥
 आध्मातं बद्धनिश्चन्दं कर्दिहिकादुडन्वितं ।
 रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरं ॥
 पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
 लोहितं कर्दयेद्यश्च बद्धशो लोहितेक्षणः ।
 रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
 अवाङ्मुखस्त्वन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
 जागरिष्णुरसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥
 बद्धशोऽपस्मारन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवं ।
 नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपसारो विनाशयेत् ॥

॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

युक्तसेनस्य नृपतेः परानभिजिगीषतः ।

भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥

विजिगीषुः सहामात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः ।

रक्षितव्यो विशेषेण विषादेव नराधिपः ॥

पन्थानमुदकं क्वाया भक्तं यवसमिन्धनं ।

दूषयन्त्यरयो यस्माज्जानीयाच्चेधयेत्तथा ।

तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥

॥ एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदैः ।

रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।

पुरोहितमते तस्माद्वर्त्तेत भिषगात्मवान् ॥

सङ्करः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।

प्रजानामपि चोच्छिन्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥

॥ पुरुषाणां नृपाणाञ्च केवलं तुल्यमूर्त्तिता ।

आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥

तस्माद्देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ।

चिन्तयेन्नपतिं नित्यं श्रेयांसीच्छन् विचक्षणः ॥

स्कन्धावारे च महति राजगेहादनन्तरं ।

भवेत्सन्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥

तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशःख्यातिसमुच्छ्रितं ।

उपसर्पन्त्यभोहेन विषशल्यामयार्दिताः ॥

स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ।

वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजितः ॥

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।

एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥

गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।

व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥

वैद्यहीनास्तयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।

उद्गातृहेतुब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥

वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।

सर्वं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यवसायी विशारदः ।

सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥

आयुमान् सत्त्ववान् साध्वो द्रव्यवानात्मवानपि ।

आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥

प्रश्नस्तदेशसम्भूतं प्रश्नस्तेऽहनि चोद्धृतं ।

युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितं ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि पिपर्यये ।

समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।

वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥

॥ पञ्चत्रिंशदध्यायः ॥

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत । सत्यप्यायुषि

व्याधृत्यग्निवयोदेहबलसत्वसात्त्वप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत ॥ तत्र

महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलि

पर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणवाजं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेद्रगीवं

गम्भीरसत्वस्वरनाभिमनुचैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकणं पश्चा

न्मस्तिष्कं स्वातानुलिप्तं मूर्द्धनानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च

विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेका

न्तेनोपक्रमेत् । सभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ गूढसन्धिसिरास्तायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रा यः स दीर्घायुरुच्यते ॥

गर्भात्प्रमृत्योरोगो यः शनैः समुपचीयते ।

शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥

मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।

अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्ध्वतमायताः ॥

दे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कौर्णा च मांसौ ।

नासाग्रमूर्द्धञ्च भवेदूर्द्धलेखाश्च पृष्ठतः ॥

यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः ।

जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं निबोध मे ॥

ह्रस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनं ।

तथोरस्यवलीढानि नच स्यात्पृष्ठमायतं ॥

ऊर्द्धञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चेच्चा शरीरिणः ।

हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।

प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चविंशतिं ॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः ।

तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति ।

तत्र स्त्रैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमा

ऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते

पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्श्वीः ।

चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घा

जानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्ठाद्वात्रिंशदङ्गुल

मेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरू । द्व्यङ्गुलानि वृषणचिवुकदशन

नासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदना

न्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि

भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिवन्धप्र

कोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरायामः षोड
 शाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ
 द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू । मणिवन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलं । तलं
 षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारं । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गनन्तर
 मध्यमाङ्गुलौ पञ्चाङ्गुले । अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्ध
 त्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवं ।
 त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्यादा । नयनत्रिभागपरिणाहा
 तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्तरमेकादशा
 ङ्गुलं । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णावदन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं ।
 पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः ।
 तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सर्विंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति ॥
 भवन्तिचात्र ॥ पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ।
 समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥
 देहः स्वरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः ।
 युक्तप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना ॥
 दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति ।
 मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरं ॥
 अथसारान् वक्ष्यामः ॥ स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याण
 भिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्वेतास्थिदन्तनखं बज्रल
 कामप्रजं शुक्रेण । अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योप
 पन्नं महानेत्रञ्च मज्ञा । महाशिरःस्कन्धदृढदन्तदृढस्थिनखमस्थि

भिः स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं वृहच्छरीरमायाससहिष्णुं मेदसा । अक्लि
द्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयन
तालुजिह्वाष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं
विद्यादित्येषा पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुः सौभाग्ययोरपि ।
भवति चात्र ॥ सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।

परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ॥
व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः
प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमसावौपसर्गिकः
प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघ
न्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो
यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो
भविष्यद्वाधिरुपापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र औपद्रवमन्योन्याविरो
धेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत ।
अन्यलक्षणे त्वदिव्याधौ प्रयतेत ॥

भवति चात्र ॥ नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्मादिचक्षणः ।

अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्याधिमुपाचरेत् ॥

प्रागभिहिता चतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे चोष्णनिवारणं ।

कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।

क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ॥

यात्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्विधो भवति दोषान
भिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन
तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः श्लेष्मणा चतुर्थः समः सर्वसाम्यादिति ॥ तत्र
यो यथा कालमन्नमुपयुक्तं सम्यक्पचति स समः समैर्दोषैः । यः
कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाभ्यानशूलोदावर्त्तातिसारजठर
गौरवान्त्वकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमण्युपयुक्त
मन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्या
भाष्यते स मुज्जर्मुज्जः प्रभूतमण्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च
गलताल्लोष्ठश्लेष्मदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमण्युपयुक्तमुद
रशिरोभौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता का
लेन पचति स मन्दः ॥

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥

तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत विषमे स्निग्धान्मूलवणैः क्रियाविशेषैः
प्रतिकुर्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च । एवमेवात्यग्नौ विशे
षेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च ॥

जाठरो भगवानग्निराश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥

प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः ।

ध्रायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ॥

वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रानषोडशवर्षा बालास्ते
 ऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादादिति तेषु सम्वत्सर
 पराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति ॥
 षोडशसप्तत्यारन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता
 हानिरिति । तत्राविंशतेर्द्विरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः
 सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमोषत् परिहाणिर्या
 वत्सप्रतिरिति ॥ सप्ततेरूर्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्यात्साहमह
 न्यहनि बलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभि
 भूयमानं सर्वक्रियास्वसमर्थं जोर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं
 वृद्धमाचक्षते ॥ तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषज
 मात्राविशेषा भवन्त्युतेच परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ।
 भवन्ति चात्र ॥ बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्दृढे तदीक्ष्य योजयेत् ॥

अग्निचारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्यात्क्रियां शनैः ॥

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः ।

कर्शयेद्दृढयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥

बलमभिहितगुणं दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यं ॥

यस्माद्वलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्वलमेव प्रधानमधिकरणानां ॥

केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः ।

थ

तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वैकल्यकरं ।

सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ सात्त्व्यानि तु देशकालजा
त्युतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति ।

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

व्यायामजातमन्यदा तत्सात्त्व्यमिति निर्दिशेत् ॥

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र बह्वदकनिम्नोन्नत
नदीवर्षगह्वरो मृदुशीतानिलो बज्रमहापर्वतवृक्षा मृदुसुकुमा
रोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः ॥ आकाश
समः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रसवणोदपानोदकप्राय
उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वात
पित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥
भवन्ति चात्र ॥ समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः ।

दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाह्वताः ।

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥

उच्येते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयं ।

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥

देशप्रकृतिसात्कर्तुर्विपरीतो ऽचिरोत्थितः ।

सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्वायुषां तथा ॥

केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः ।

अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः ॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥

गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।

कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥

यएवमेनं विधिमेकरूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् ।

स मृत्युपाशान् जगतोगदौघान्क्विनत्ति भैषज्यपरश्वधेन ॥

॥ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोमिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च देवदारुमहौषधं ।

अहिंसाचैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोफहृत् ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शीतलाश्चगणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥

आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृतः ।

विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥

अजगन्धाश्चगन्धाश्च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजगृह्णी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥

एते वर्गास्तथो लोभं पथ्या पिण्डीतकानि च ।
 अनन्ताचेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥
 स्निग्धाम्ललवणो वाते कोष्णः शीतः पयोयुतः ।
 पित्ते चोष्णः कफे चारमूत्राढ्यस्तत्प्रशान्तये ॥
 शण्मूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
 शक्तवः किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनं ॥
 चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
 कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणं ।
 चारद्रव्याणि वा यानि चारो वा दारणं परं ॥
 द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनं ।
 यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
 शङ्खिन्यङ्कोठसुमनःकरवीरसुर्वचलाः ।
 शोधनानि कषायाणि वर्गश्चारग्वधादिकः ॥
 अजगन्धाजशृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाक्या ।
 पूतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥
 कटुत्रिकं यवचारो लवणानि मनःशिला ।
 काशीसं चिचुता दन्ती हरितालं सुराद्रजा ॥
 संशोधनीनां वर्त्तीनां द्रव्याण्येतानि निर्दिशेत् ।
 एतैरेवौषधैः कुर्यात्कल्कानपि च शोधनान् ॥
 कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः ।
 पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैलघृतानि वै ॥

अर्कोत्तमां सुहीचीरं पिष्ट्वा क्षारोत्तमानपि ।

जातोमूलं हरिद्रे द्वे कासीसं कटुरोहिणीं ॥

पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात्संशोधनं घृतं ॥

मयूरको राजवृक्षो निम्बः कोषातकी तिलाः ।

वृहती कण्टकारी च हरितालं मनःशिला ।

शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥

कासीसे सैन्धवे किण्वे वचायां रजनीद्वये ।

शोधनाङ्गेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं ॥

सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ।

रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥

श्रोवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि ।

सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् व्रणधूपनं ॥

कषायाणामनुष्णानां वृक्षाणां लक्षु साधितं ।

शृतशीतं कषायं वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥

सोमामृताश्वगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा

क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो रोपणाः स्मृताः ॥

समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना ।

काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे ॥

पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ।

काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते ॥

कालानुसार्यागुरुणी हरिद्रे देवदारुच ।

प्रियङ्गवश्च रोध्रश्च तैले योज्यानि रोपणे ॥

कङ्गुका त्रिफला रोध्रं कासीसं श्रवणाक्षया ।

धवाश्वकर्णयोस्त्वक्च रोपणं चूर्णमिष्यते ॥

प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पं कासीसमेव च ।

त्वक्चूर्णं धवजं चैव रोपणार्थं प्रशस्यते ॥

त्वक्षु न्यग्रोधवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च ।

रसक्रियां रोपणार्थं विदधीत यथाक्रमं ॥

अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः ॥

कासीसं सैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला ।

कुक्कुटाण्डकपालानि मुमनोमुकुलानि च ॥

फले शैरीषकारञ्जे धातुचूर्णानि यानि च ।

व्रणेषूत्सन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥

समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥

॥ सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः त ॥

श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाऽद्यतनदेवतायतनसिकताभि

रनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरादेकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृदीं

स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां
जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहत
मेकरसं पुष्टं पृथ्व्यवगाढमूलमुदीच्यां चैषधमाददीतेत्यौषधभूमि
परीक्षाविशेषः सामान्यः ॥

विशेषतस्तु । तत्राश्वतो स्थिरा गुर्वीश्यामा कृष्णा वा स्थूल
वृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्ध
शस्यवृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्व
श्वतो प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रुक्षा भस्म
रासभवर्णा तनुरुक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥
मृद्वी समा श्वभवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्ष
प्राया श्यामाचाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाज्जराचार्याः । प्रावृट् वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु
यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वद
दीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति ॥ सौम्यान्यौषधानि
सौम्येष्वृतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुर
स्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातं ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्या
ददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभय
गुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संश
मनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र

मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्यवन्ति
तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति ॥

भवन्तिचात्र । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजशक्तिरिष्यते ॥

सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ।

व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वं विधीयते ॥

गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।

तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसायुताः ॥

अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ।

रस एव सचाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ।

द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥

विगन्धेनापराभृष्टमविपन्नं रसादिभिः ।

नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् ॥

विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितं ।

शेषमन्यत्त्वभिनवं गृहीयाद्दोषवर्जितं ॥

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकं ।

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥

क्षौतमृद्भाण्डफलकशङ्खुविन्यस्तभेषजं ।

प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥

॥ अष्टाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदारिगन्धा
विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा
कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवै
रण्डो हंसपादौ वृश्चिकाल्युषभीचेति ॥

विदारीगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्द्ध्वासकासविनाशनः ॥

आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयव
सप्तपर्णनिम्बकुरुण्डकदासीकुरुण्डकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गष्टाकरञ्जद्वय
पटोलकिराततिक्तकानि सुषवीचेति ॥

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।

मेहकुष्ठज्वरवमोकण्डूघ्नो ब्रणशोधनः ॥

वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गोपूतीकनकमालमो
रटामिमन्थसैरीयकद्वयविम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीविल्वाज
शृङ्गीदर्भा वृहतोद्वयञ्चेति ।

वरुणादिर्गणो ह्येष कफभेदो निवारणः ।

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥

वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्लभेदका
मिमन्थमोरटावसुकवसिरभसूककुरुण्डकेन्द्रीवरकपोतवङ्काः श्वदं
ष्ट्राचेति ॥

वीरतर्ब्बादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।

॥ अश्वरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥

मालसारजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीति
निश्चन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमाल
पूतीकाश्वकर्षागुरुणि कालोयकञ्चेति ॥

॥ मालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः ।

॥ मेहघण्डामयहरः कफमेदोविशोषणः ॥

रोधसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकी
जिङ्गिनीकदम्बसालाः कदलीचेति ॥

॥ एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरस्तम्भो व्रणो विषविनाशनः ॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभागीरास्त्रेन्द्रपुष्पीचुद्रश्वेता
महाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति ।

॥ अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।

॥ कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥

सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकाल
मालकासमर्द्धचवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डोकुलाहलो
न्दुर्कार्णकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति ॥

॥ सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत्कृमिसूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥

मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षशिंशपावज्रवृक्षास्त्रिफला चेति ॥

मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत् ।

मेहार्थः पाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्रमरिनाशनः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीह
रेणुकैलाजभोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गोमधु
रसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ॥

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।

निहन्यादीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥

एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकलक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्या
घनखण्डुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकबालकगुगुलुसर्जरस
तुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्षोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चे
ति ॥

एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥

वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारुणि नागकेशरञ्चेति ॥

हरिद्रा दारुहरिद्राकलशीकुटजवोजानि मधुकं चेति ॥

एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ।

आमातीसारशमनौ विशेषादोषपाचनौ ॥

श्यामामहाश्यामाहृद्दन्तीशङ्खिनीतिलककम्पिलकरम्यकक्र

मुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृचकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तला च्छगलान्तीसु

धाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥

उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ।

आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशनः ॥

वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति ॥

पाचनीयो वृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः ।

कफारोचकहृत्सासमूत्रकृच्छ्ररुजापहः ॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति ॥

पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः ।

ज्वरोपशमनो ब्रण्यश्चर्दिकण्डूविषापहः ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहा
मेदाक्वित्तरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकद्विद्विष्ट
दीकाजीवन्त्या मधुकञ्चेति ।

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।

जीवनो वृंहणो वृथ्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥

ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसदयहिङ्गूनि तुत्यकञ्चेति

ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः ।

अश्वरोशर्करामूत्रकृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥

सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाश्वरीफलमधूकपुष्पाण्यु
शीरञ्चेति ॥

सारिवादिः पिपासघ्नो रक्तपित्तहरो गणः ।

पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्वाहनाशनः ॥

अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणि
मधुकञ्चेति ॥

॥ अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः ।

॥ विषोपशमनो दाहं निहन्याभ्यन्तरं तथा ॥

तिष्ठ पुरुषकद्राक्षाकटफलदाडिमराजादनकतकफलशाकफलानि
त्रिफला चेति ।

॥ पुरुषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ।

॥ मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाम्नो रुचिप्रदः ॥

प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जन
कुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति ॥

अम्बुष्ठाधातकीकुसुमसमङ्गाकदम्बमधुकविल्वपेशिकारोध्रसा
वररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणि चेति ॥

गणौ प्रियङ्गुम्बुष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रौपणौ ॥

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थसूक्ष्ममधूककपीतनककुभास्रकोशास्रचारक
पत्रजम्बूद्वयपियालमधुकरोहिणीवञ्जुलकदम्बवदरीतिन्दुकीसल्लकी
रोध्रसावररोध्रभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति ।

न्यग्रोधादिर्गणो व्रणः संग्राही भग्नसाधकः ।

॥ रक्तपित्तहरो दाहमेदोमो योनिदोषहृत् ॥

गुडूचोनिम्बकुसुमरुचन्दनानि पद्मकञ्चेति ॥

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।

हृत्सासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः ॥

उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकञ्चेति ॥

उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ।

पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥

मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवती
वचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गघृतिविषाद्राविडीभस्मातकानि चित्र
कश्चेति ॥

एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः ।

योनिदोषहरस्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥

हरितक्यामलकविभीतकानि त्रिफला ॥

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ।

चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकं ।

व्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ।

निहन्त्यादीपनं गुल्मपीनसाग्न्यल्पतामपि ॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति ॥

आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः ॥

त्रपुसोसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति ॥

गणस्तथादिरित्येष गरक्रिमिहरः परः ।

पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा ॥

साक्षारेवतकुटजाऽश्वमारकटफलहरिद्रादयनिम्बसप्तच्छदमा
खत्यस्त्रायमाणा चेति ॥

कषायस्त्रिक्तमधुरः कफपित्ताग्निनाशनः ।

कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥

पञ्च पञ्च मूलान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र त्रिकण्टकवृहतीद्वय
पृथक्पण्यौ विदारिगन्धा चेति कनीयः ॥

कषायत्रिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकं ।

वातघ्नं पित्तशमनं वृंहणं बलवर्द्धनं ॥

विल्वाग्निमन्थटुण्डुकपाटलाकाशमर्थ्यश्चेति महत् ।

सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् ।

मधुरानुरसश्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ॥

अनयोर्दशमूलमुच्यते ॥

गणः श्वासहरोद्घोष कफपित्तानिलापहः ।

आमस्य पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः ॥

विदारीसारिवारजनीगुडूचोऽजष्टकीचेति वल्लीसंज्ञः ॥

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्यदति कण्टकसंज्ञः ।

रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ।

सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥

कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः ।

मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च ।

अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेणशोघमेव विनाशयेत् ॥

एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ ॥

त्रिवृतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ।

समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान्तु विस्तरम् ।

चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥

एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पिर्वि पानकान् ।

प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान् भिषक् ॥

धूमवर्षानिलक्तेदैः सर्वर्तुष्वनभिद्रुते ।

ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनौषधसंग्रहं ॥

समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ।

पृथङ्भिश्चान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतं ॥

॥ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः संशोधनसंश्रमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मदनकुटजजीमूतकेल्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्पलीक
रञ्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेत
सणपुष्पोविम्बीवचामृगेर्व्वारुचित्राचेत्यूर्ध्वभागहराणि । तत्रकोवि
दारपूर्वाणां फलानि । कोविदारादीनां मूलानि ॥

विट्टताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविषाणिकागवाचीक
गलान्तोस्तुक्सुवर्णचोरीचित्रककिणिहीकुशकाशतिल्वककम्पिल्लकर
म्यकपाटलापूगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपू
तीकमहावृक्षसप्तच्छदार्कज्यातिश्रुतीचेत्यधोभागहराणि ।

तत्र तिल्वकपूर्वाणामूलानि । तिल्वकादीनां पाटलान्तानां त्वचः ।

कम्पिलकफलरजः । पूगादीनामेरण्डान्तानां फलानि । पूतीकारग्व
धयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ॥

कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कारवेल्लिकाचेत्युभयतो
भागहराणि । एषां स्वरसा इति ॥

पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरवि
म्बोगिरिकर्णिकाकिणिहोवचाज्योतिष्मतीकरञ्जार्कालर्कलशुनाति
विषाष्टङ्गवेरतालीशतमालसुरसार्जकेङ्गुदीमेषशृङ्गीमातुलुङ्गीमु
रुङ्गीपोलुजातीशालतालमधूकलाचाहिङ्गुलवणमद्यगोशकृद्रसमूत्रा
णीति शिरोविरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि । करवीरा
दीनामर्कान्तानां मूलानि । तालीशपूर्वाणां कन्दाः । तालीशादी
नामर्जकान्तानां पत्राणि । इङ्गुदीमेषशृङ्गीलवचौ । मातुलुङ्गीमुरुङ्गी
पोलुजातीनां पुष्पाणि । शालतालमधूकानां साराः । हिङ्गुलाचे
निर्य्यासौ । लवणानि पार्थिवविशेषाः । मद्यान्यासवसंयोगाः । गोमू
त्रशकृद्रसौ मलाविति ॥

संशमनान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुण
मेषशृङ्गीबलातिबलार्त्तगलकचक्रासलकीकुवेराक्षीवीरतरुसहचरा
ग्निमन्थवत्सादन्येरण्डाश्मभेदकालर्कार्कशतावरीपुनर्नवावसुकवसिर
काञ्चनकभार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्थप्रभृ
तीनि विदारिगन्धादिश्च द्वे चाद्ये पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो
वर्गाः ॥

चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारिशतावरी
गुन्द्राशैवालकह्वारकुमुदेात्पलकदलीकन्दलीदूर्वामूर्वाप्रभृतीनि

काकोल्यादिन्यग्राधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो
वर्गः ॥

कालेयकागुरुतिलपर्णीकुष्ठहरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलारा
स्त्राप्रकीर्य्यादकीर्य्येङ्गुदीसुमनःकाकादनीलाङ्गलकीहस्तिकर्णमुञ्जा
तकलामज्जकप्रमृतीनि वल्लीकण्टकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्वृहत्यादि
मुष्ककादिर्वचादिः सुरसादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंश
मनो वर्गः ॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यग्निपुरुषबलान्यभिसमीक्ष्य विदध्यात् ।
तत्र व्याधिबलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशमय्य व्याधिं व्याधि
मन्यमावहति । अग्निबलादधिकमजोर्णं विष्टभ्यवा पच्यते ।
पुरुषबलादधिकं ग्लानिमूर्च्छामदानावहति । संशमनमेवं संशो
धनमतिपातयति । हीनमेभ्यो दत्तमकिञ्चित्करं भवति । तस्मा
त्सममेव विदध्यात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ।

तस्मै दद्याद्भिषक् प्राज्ञो दोषप्रच्यावनं मृदु ॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेचेतात्र बलं नृणां ।

अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥

व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याञ्जलिरिष्यते ।

विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥

स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनं ।

भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनं ॥

॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्भवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यव-
 स्थितं न रसादयो यथाभे फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति ।
 नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रवि-
 भागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति । स्वजा-
 त्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि ।
 पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्र-
 यत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्या-
 श्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्कुच्य विपचेदित्ये-
 वमादिषु न रसादिष्वारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं
 प्रधानमुपदेशेहि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्यौ चेति न रसा-
 दय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य-
 क्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णादिति । एकदेश-
 साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा महा-
 वृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् सम-
 वायिकारणमिति । नित्याङ्गरन्ये । रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादाग-
 मोहि शास्त्रमुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त-
 आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशाच्चापदिश्यन्ते हि रसा-
 यथा मधुरास्त्वलवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन ह्यनुमी-

यते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा
 किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुण
 संज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः । नेत्याहु रन्ये । वीर्यं प्रधान
 मिति कस्मात्तद्वर्णनौषधकर्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्माण्यूर्द्धाधोभागो
 भयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनटुंहरणरसा
 यनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रश
 मनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नि
 षोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहु रूष्णं शीतं स्निग्धं रुचं
 विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षा
 द्रसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं
 तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्यत्वात् तथा कुलथः कषायः कटुकः
 पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुरश्चक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्यत्वात्
 कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वादस्त्रमामलकं
 लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा
 मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं
 कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुचवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतन्नि
 दर्शनमात्रमुक्तं ॥

भवन्ति चात्र ॥ ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणं ॥

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैस्तैः शण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥

ये रसाः स्नेहशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

स्नेहगौरवशैत्यानि वलासं वर्द्धयन्ति ते ॥

तस्माद्दीर्घं प्रधानमिति । नेत्याज्जरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राज्जरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तच्च न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चास्त्रो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध मम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति स्नेहा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्यास्त्रोऽम्लस्यैवं सर्वेषा मिति केचिदाज्जर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत मभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यव लवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एष । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्येते जावात्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्विविध एव पाक इति ॥

भवन्ति चात्र ॥ द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः ।

निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥

तजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥

पृथक्त्वदर्शिनोमेष वादिनां वादसंग्रहः ।

चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥

तद्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिदीर्य्येण सेवितं ।

किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥

पाको नास्ति विना वीर्य्यादीर्य्यं नास्ति विना रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतं ॥

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतं ।

अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथास्याद्देहदेहिनेः ॥

वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।

रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः ।

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥

अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः

आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ।

नौषधीर्हेतुभिर्व्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन ॥

सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बुष्टादिर्विरेचयेत् ।

तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे नतु हेतुषु ॥

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिरुत्कर्षस्त्व
भिव्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदं
माकाशोयमिति । तत्र स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरखरगुरुकठिनगन्धव
ज्जलमीषत्क्वायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं तत् स्थैर्यबलसङ्गा
तोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्त्वभावमिति ॥

शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसवज्जलमीष
त्क्वायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यं तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धन
विध्यन्दनकरमिति ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरुचखरलघुविशदं रूपगुणवज्जलमीषदम्लल
वणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्त्वभावमिति तैजसं तद्दहन
पचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावरणकरमिति ॥

सूक्ष्मरुचखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शवज्जलमीषत्तिकं विशेषतः
कषायमिति वायवीयं तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरुक्षणविचारणकर
मिति ।

सूक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दवज्जलमाकाशीयं
तन्मार्दवशौषिर्यलाघवकरमिति ॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा
तं तं युक्तिविशेषमर्थं वाभिसमीक्ष्य स्ववीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि
कर्मकराणि भवन्ति ॥ तानि यदा कुर्वन्ति स कालः यत्कुर्वन्ति

तत्कर्म येन कुर्वन्ति तदीर्यं यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं यथा कुर्वन्ति स उपायो यन्निष्पादयति तत्फलमिति ॥

तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्वी गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्माद्वमनमूर्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तं । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागं । आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं । संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं वृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं । एवमौषधकर्माण्यनुमानात्साधयेत् ॥

भवन्ति चात्र । भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समोरणः ।

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निवृत्तिं ॥

खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणा ।

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥

आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताभ्यां वलासः परिवर्द्धते ।

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं ।

दिशो वा बज्जशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥

तत्र यद्गुणो वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णपिक्विलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ । शीतपिक्विलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुलं ।

वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यं । क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यं । गुरुलघु
 विपाकावृक्तगुणौ ॥ तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुर्पिच्छलाः पि
 त्तघ्नाः । तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः ॥ गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघु
 पाकः श्लेष्मघ्नः ॥ तेषां मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः । पिच्छिलविशदौ
 चक्षुःस्पर्शाभ्यां । स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ । शीतोष्णौ सुखदुःखात्पादनेन ।
 गुरुपाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्षेपेन च । लघुर्बद्धविण्मूत्रतया
 मारुतकोपेन च ॥ तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसविशेषमुपलक्षयेत्
 । तद्यथा । मधुरो गुरुश्च पार्थिवः । मधुरः स्निग्धश्चाप्य इति ॥
 भवति चात्र ॥ गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ।

स्थानवृद्धिचयास्तस्माद्देहिनां द्रव्यहेतुकाः ॥

॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात्परस्परा
 नुग्रहात् परस्परानुप्रेक्षाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्यक्त्वापक
 कर्षात्तु ग्रहणं । स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभ
 ज्यते । तद्यथा । मधुरोऽस्त्रौ लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ।
 ते च भूयः परस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते ॥ तत्र भूम्यम्बुगुण
 बाहुल्यान्मधुरः । भूम्यग्निगुणबाहुल्यादन्तः । तोयाग्निगुणबाहुल्यात्त
 वणः । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः । वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः ।

पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति ॥ तत्र मधुराम्ललवण
वातघ्नाः । मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः ।
तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति ॥ त एव
रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥ केचिदाहुरग्नीषो
मीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुर
तिक्तकषायाः सौम्याः कटुम्ललवणा आग्नेयाः ॥ मधुराम्लल
वणाः स्निग्धा गुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रुक्षा लघवश्च । सौम्याः
शीता आग्नेयाश्चोष्णः ॥

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समान
योनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति रौक्ष्याद्रौक्ष्यं
लाघवास्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति ।

औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समान
योनिः कटुको रसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं
रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवास्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥

माधुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य समान
योनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्द्धयति स्नेहात् स्नेहं
गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यात्पैच्छिल्यमिति तस्य पुन
रन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्मा
धुर्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं
वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥

रसलक्षणमत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥ तत्र यः परितोषमुत्पादयति

प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेपं जनयति श्लेष्माणं
 चाभिवर्द्धयति स मधुरः ॥ यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखास्त्रावं जन
 यति श्रद्धाञ्ज्ञेत्पादयति सोऽम्लः ॥ यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफ
 प्रसेकं जनयति मार्दवं चापादयति स लवणः ॥ यो जिह्वाग्रं
 बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्त्रावयति स
 कटुकः ॥ यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं
 चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥ यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां
 स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषायः ॥

रसगुणानत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुरो रसो रसरक्तमांसमे
 दोऽस्थिमज्जाजःशुक्रस्तन्यवर्द्धनश्चक्षुष्यः केश्यो वर्ण्यो बलकृत्सन्धानः
 शोणितरसप्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणहितः षट्पदपिपीलिकाना
 मिष्टतमस्तृष्णामूर्च्छादाहप्रशमनः षडिन्द्रियप्रसादनः कृमिकफ
 करश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कासश्वासासक
 वमथुवदनमाधुर्यस्वरोपघातकृमिगलगण्डानापादयति तथावुद
 क्षीपदवस्तिगुदोपलेपाभिस्त्यन्दप्रमृतीन् जनयति ॥

अम्लो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही
 र्वाहः शीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपे
 सेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंमीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशै
 थिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूलनरुग्णप्रच्युता
 वमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्व
 भावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति ॥

लवणः संशोधनः पाचनो विस्फेणः क्लेदनः शैथिल्यकृदुष्णः
सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति
स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूकोष्ठशोफवैवर्ण्यं
पुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा मुखाक्षिपाकं रक्तपित्तवातशो
णिताम्लीकाप्रभृतीनापादयति ॥

कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः स्यै ल्यालत्यकफकृमि
विषकुष्ठकण्डूपशमनः सन्धिवन्धविच्छेदनोऽवसादनः स्तन्यशुक्रमे
दसामुपहन्ताचेति स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपेक्ष्यमानो भ्रम
मदगलताल्लोष्ठशोषगात्रसन्तापबलविघातकम्पतोदभेदकृत् करच
रणपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु च वातशूलानापादयति ॥

तिक्तश्चेदनो रोचनो दीपनः शोधनः कण्डूकोष्ठदृष्णामूर्च्छाज्व
रप्रशमनः स्तन्यशोधनो विण्मूत्रक्लेदमेदोवसापूयोपशोषणश्चेति स
एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपेक्ष्यमानो गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकार्दित
शिरःशूलभ्रमतोदभेदक्लेदास्यवैरस्थान्यापादयति ॥

कषायः संग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः शोषणः
पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपेक्ष्य
मानो हृत्पीडास्यशोषोदराभानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचु
मुचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति ॥

अतः सर्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा ॥ काकोन्यादिः क्षीरघृतवसामज्जशालिषष्टिकयव
गोधूममाषण्डाटककसेरुकत्रपुसैर्र्वारुककर्कारुकालावुकालिन्द

कतकगिलोद्यपियालपुष्करबीजकाश्मर्यमधूकद्राक्षाखर्जूरराजादन
तालनालिकेरेक्षुविकारबलार्तिबलात्मगुप्ताविदारीपयस्यागोचुरक
क्षीरभोरटमधूलिकाकुष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः॥

दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्दवदरकोलप्राची
नामलकतिन्तिडीककोशास्रभयपारावतवेचफललकुचाम्बूतसदन्त
शठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समा
सेनाम्लो वर्गः ॥

सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपत्तिमयवक्षारोषप्रसू
तसुवर्चिकाप्रभृतीति समासेन लवणो वर्गः ॥

पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिगुमधुशिगुमूलकलशुनसुमुखशीत
शिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुगुलुमुस्तलाङ्गलकोशु
कनाशापीलुप्रभृतीनि मालसारादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः ॥

आरग्वधादिर्गूडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेचकरीरहरिद्रादयेन्द्रयव
वरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयशङ्खिनीद्रवन्तोत्रिवृत्तवेधन
कर्कोटककारवेल्लकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमनःशङ्खपुण्यपामार्गत्रा
यमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीसुवर्चलापुनर्नवाष्ट्रशिकालीज्याति
श्रुतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः ॥

न्यग्राधादिरम्वष्ठादिः प्रियङ्गुादी रोध्रादिस्त्रिफलाश्लकीज
स्वाम्रवकुलतिन्दुकफलानि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि
मालसारादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्ग्यासु
निषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः॥

तत्रैषां रसानां संयोगास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तद्यथा । पञ्चदशद्विका
विंशतिस्त्रिकाः पञ्चदश चतुष्काः षट् पञ्चका एकशः षड्रसा एकः
षट्क इति तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥ जग्धाः षडधिगच्छन्ति बलिना वशतां रसाः ।

यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः ॥

॥ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वमनद्रव्याणां फलाद्यानां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवन्ति ।
अथ मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चं प्रत्यक्पुष्पो
सदापुष्पोनिम्बकषायाणामन्यतमेनालोढ्य मधुसैन्धवयुक्तां मात्रां
पाथयित्वा वामेयेत् मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा वकुलरम्यकोपयुक्तानि
मधुलवणयुक्तान्यभिप्रतप्तानि मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वा तिलत
ण्डुलयवागूं । निर्वृत्तानां वा नातिहरितपाण्डूनां कुशमूढावबद्ध
मृद्गोमयप्रलिप्तानां यवतुषमुद्गमाषशाल्यादिधान्यराशावष्टरा
त्रोषितक्लिन्नभिन्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्धृत्यातपे शेषयेत्
तासां दधिमधुपललविमृदितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्त
र्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुककषाये कोविदारादीनामन्यतमे वा क
षाये विमृद्य रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमु
दङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाथयेतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य ।

ब्रह्मदत्ताश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानलानिलाः ।

ऋषयः सौषधीग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

विशेषेण श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायान्तर्बिद्रधिष्वप्रवर्त्तमाने वा दोषे पि
प्पलीवचागौरसर्षपकल्कोन्मिश्रैः सलवणैरुष्णाम्बुभिः पुनः पुनः प्रव
र्त्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति ॥ मदनफलमज्जचूर्णं वा तक्काथपरि
भावितं मदनफलकषायेण मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्ता
निकां क्षौद्रयुक्तां मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः । मदनफलमज्जसिद्धेन
वा पयसा यवागूमधोभागासृक्पित्तहृद्दहयोः ॥ मदनफलमज्ज
सिद्धस्य वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्र
सेकच्छर्दिर्मूर्च्छातमकेषु ॥ मदनफलमज्जस्नेहं वा भस्मातकस्ने
हवदादाय फाणितीभूतं लेहयेदातपपरिशुष्कं वा मदनफल
मज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थानगते ॥ मदनफलम
ज्जक्वाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापंतचूर्णं वा निम्बरूपिकाकषाययोर
न्यतेरण सन्तर्पणं कफजव्याधिहरं मदनफलमज्जचूर्णं वा मधूकका
श्मर्यद्राक्षाकषायेण ॥ मदनफलविधानमुक्तं ॥

जीमूतककुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेवं क्षीरेण निर्वृत्तेषु क्षीरयवागूं
रोमशेषु सन्तानिकामरोमशेषु च दध्युत्तरं हारितपाण्डुषु दधि तत्क
षायसंसृष्टां वा सुरा कफारोचककासश्वासपाण्डुरोगयक्ष्मासु पथ्या
गतेषु मदनफलमज्जवदुपयोगः तद्वदेव कुटजफलविधानं ॥ कृत

वेधनानामप्येष एव कल्पः । इच्छाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण कासश्वासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः ।

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु गरगुल्मोदरकासश्वासश्लेष्मामयेषु वायौ वा कफस्थानगते कृतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां बज्रशङ्खैर्मुत्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वामयति तत्त्वनवबद्धदोषेषु यत्रागूमाकण्ठात्पीतवत्सु च विदध्यात् । वमनविरेचनशिरोविरेचनद्रव्याण्येवं वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥

भवतश्चात्र ॥ वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ।

तां विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिर्विनश्ययात् ॥

कषायैः स्वरसैः कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान् ।

पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥

॥ चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अरुणाभं तृट्टन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ।

प्रधानं तिल्वकस्त्वक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥

तैलेष्वेरण्डजनैलं स्वरसे कारवेसिका ।

सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

वैरेचनद्रव्यरसानुपीतं मूलं महत्तैवृतमस्तदोषं ।
 चूर्णीकृतं सैन्धवनागराव्यमलैः पिवेन्मारुतरोगजुष्टः ॥
 दूक्षोर्विकारैर्मधुरैरसैस्तत् पित्ते गदे क्षीरयुतं पिवेद्वा ।
 गुडूच्यरिष्टत्रिफलारसेन सव्योषमूत्रं कफजे पिवेद्वा ॥
 त्रिवर्णकव्यूषणयुक्तमेतद्गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णं ।
 प्रस्थे च तन्मूलरसस्य दत्त्वा तन्मूलकल्कं कुडवप्रमाणं ।
 कर्षोन्मिमे सैन्धवनागरे च विपाच्य कल्कीकृतमेतदद्यात् ॥
 तत्कल्कभागः समहोषधार्द्धः सैन्धवे वा मूत्रयुतश्च पेयः ॥
 समास्तृष्टन्नागरकाऽभयाः स्युर्भागाद्धकं पूगफलं सुपक्वं ।
 विडङ्गसारो मरिचं सदारु योगः ससिन्धूद्भवमूत्रयुक्तः ॥
 विरेचनद्रव्यभवन्तु चूर्णं रसेन तेषां मतिमान् विमृद्य ।
 तन्मूलसिद्धेन च सर्पिषाक्तं सेव्यन्तदाज्ये गुटिकीकृतञ्च ॥
 गुडे च पाकाभिमुखे निधाय चूर्णीकृतं सम्यगिदं विपाच्य ।
 शीतं त्रिजाताक्तमथो विमृद्य योगानुरूपागुटिकाः प्रयोज्याः ॥
 वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं सिद्धं सार्द्धं काथभौगैश्चतुर्भिः ।
 आमृद्नीयात् सर्पिषा तच्छृतेन तत्काथोष्णस्वेदितं सामितञ्च ॥
 पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत् क्षिप्तं पक्वं चावतार्य प्रयत्नात् ।
 शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः कार्यास्वेते भक्ष्यकल्पाः समासात् ॥
 रसेन तेषां परिभाव्य मुद्गान् यूषः ससिन्धूद्भवसर्पिरिष्टः ।
 वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्यादेवं विदध्यादमनौषधैश्च ॥
 भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा ।

पक्वञ्च सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतं ॥

सिताजगन्धात्वक्क्षीरीविदारीत्रिवृतः समाः ।

लिह्यान्मधुघृताभ्यान्तु तृड्दाहज्वरशान्तये ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं तृट्चूर्णावचूर्णितं ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकं ॥

पचेत्लेहं सिताक्षौद्रं पलाङ्गकुडकान्वितं ।

त्रिवृच्चूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनं ॥

तृट्च्छ्यामाचारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनापुयात् ।

सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनं ॥

बीजाढ्यपथ्याकाशमर्थधात्रीदाडिमकोलजान् ।

तैलमृष्टान् रसानम्लफलैरावाप्य साधयेत् ॥

घनीभूतं त्रिसौगन्ध्यं त्रिवृत्क्षौद्रसमन्वितं ।

लेह्यमेतत्कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेचनं ॥

नीलीतुल्यं त्वगेलञ्च तैस्त्रिवृत्ससितोपला ।

चूर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रफलाम्लं सन्निपातनुत् ॥

तृट्च्छ्यामासिताकृष्णात्रिफलामाक्षिकैः समैः ।

मोदकाः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः ॥

तृट्द्वागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।

क्षारकृष्णाविडङ्गानि संचूर्ण्य मधुसर्पिषा ॥

लिह्याद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्यथ भक्षयेत् ।

कफवातकृतान् गुल्मान् शीहोदरहलोमकान् ॥

हन्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनं ।

चूर्णं श्यामातृवृन्नीली कटो मुस्ता दुरालभा ॥

चयेन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्भासरसाम्बुभिः ।

पीतं विरेचनं तद्धि रुक्षाणामपि शस्यते ॥

वैरेचनिकनिःकाथभागाः शीतास्त्रयो मताः ।

द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥

तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शीतं कृत्वा निधापयेत् ।

कलेस कृतसंस्कारे विभज्यर्तू हिमाहिमौ ॥

मासादूर्द्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकं ।

पिवेदसावेव विधिः चारमूत्रासवेष्वपि ॥

वैरेचनिकमूलानां काथे माषान् सुभावितान् ।

सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् ॥

अवचुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् ।

शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्णसाधितं ॥

तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् ।

मण्डोदकार्थं काथञ्च दद्यात्तत्सर्वमेकतः ॥

निदध्यात्कलेसे तान्तु सुरां जातरसां पिवेत् ।

एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥

मूलानि त्रिवृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।

महतः पञ्चमूलस्य मूर्वाशार्ङ्गष्टयोरपि ॥

सुधां हैमवत चैव त्रिफलातिविषे वचां ।

संहृत्यैतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥

कुर्यान्निः काथमेकस्मिन्नेकस्मिन् चूर्णमेव तु ।

॥ ॥ चूर्णास्तस्मिंस्तु निः काथे भावयेद्वज्रशो यवान् ॥

शुष्काणां मृदुभृष्टानां तेषां भागास्त्रयो मताः ।

चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णानामनुकीर्तितं ॥

॥ ॥ प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरं ।

तेषामेव कषायेण शीतलेन सुयोजितं ॥

॥ ॥ पूर्ववत्सन्निदध्यात्तु ज्ञेयं सौवीरकं हि तत् ॥

पूर्वोक्तं वर्गमाहृत्य द्विधा कृत्वैकमेतयोः ।

भागं संचुद्य संसृज्य यवान् स्याल्यामधिश्रयेत् ॥

अजशृङ्गाः कषायेण तानभ्यासिच्य साधयेत् ।

॥ ॥ सुसिद्धांश्चावतार्यैतानौषधिभ्यो विवेचयेत् ॥

॥ ॥ विमृद्य सतुषान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ।

॥ ॥ पूर्वोक्तौषधभागस्य चूर्णं दत्त्वा तु पूर्ववत् ॥

तेनैव सह यूषेण कलसे पूर्ववन्नयेत् ।

॥ ॥ ज्ञात्वा जातरसञ्चापि तत्तुषोदकमादिशेत् ॥

॥ ॥ तुषाम्बुसौवीरकयोर्विधिरेष प्रकीर्तितः ।

॥ ॥ षड्राचात्सप्तराचाद्वा ते च पेये प्रकीर्तिते ॥

॥ ॥ वैरेचनेषु द्रव्येषु त्रिवृन्मूलविधिः स्मृतः ।

॥ ॥ दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि विशेषान्मृत्कुशान्तरे ॥

॥ ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि खिन्नान्युद्धृत्य शोषयेत् ।

॥ ॥ ततस्तृट्द्विधानेन योजयेत् श्लेष्मपित्तयोः ॥

॥ ॥ तस्मिन्निः काथमेकस्मिन्नेकस्मिन् चूर्णमेव तु ।

तयोः कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ।

॥ सर्पिश्च पक्वं वीसर्पकक्षादाहालजीर्जयेत् ॥

मेहगुल्मानिलक्ष्मविबन्धास्तैलमेव च ।

चतुःश्लेहं शकृच्छुक्रवातसंरोधजा रुजः ॥

दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाङ्गयवासकैः ।

विश्वभेषजमृद्धीकार्चचक्रकैर्मूत्रभावितैः ॥

सप्ताहं सर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनं ।

जीर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रं पित्तक्षेमरुजापहं ।

अजीर्णपार्श्वरुक्पाण्डुप्लीहोदरनिवर्हणं ॥

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्युः पलं पलं ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीतृप्तोर्दश ॥

कृत्वा तान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।

ततः खादेदुष्णतोयसेवो निर्यन्त्रणास्त्रिमे ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ।

व्याघ्रं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलकं तथा ॥

नवैतानि समांशानि त्रिवृदष्टगुणानि वै ।

स्रक्ष्णचूर्णीकृतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ॥

सर्वाणि चूर्णितानीह गालितानि विमिश्रयेत् ।

षड्विंश शर्कराभागैरीषसैन्धवमाक्षिकैः ॥

पिण्डितं भक्षयित्वा तु ततः शीताम्बु पाययेत् ।

वस्त्रिरुक् तृड् ज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहं ॥

- निर्यन्तणमिदं सर्वं विषघ्नन्तु विरेचनं ।
 त्वदृष्टकसंज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणां ॥
 भक्ष्यः क्षीरानुपानो वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरैः ।
 भक्ष्यरूपसधर्मत्वादाढ्येव विधीयते ॥
 तिल्वकस्य त्वचं वा ह्यामन्तर्वल्कविवर्जितां ।
 चूर्णयित्वा तु तौ भागौ तत्कषायेण गालयेत् ॥
 तृतीयं भावितं तेन भागं शुष्कन्तु भावितं ।
 दशमूलकषायेण त्वदृष्टसंप्रयोजयेत् ॥
 विधानं त्वक्षु निर्दिष्टं फलानामथ वक्ष्यते ।
 हरीतक्याः फलं त्वस्थिवियुक्तं दोषवर्जितं ॥
 योज्यं त्वदृष्टिधानेन सर्वव्याधिनिवर्हणं ।
 रसायनं परं मेध्यं दुष्टान्तर्घणशोधनं ॥
 हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्वदृष्टम् ।
 मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनं ॥
 हरीतकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ।
 सैन्धवं शृङ्गवेरञ्च गोमूत्रेण विरेचनं ॥
 नीलिनीफलचूर्णञ्च नागराभययोस्तथा ।
 लिह्याद्गुडेन सलिलं पश्चादुष्णं पिवेन्नरः ॥
 पिप्पल्यादिकषायेण पिवेत्पिष्टां हरीतकीं ।
 सैन्धवोपहितः सद्य एष योगो विरेचयेत् ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥

वातानुलोमनी वृद्ध्या चेन्द्रियाणां प्रसादनी ।

सन्तर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी ॥

शीतमामलकं रुचं पित्तमेदःकफापहं ।

विभीतकमनुष्णान्तुकफपित्तनिवर्हणं ॥

त्रीण्यप्यम्लकषायाणि सतिक्तमधुराणि च ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघृतमूर्च्छिता ॥

वयसःस्थापनं चापि कुर्यात् सततसेविता ।

हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् ॥

विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ।

फलं काले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत् ॥

सप्ताहमातपे शुष्कं ततो मज्जानमुद्धरेत् ।

तैलं ग्राह्यं जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य च ॥

तस्योपयोगो बालानां यावद्वर्षाणि द्वादश ।

लिङ्गादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितं ।

सुखोदकञ्चानुपिवेदेष योगो विरेचेयत् ॥

एरण्डतैलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन तु ।

युक्तं पीतं तथाक्षीररसाभ्यान्तु विरेचेयत् ॥

बालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितं ॥

फलानां विधिरुद्दिष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत ।

विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतं ॥

अज्ञप्रयुक्तं तद्धन्ति विषवत्कर्मविभ्रमात् ।
 विजानता प्रयुक्तन्तु महान्तमपि सञ्चयं ॥
 भिनत्त्याश्वेव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तरान् ।
 महत्याः पञ्चमूल्यास्तु वृहत्याश्चैकशः पृथक् ॥
 कषायैः समभागन्तु तदङ्गारैर्विशोषितं ।
 अम्लादिभिः पूर्ववत्तु प्रयोज्यं कोलसन्मितं ॥
 महावृक्षपयःपीतैर्यवागूस्तण्डुलैः कृता ।
 पीता विरेचयत्याण्ड गुडेनोत्कारिका कृता ॥
 लेहो वा साधितः सम्यक् सुहीचीरसिताघृतैः ।
 भावितास्तु सुहीचीरे पिप्पल्या लवणान्विताः ।
 चूर्णं काम्पिस्तकं वापि तत्पीतं गुटिकीकृतं ॥
 सप्तला शङ्खिनी दन्ता तद्वृदारम्बधं गवां ॥
 मूत्रेणाप्लाव्य सप्ताहं सुहीचीरे ततः परं ।
 कीलं तेनैवचूर्णेन माल्यं वसनेमेव च ॥
 आघ्रायावृत्य वा सम्यक् मृदुकोष्ठे विरिच्यते ।
 चीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः ।
 अवेक्ष्य सम्यग्योगादीन् यथावदुपयोजयेत् ॥
 तद्वृक्षाणां मितास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
 विडङ्गपिप्पलीचारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥
 लिह्यात् सर्पिर्भधुभ्याञ्च मोदकं वा गुडेन वा ।
 भक्षयेन्निष्परोहारमेतत् श्रेष्ठ विरेचनं ॥

गुल्मान् लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ।

कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥

घृतेषु तैलेषु पयःसु चापि मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु ।

भक्ष्यान्नलेह्येषु च तेषु तेषु विरेचनान्यग्रमतिर्विदध्यात् ॥

क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णं ।

कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोद्रवद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पानीयमान्तरोक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वा
सजननं श्रमघ्नं क्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेका
न्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनीपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशे
षान्नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टीप्रस्रवणेऽङ्घ्रिद्विकिरकेदारपल्ल
लादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनील
शुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुरास्त्वलवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्ख्य
मुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीना
मन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुण
भूयिष्ठायां भूमावस्त्वं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं । तेजोगुण
भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च । आकाश
गुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तर
सत्वात् तत्पेयमान्तरोक्षालाभे । तत्रान्तरोक्षं चतुर्विधं । तद्यथा ।

धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्तत्पुन
 द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो
 वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितम
 विदग्धं रजतभाजनौपहितं वर्षति देवे वहिष्कुर्वीत स यदि
 मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्षा
 न्यत्वे सिक्थ्यक्तेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेयं । सामुद्रमप्याश्व
 युजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्व
 युजे मासि शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्ट
 मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णं राजते मृन्मये वा पात्रे निद
 ध्यात्तत्सर्वकालमुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमं । तच्चाकाशगुणवज्जलं
 तत्पुनः सप्तविधं । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्त्रवणमौ
 द्भिदं चौण्यमिति तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुण
 त्वात् शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताडागं वा वसन्ते कौपं
 प्रास्त्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवं प्रावृषि चौण्यमनवमनभिवृष्टं सर्वञ्चेति ॥

कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितं ।

दणपर्णीत्करयुतं कलुषं विषसंयुतं ॥

योऽवगाहेत वर्षासु पिवेद्वापि नवंजलं ।

स वाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव तु ॥

तत्र यत् शैवालपङ्कहतदणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य
 किरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति वि
 द्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः षट् सम्भवन्ति ।

तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्यं दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकता
 शैवालवज्जवर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
 गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स
 वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टम्भाति वा स विपाक
 दोष इति । त एते आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक
 थनं सूर्यातपप्रतापनं तप्तायः पिण्डसिकतालोद्घ्राणां वा निर्व्वापणं
 प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधि
 वासनमिति ॥

सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा ।

पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिवेत् ॥

व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यद्वाप्यनार्त्तवं ।

दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥

व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिवतीहाप्रसाधितं ।

श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकतां ॥

श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।

अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥

तत्र सप्तकलुषस्य प्रसाधनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमे
 दकविसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति । पञ्च निक्षेपणानि
 भवन्ति । तद्यथा । फलकं व्यष्टकं मुञ्जवलय उदकमञ्चिका
 शिख्यश्चेति ॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति । प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं
 यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रेक्षपणं शिख्यावलम्बन

चेति ॥

निर्गन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलं ।

अर्चं लघुच हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्वाभिमुखास्तु
न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नाऽतिदोषलाः
साधारणत्वात् । तत्र सङ्घप्रभवाः कुष्ठञ्जनयन्ति विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं
पाण्डुरोगञ्च मलयप्रभवाः कृमीन् महेन्द्रप्रभवाः स्त्रीपदोदराणि
हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्च यथुशिरोरोगस्त्रीपदगलगण्डान् । प्राच्या
वन्त्या अपरावन्त्याश्चाग्निं स्युपजनयन्ति पारिपात्रप्रभवाः पथ्या व
लारोग्यकर्यं इति ।

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता यास्यामलोदकाः ।

गुर्यः शैवालसञ्क्रान्ताः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥

प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।

दूषत्कषाया मधुरालघुपाका बले हिताः ।

तत्र सर्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि तत्र ह्यमलत्वं शैत्यञ्चा
धिकं भवति स एव चापां परो गुण इति ॥

दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरग्निभिः ।

अरुचमनभिस्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥

गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने ।

बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परं ॥

रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहं ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतं ॥

मूर्च्छापित्ताष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

भ्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ।

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥

आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

नादेयं वातलं रुचं दीपनं लघु लेखनं ।

तदभिस्यन्दिमधुरं सान्द्रं गुरु कफावहं ॥

तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ।

ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥

वातश्लेष्महरं वाप्यं सत्तारं कटुपित्तलं ।

सत्तारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ॥

चौण्ड्यमग्निकरं रुचं मधुरं कफघ्नं च ।

कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवं ॥

मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदं स्मृतं ।

वैकिरं कटु सत्तारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनं ॥

कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरुदोषलं ।

तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥

सामुद्रमुदकं विस्त्रं लवणं सर्व्वदोषघ्नम् ।

अनेकदोषमानूपं वार्य्यभिस्यन्दि गर्हितं ॥

एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलं ।

पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनं ॥

दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ।

कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनं ॥

श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।

यत्क्वाथ्यमानं निर्व्वेगं निःफेनं निर्मलं लघु ॥

चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत्स्मृतं ।

नच पर्युषितं देयं कदाचिद्वारि जानता ॥

अस्त्रीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे ।

मद्यपानात्समुद्भूते रोगे पित्तात्थिते तथा ॥

सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते ।

स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनं ॥

वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुह ।

दाहातीसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविषातिषु ॥

शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च ।

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥

मन्दाग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ।

व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥

॥ इति जलवर्गः ॥

गव्यमाजन्तयाचौद्रमाविकं माहिषञ्च यत् ।

अश्वायाश्चैव नार्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः ॥

तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ।

मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं सत्त्वं सरं मृदु ॥

सर्वप्राणभृतां तस्मात्सात्त्यं क्षीरमिहोच्यते ॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्त्यात् । वात
पित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धं । जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षय
गुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममददाहपिपासाहृदस्तिपाण्डुरोगग्रहणी
दोषार्शः शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्त्रावरक्तपित्त
श्रमक्लमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं
सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनं विरेचन
ञ्च तुल्यगुणत्वाच्चैजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्र
वायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमं ।

गोक्षीरमनभिस्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनं ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥

जीवनीयं तथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतं ।

गव्यतुल्यगुणं त्वजं विशेषाच्छेषिणा हितं ॥

दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥

नात्यम्बुपानाद्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः ।

रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौघं स्वादुरसं लघु ॥

शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहं ।

आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहं ॥

पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।

महाभिस्यन्दि मधुरं माहिषं वक्त्रिनाशनं ॥

निद्राकरं शीतकरंगव्यातस्निग्धतरं गुरु ।

उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पथः ॥

मधुरास्तरसं रुचं लवणानुरसं लघु ।

नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमं ॥

नस्याश्चेतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनं ।

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥

स्निग्धं स्तैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलं ॥

रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।

दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥

वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्निकं ।

पथोऽभिस्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितं ॥

तदेवोक्तं लघुतरमनभिस्यन्दि वै श्रुतं ।

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितं ॥

धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।

तदेवातिश्रुतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥

अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।

वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥

॥ इतिक्षीरवर्गः ॥

दधि तु मधुरमलमत्यलञ्चेति । तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं
पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृथ्यं प्राणकरं
मङ्गलञ्च ॥

- ॥ महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनं ।
कफपित्तकृदलं स्यादत्यलं रक्तदूषणं ॥
॥ विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनं ॥
॥ वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदं ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहं ॥
॥ दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ।
विपाके मधुरं वृथ्यं वातपित्तप्रसादनं ॥
॥ बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषं ।
विपाके कटु सचारं गुरु भेद्यौघिकं दधि ॥
॥ वातमण्ठांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाविकं दधि ॥
॥ रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलं ।
॥ दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलं ॥
॥ रुक्षमुष्णं कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ।
॥ स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
॥ चक्षुष्यमग्न्यं दोषघ्नं दधि नार्थं गुणोत्तरं ।
॥ लघु पाके बलासघ्नं वीर्यौषणं पक्तिनाशनं ॥

कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्द्धनं ।
 दधीन्युक्तानि यानोह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
 विज्ञेयमेषु सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरं ।
 वातघ्नं कफघ्नत्स्निग्धं वृंहणं नच पित्तघ्नम् ॥
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्मृतं ।
 शृतत्तक्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतं ॥
 वातपित्तहरं रुच्यं धाल्मिबलवर्द्धनं ।
 दध्नः सरो गुरुवृक्षो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
 वक्त्रेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
 दधि त्वसारं रुचञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलं ॥
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदं ।
 शरद्दीपवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितं ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षाषु दधि शस्यते ।
 तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनं ॥
 अम्लं कषायं मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ।
 प्रह्लादनं प्रीणनञ्च भिनत्याशु मलञ्च तत् ॥
 बलमावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥
 स्वादुस्त्वमत्युत्तममन्दजातं तथा शृतक्षीरभवं सरञ्च ।
 असारमेवं दधि सप्तधाऽस्मिन् वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥
 ॥ इति दधिवर्गः ॥
 तक्रं मधुरमम्लं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रुचमग्निदी

यनं गरशोफातिसारग्रहणीपाण्डुरोगार्शः श्लेहगुल्मारोचकविष
मज्वरतृष्णाच्छर्दिप्रसेकशूलमेदः श्लेष्मानिलहरं मधुरविपाकं हृद्यं
मूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापत्प्रशमनमवृथञ्च ॥

मन्यनादिपृथग्भूतस्नेहमर्द्धादकन्तु यत् ।

नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वादुस्लं तुवरं रसे ॥

यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥

तक्रं नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।

न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेष्यामयेषु च ।

मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥

तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च । अस्लं वातघ्नं पित्त
करञ्च ॥

वातेऽस्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करं ।

पित्रेत्तक्रं कफेचापि व्योषक्षारसमायुतं ॥

ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।

तक्रालघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥

गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।

मधुरौ वृंहणौ वृथ्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमीषदस्लं

शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृथ्यमविदाहि

क्षयकासश्वासत्रणार्शोऽर्दितापहं गुरुकफमेदोविवर्द्धनं बलकरं वृंहणं

शोषन्नं विशेषतो बालानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टं
स्नेहं माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्त
नेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च ॥ सन्तानिका पुनर्व्यातघ्नी तर्पणी बल्या
वृद्ध्या स्निग्धा रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी
गुर्वी च ।

विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ।

विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात्समादिशेत् ॥

॥ अथ घृतं ॥

घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदु मधुरमल्पाभिस्यन्दि स्नेहनमुदाव
र्त्तान्मादापस्मारपूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृति
मतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्यैजस्तेजोबलकरमायुष्यं वृष्यं
मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं
विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहं ।

चक्षुष्यमय्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरं ॥

आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥

मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहं ।

वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतं ॥

औघ्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहं ।

दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहं ॥

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्नच पित्तप्रकोपण ।

कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पेच तद्धितं ॥

पाके लघूष्णवोर्यञ्च कषायं कफनाशनं ।

दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतं ॥

चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमं ।

वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहं ॥

कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।

हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहित

ञ्च । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्ना वस्ति

नस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते ॥ सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदो

षापहं मूर्च्छामेदउन्मादोदरज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षि

शिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते ।

भवन्ति चात्र ॥ पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनं ॥

एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतं ।

रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतं ॥

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहं ॥

सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥

॥ अथ तैलानि ॥

तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं व्यवायि
सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृथ्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांस
स्थैर्य्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचन
मनिलबलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूल
प्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च तथा क्षिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथित
क्षतपिचिंतभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविस्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृ
गव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥

तदस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकषायानुरसं सूक्ष्मं
स्रोतोविशोधनं त्वच्यं वृथ्यं मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्र
विशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफहरमधोभागदो
षहरञ्च ॥

निम्बातसीकुसुममूलकजीमूतकवृक्षककृतवेधनार्ककम्पिलकहस्ति
कर्णपृथ्वीकापीलुकरज्जुदीशिगुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफल
तैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरा-
ण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चोत ॥

॥ वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहं ।

कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धाणं गुरु पित्तलं ॥

कृमिघ्नं सर्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।

कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदीपनं ॥

कृमिघ्नमिज्जुदीतैलमोषत्तिकं तथा लघु ।

कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहं ॥

विपाके कटुकं तैलं कौसुमं सर्वदोषकृत् ।

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥

किराततिक्तकाऽतिमुक्तकविभीतकनालिकेरकोलाचोडजीवन्तो
पियालकर्बुदारसूर्यवल्लीत्रपुसैर्वा रुककर्कारुकुष्माण्डप्रभृतीनां तै
लानि मधुराणि मधुरवीर्यविपाकानि वातपित्तप्रशमनानि
शीतवीर्याण्यभिस्यन्दीनि सृष्टविण्मूत्राण्यग्निसादनानि चेति ॥

मधूककाश्मर्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशम
नानि ॥

तुवरकभस्मातकतैले उष्णे मधुरकषाये तित्कानुरसे वात
कफकुष्ठमेदोमेहकृमिहरे उभयतोभागदोषहरे च ॥

सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपागुरुसारस्नेहास्तिककटुकषाया दुष्ट
व्रणशोधनाः कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च ॥

तुम्बीकोशास्रदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तलानीलिकाकम्पिलकशङ्खिनी
स्नेहास्तिककटुकषाया अधोभागदोषहराः कृमिकफकुष्ठानिल
हरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥

यवतिक्तातैलं सर्वदोषप्रशमनमोषत्तिकमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं
पथ्यं रसायनञ्च ॥

एकैषिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनलप्रकोपणं श्लेष्मा
भिवर्द्धनं ॥

सहकारतैलमीषत्तिकमतिसुगन्धि वातकफहरं रूचं मधुर
कषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च ।

फलोद्भवानि तैलानि यान्यन्युक्तानि कानिचित् ।

गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत्तानि निर्दिशेत् ॥

यावन्तः स्यावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्त्तिताः ।

सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥

सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ।

निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥

ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णमधुरा वातघ्ना
जाङ्गलैकशफक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः प्रतुद
विष्किराणां श्लेष्मघ्नाः ॥ तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं
गुरुविपाका वातहराश्च ॥

॥ अथ मधुवर्गः ॥

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रूचं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं बल्यं लघु
सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि
चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्याश्वास
कासातिसारच्छर्दिदृष्णाकृमिविषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषप्रशमनञ्च
तत्तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छल्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपि
त्तघ्नं ॥

पौत्तिकं भ्रामरं चौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥

विशेषात्पौत्तिकं तेषु रुक्षोष्णं सविषान्वयात् ।

वातासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्मधु ॥

पैच्छिक्यात्स्वादुभूयस्त्वाङ्गामरं गुरुसंज्ञितं ।

चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनं ॥

तस्मात्तृणुतरं रुक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतं ।

श्यासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥

स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ।

श्वित्रमेहकृमिहरं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरं ॥

आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं ।

कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत् ॥

औद्दालकं रुचिकरं स्वर्णं कुष्ठविषापहं ।

कषायमुष्णमम्लञ्च पित्तकृत्कटुपाकि च ॥

वृद्धिमेहप्रशमनं मधु रुक्षं दलोद्भवं ।

वृंहणीयं मधु नवं नातिलेखहरं सरं ॥

मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनं ।

दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं त्रिदोषकृत् ॥

तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून् ।

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविष
मक्षिकासम्भवत्वाच्चानुष्णोपचारं ।

उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।

उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णे वा तं निहन्ति यथाविषं ॥

तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।

उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च तथान्तरीक्षेण जलेनचापि ॥

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितं ।

अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥

मध्वामात्परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथाविषं ॥

॥ अथेक्षुवर्गः ॥

दक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः स्निग्धा बल्यावृष्या मू
त्रलारक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराश्चेति तेचानेकविधाः । तद्यथा ।

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।

दत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतःपरं ॥

सुशीतो मधुरः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलः सरः ।

अविदाही गुरुवृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सत्तारो वंशको मतः ।

वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥

कान्तारतापसाविचू वंशकानुगुणौ मतौ ।

एवङ्गुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥

सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।

वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥

अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय दूक्षूणां लवणो रसः ।

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥

वक्त्रप्रह्लादनो वृथ्वा दन्तनिष्पीडितो रसः ।

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥

पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत् ॥

फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि वृंहणमवृथ्यं त्रिदोषकृच्च । गुडः

सचारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो नातिपित्तजिह्वा

तप्तो मेदःकफकरो बल्यो वृथ्यश्च ॥

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥

मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराविमलजाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धा

गुरुतरा मधुरतरा वृथ्वा रक्तपित्तप्रसादनास्तृष्णाप्रशमनाश्च ॥

यथायथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथातथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरलञ्च तथातथा ॥

यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः ।

तेन तेनैव निर्देश्यस्तेषां विस्त्रावणो गुणः ॥

सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथायथा ।

तथातथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः ॥

मधुशर्करा पुनश्चर्द्यतीसारहरी रुक्षा क्खेदनी प्रह्लादनी कषा
यमधुरा मधुरविपाका च ॥ यवासशर्करा मधुरकषाया तित्कानु
रसा श्लेष्महरी सरा चेति ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः ।

रक्तपित्तप्रशमनाश्चर्दिमूर्च्छादृषापहाः ॥

रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् ।

कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणं ॥

॥ अथ मद्यवर्गः ॥

सर्वं पित्तकरं मद्यमस्त्रं दीपनरोचनं ।

भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनं ॥

पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनं ।

विकासि सृष्टविण्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणं ॥

मार्दीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ।

रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥

मधुरं तद्वि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु ।

लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनं ॥

मार्दीकाल्पान्तरं किञ्चित्खार्जूरं वातकोपनं

तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षनं लघु ॥

कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनं ।

कासांशोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ॥

स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी ।

कासांशोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी ॥

श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ।

वृद्धरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥

प्रसन्ना कफवाताशोविबन्धानाहनाशनी ।

पित्तलाल्पकफा रुक्षा यवैर्वातप्रकोपणी ॥

विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ।

रुक्षा नातिकफा वृथा पाचनी चाक्षिकी स्मृता ॥

त्रिदोषो भेद्यवृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः ।

ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रुक्षस्तृक्कफशोफहृत् ॥

हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ।

वक्त्रेण हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः ॥

दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदेऽल्पमदो गुरुः ।

कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ॥

शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ।

वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥

तद्वत् पक्करसः सीधुर्बलवर्णकरः सरः ।

शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मांशसां हितः ॥

कर्शनः शीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः ।
 वर्णकृज्जरणः स्वर्णो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः ॥
 आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो ब्रण्यः संग्राहको लघुः ।
 कषायमधुरः शीघ्रः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥
 जाम्बवो बद्धनित्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥
 मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 लघुर्मध्वासवश्चेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
 तिक्तः कषायशोफघ्नस्तोक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ।
 तीक्ष्णः कषायो मदकृदुर्नामकफगुल्महृत् ॥
 कृमिमेदोऽनिलहरो भैरेयो मधुरो गुरुः ।
 बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृदीकेक्षुरसासवः ॥
 शीघ्रर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
 रुचः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ॥
 निर्दिशेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान् ।
 नवं मद्यमभिस्यन्दि गुरु वातादिकोपनं ॥
 अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।
 सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनं ॥
 स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहं ।
 अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥
 बज्जदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ।

दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ॥

शूलाभ्रानोदरश्लोहज्वराजोर्षाशिसं हितः ।

पिप्पल्यादिघृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥

चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ।

अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ॥

बुद्ध्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ।

सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु ॥

अह्वयं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितं ।

अल्पौषधं पर्युषितमत्यक्तं पिच्छिलञ्च यत् ॥

तद्वर्ज्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत् ।

तत्र यत् स्लोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु ॥

कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः ।

पित्तप्रकोपि बज्जलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥

अह्वयं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं गुरु ।

तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनं ॥

सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणं ।

चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥

रूच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहं ।

तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥

सौक्ष्म्यादौषण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकारित्वाच्च वक्त्रिणा ।

समेत्य हृदयं प्राप्य धमनोरुर्द्धमागतं ॥

विक्षोभेन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् ।

चिरेण सैम्भिके पुंसि पानतो जायते मदः ।

अचिरादातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥

साल्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः ।

गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः ॥

राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसं ।

कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥

अशौचनिद्रामात्सर्यागम्यागमनलोलताः ।

असत्यभाषणञ्चापि कुर्याद्भि तामसे मदः ॥

रक्तपित्तकरं शुक्तं क्खेदि भुक्तविपाचनं ।

वैस्वर्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु ॥

तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ।

तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥

गौडानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च ।

यथापूर्वं गुरुतराण्यभिस्यन्दकराणि च ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकमिरोगनुत् ।

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥

धान्याम्लं धान्ययोनित्वादीपनं दाहनाशनं ।

स्पर्शात्पानात्तु पवनकफदृष्टिहरं लघु ॥

तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ।

मुखवैरस्यदैर्गन्ध्यमलशोषकमापहं ॥

दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च ।

समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्त्व्यमुच्यते ॥

॥ अथमूत्राणि ॥

गोमहिषाजाविगजहयखरोद्वाणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि
तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमिभेदो
विषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दी
पनानि च सामान्यतः ॥

भवन्ति चात्र ॥ तत्सर्व्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोधनं कफवातघ्नं कृमिभेदोविषापहं ॥

अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनं ।

पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनं ॥

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलं ।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥

दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।

आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषं ॥

कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं क्वागभीषन्मारुतकोपनं ॥

कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितं ।

सक्षारन्तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकं ॥

दीपनं कटुतीक्ष्णेषां वातचेतोविकारनुत् ।

आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥

सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनं ।

तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥

गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।

दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहं ॥

शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनं ।

अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहं ॥

द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात्कीर्त्तितानितु ।

कालदेशविभागज्ञो नृपतेर्दातुमर्हति ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

धन्वन्तरिमभिवाद्य सुश्रुत उवाच प्रागभिहितं प्राणिनां
पुनर्मूलमाहारो बलवर्णैर्जसां च स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः
पुनर्द्रव्याश्रयिणो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकनिमित्ते च क्षयवृद्धी
दोषधातूनां साम्यञ्च । ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्ति
विनाशहेतुराहारादेवाभिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णन्द्रियप्रसादश्च
तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यं । तस्याशितपीतलीढखादितस्य नाना
द्रव्यात्मकस्यानेकविधविकल्पस्यानेकविधप्रभावस्य पृथक् पृथक्

द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावकर्माणीच्छामि ज्ञातुं न ह्यनव
बुद्धस्वभावा भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्तुं
समर्थाः । आहारमूलाश्च सर्व्वप्राणिनो यस्मात्तस्मादनपान
विधिमुपदिशतु मे भगवानित्युक्तः प्रोवाच भगवान् धन्वन्तरिरथ
खलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व । तत्र लोहितक
शालिकलमकदर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीक
महाशालिश्रीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहा
यनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः ।

मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।

पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥

तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः ।

चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्य्यो हृद्यः श्रमापहः ॥

ब्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषापहः ।

तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥

षष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहा

षष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः ।

रसे पाके च मधुराः शमना वातपित्तयोः ।

शालीनाश्च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुक्रलाः ॥

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।

मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्वर्य्यकृद्बलवर्द्धनः ॥

विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः ।

शेषास्त्वल्पान्तरगुणाः षष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥

कृष्णव्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखलावाचकत्वरितककुकु
टाण्डकपारापतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः ॥

कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमाः ।

अल्पाभिस्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्बद्धवर्चसः ॥

कृष्णव्रीहिर्व्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।

तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥

॥ दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।

कषाया बद्धविण्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥

॥ स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।

किञ्चित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥

॥ कैदारा मधुरा वृथ्वा बल्याः पित्तनिर्वहणाः ।

द्विषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥

॥ रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।

अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥

शालयश्चिन्नरूढा ये रुक्षास्ते बद्धवर्चसः ।

तिक्ताः कषायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफावहाः ॥

॥ विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ।

तद्वत्कुधान्यमुद्गादिमाषादीनाञ्च वक्ष्यते ॥

॥ अथ कुधान्यवर्गः ॥

कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधू

लिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकवरुकतोदपर्णीमुकुन्दकेवेणुयव
प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः ॥

उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः ।

श्लेष्मन्ना बद्धनिस्स्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥

कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः ।

कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥

कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ।

यथोत्तरं प्रधानाः सूक्ष्माः कफहराः स्मृताः ॥

मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा ।

विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ॥

रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः कटुपाकिनः ।

बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥

मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरे
एवाढकीप्रभृतयो वैदलाः ॥

कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥

नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः ।

प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥

विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा बद्धवर्चसः ।

मकुष्ठकाः कृमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥

आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ।

वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ॥

कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ।

हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया बद्धवर्चसः ॥

चृते मुद्गमसूराभ्यामन्येलाध्मानकारकाः ॥

माषो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोष्णवृथो मधुरोऽनिलघ्नः ।

सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाद्वलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥

कषायभावान्न पुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्य कर्त्ता ।

स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥

माषैः समानं फलमात्मगुप्तमुक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव ।

आरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रुक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ॥

उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्राश्लीगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पीनसकासहारी ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥

दूषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः ।

तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो ब्रणालेपन एव पथ्यः ॥

दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्रस्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ।

तिलेषु सर्व्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सिता हीनतरास्तथान्ये ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

ब्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बद्धवातवर्चाः ॥

स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।

मेदोमरुत्तृङ्गुरणोऽतिरूचः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥
 एभिर्गुणैर्हीनतरांस्तु किञ्चिद्विद्याद्येभ्योऽतियवान् विशेषैः ।
 गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ॥
 स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता सन्धानकृत्स्नेहकरः सरश्च ।
 रूचः कषायो विषशोफशुक्रबलामदृष्टिचयकृदिदाही ॥
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविण्मारुतपित्तलश्च
 सितासिताः पीतकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ॥
 यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च ।
 सहाद्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः कुशिम्विवस्त्रीप्रभवास्तु शिम्बाः ॥
 ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ।
 विदाहवन्तश्च भृशश्च रूक्षा विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिलप्रदाश्च ॥
 रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकास्तु शिम्बाः ।
 कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादद्वितः कुसुम्भः ॥
 उष्णातसीस्वादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोल्बणा स्यात् कटुका विपाके ।
 पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ॥
 तीक्ष्णोष्णरूचः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥

अनार्त्तवं व्याधिहतमपर्यागतमेव च ।

अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत्स्मृतं ॥

नवं धान्यमभिस्यन्दि लघु सम्वत्सरोषितं ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणं ॥

शाल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।

कालप्रमाणसंस्कारमात्राः सम्परिकीर्त्तिताः ॥

॥ अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा । जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति
षण्मांसवर्गस्तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनर्द्विविधा
जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा । जङ्गला
विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्या
श्चेति तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ तावेण हरिण्यकुरङ्गकराल
कृतमालशरभश्चदंष्ट्रापृषतचा रुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गला
मृगाः कषाया मधुरा लघ्वो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्ति
शोधनाश्च ॥

कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा ।

संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥

मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।

शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते ।

न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥

शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ।

सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्राऽरुचिप्रनुत् ॥

लावतित्तिरिक्पिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावातीक

चकोरकलविङ्गमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रक कुति
तिरिक्कुरवाङ्गकयवलकप्रभृतयस्याहला विष्किरा लघवः शीतम
धुरा. कषाया दोषशमनाश्च ॥

संगाही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥

॥ ईषद्गुरुष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः ।

तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥

हिक्काश्वासान्निलहरो विशेषाङ्गैरतित्तिरिः ।

रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ॥

कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ।

वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निलवर्द्धनाः ॥

॥ लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ।

कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः ॥

मयूरः स्वरमेधाग्नितृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ।

स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ॥

॥ वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्राम्यो गुरुस्तु सः ।

वातरोगक्षयवमोविषमज्वरनाशनः ॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगो

चोडकडिडिमाणकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्लगु

लीगिरिशालकालदूषकसुगृहीखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः

प्रतुदाः ॥

कषायमधुरा रुचाः फलाहारा मरुत्कराः ।

पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥

सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः ।

कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥

रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च ।

विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥

कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः ।

रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः ॥

सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुचर्दीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो
गुहाशयाः ॥

मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः ।

उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणः ॥

काककङ्कुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृतयः

प्रसङ्गाः ॥

एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्चेऽपि हिताः ॥

मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः पर्ण

मृगाः ॥

मधुरा गुरवो वृथ्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ।

मृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्षः श्वासनाशनाः ॥

समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद्गुणोत्तराः ॥

श्याविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमशकर्णकदलीमृगप्रिय
काऽजगरसर्पमूषिकनकुलमहावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥

वर्चोमूत्रं संहतं कुर्युरेते वीर्ये चोष्णाः पूर्ववत्स्वादुपाकाः ।

वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः काशश्वासकार्श्यापहाश्च ॥

कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वादातसाधारणो मतः ॥

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता ।

वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्द्धनी ॥

शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।

प्रियको मारुते पथ्यो ऽजगरस्त्वर्गसं हितः ॥

दुर्नामानिलदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः ।

चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः ॥

दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ।

मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥

अश्वाश्वतरगोखरोध्रवस्त्रोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥

ग्राम्या वातहराः सर्वे वृंहणाः कफपित्तलाः ।

मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः ॥

नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।

कृगलस्त्वनभिस्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥

वृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु ।

मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः ॥

श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनं ।

श्रमात्यग्निद्वितं गव्यं पवित्रमनिलापहं ॥

श्रौरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्धवं ।

अल्पाभिस्यन्द्ययं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥

दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च ते ऽल्पाभिस्यन्दिनो मताः ॥

अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिस्यन्दिनस्तु ते ॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा । कूलचराः श्वाः कोशस्थाः
पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुचमरसृमररोहित
वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः
पशवः ॥

वतपित्तहरा वृथ्या मधुरा रसपाकयोः ।

शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥

विरूक्षणे लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः ।

स्वादस्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥

गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् ।

विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनं ॥

स्निग्धोष्णमधुरो वृथ्यो महिषस्तर्पणो गुरुः ।

निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांसदार्ढ्यकृत् ॥

रुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतं ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनं ॥

तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् ।

विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनं ॥

सुमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतं ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ॥

स्वेदनं वृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।

स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनं ॥

कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहं ॥

पित्तं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूचणं ।

गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहं ॥

विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनं ॥

हंससारसकौञ्चचक्रवाककुरुरकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकवकब
लाकापुण्डरीकस्रवशरारीमुखनन्दीमुखमद्भूत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्ष
शुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुटिकामेघरावश्वेतचरणप्र
भृतयः स्रवाः संधातचारिणः ॥

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥

गुरुष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्षबलप्रदः ।

वृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥

शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्मकुम्भीर
कर्कटककृष्णकर्कटकशिगुमारप्रभृतयः पादिनः ॥

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुनुदः ।

॥ श्लिग्धा ह्रीताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

॥ कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।

शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः । रोहित
पाठीनपाटलाराजीववर्मिर्गोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुज्जारमुरलसहस्र
दंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

नादेया मधुरा मत्स्या गुरवोमारुतापहाः ।

॥ रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः श्लिग्धाल्पवर्चसः ॥

॥ कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः ।

रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।

दूषयेदस्त्रपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥

मुरलो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ।

सरस्तडागसम्भूताः श्लिग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

॥ महाहृदेषु बलिनः स्वल्पेऽभ्यस्यबलाः स्मृताः ॥

तिमिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्ग

रकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥

॥ सामुद्रा गुरवः श्लिग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।

उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः ।

तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्यकौथौ गुणोत्तरौ ।

स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः ॥

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः ।

सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः ।

किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ।

अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ॥

उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतं ॥

॥ इत्यानूपो महाभिर्हृदिमांसवर्गो व्याख्यातः ॥

तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्वज्जीर्णकृशबालानाम
सात्म्यचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहतपरि
णताल्पासंपूर्णवीर्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितं ।

विषव्याधिहतं मृत्युं बालं कर्दिञ्च कोपयेत् ॥

कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितं ।

क्लिन्नमुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणं ॥

एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसमिति ॥ स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसेषु
विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधान
तमा एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीराः प्रधान
तमाः ॥

स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद्यथा । रक्ता
दिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरासु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धक्रोड
शिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्त्राणि ॥

शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः ।

गुरुपूर्वं विजानीयाद्घातवस्तु यथोत्तरं ॥

सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्ये गुरुरुदाहृतः ॥

पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितां ॥

उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतं ।

पक्षोत्तेपात्समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणां ॥

अतीवरूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनां ।

वृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनां ॥

मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणां ।

जलजानूपजा ग्राम्या क्रव्यादेकशफास्तथा ॥

प्रसृष्टा विलवासाश्च ये च जङ्गलसंज्ञिताः ।

प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः सूर्य्यथोत्तरं ॥

अल्पाभिस्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्व
शरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यद्वत्प्रदेशवर्त्तिनस्तानाददीत
प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति ॥
भवति चात्र ॥ वयः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः ॥

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्राचास्मिन् परीक्षिता ॥

॥ इति मांसवर्गः ॥

अत ऊर्ध्वं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥ दाडिमामलकवदर
कोलकर्कन्धुसौवीरसिम्बितिकाफलकपित्थमातुलुङ्गाम्राम्रातककरम
र्दपियाललकुचभव्यपारावतवेत्रफलप्राचीनामलकतिन्तिडोकनीप
कोशाम्बलीकानारङ्गजम्बीरप्रभृतोनि ॥

अस्त्रानि रसतः पाके गुरुण्युष्णानि वीर्यतः ।

पित्तलान्यनिलघ्नानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलं ।

दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनं ॥

द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाम्लमेव च ।

त्रिदोषघ्नञ्च मधुरमम्लं वातकफापहं ॥

अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरं ।

चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दृढ्यमामलकीफलं ॥

हन्ति वातं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः ।

कफं रुचकषायत्वात्फलेभ्योऽभ्यधिकञ्च तत् ॥

कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्तकफापहं ।

पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरं ॥

पुरातनं तृट्शमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ।

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥

कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिम्बितिकाफलं ।

आमं कपित्थमस्वर्थं कफघ्नं ग्राहि वातलं ॥

कफानिलहरं पक्वं मधुरास्तरसं गुरु ।

श्वासकासारुचिहरं दृष्णाघ्नं कण्ठशोधनं ॥

लघ्वस्त्रं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतं ।

त्वक् तित्ता दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ॥

खादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मारुतपित्तजित् ।

मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनं ॥

दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केसरं ।

शूलाजीर्णविवन्धेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥

अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ।

पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेसरं ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदं ।

कसायानुरसं खादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ॥

पित्ताविरोधि सम्पक्वमास्रं शुक्रविवर्द्धनं ।

वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ॥

आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्द्धनं ।

त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनं ॥

अस्त्रं दृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकं ।

वातपित्तहरं वृष्यं पियालं गुरु शीतलं ॥

हृद्यं खादु कषायान्नं भव्यमास्यविशोधनं ।

पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलं ॥

पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ।

गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥

वातापहं तिन्त्रिडोकमाभं पित्तबलासकृत् ।

ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पकं कफवातनुत् ॥

तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्रफलमुच्यते ।

अम्लीकायाः फलं पकं तदद्भेदि तु केवलं ॥

अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनं ।

वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥

दृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्यासनिवारणं ।

वातश्लेष्मविवन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् ॥

ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ।

क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाश्रन्तका
श्वर्कणफलपुरुषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बीप्रभृतीनि ॥

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।

संग्राहकाणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च ॥

क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलं ।

कषायं मधुरं सास्त्रं नातिमारुतकोपनं ॥

अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।

स्निग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु ॥

कषायं मधुरं रुच्यं तोदनं कफवातजित् ।

अम्लोष्णं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्द्धनं ॥

आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनं ।
 विपाके गुरु संपकं मधुरं कफपित्तजित् ॥
 मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलं ।
 स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥
 कषायञ्च हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ।
 तद्वद्वाङ्मेरुकं विद्यादश्मन्तकफलानि च ॥
 विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ।
 अत्यम्लमोषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ॥
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकं ।
 तदेव पकं मधुरं वातपित्तनिवर्हणं ॥
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनं ।
 पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं गुरु ॥
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनं ।
 कटुतिक्तकषायेष्णं बालं विज्वमुदाहृतं ॥
 तदेव विद्यात्सम्पकं मधुरानुरसं गुरु ।
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत् पूतिमारुतं ॥
 विम्बीफलं साश्वकं स्नान्यकृत् कफपित्तजित् ।
 तद्वाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासचयापहं ॥
 तालनारिकेलपनसमौचप्रभृतीनि ॥
 स्वादुपाकरसान्याज्ज्वत्पित्तहराणि च ॥
 बलप्रदानि स्निग्धानि वृंहणानि हिमानि च ॥

फलं खादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ।

तद्वीजं खादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥

नालिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं खादु शीतलं ।

बलमांसप्रदं हृद्यं वृंहणं वस्तिशोधनं ॥

पनसं सकषायन्तु स्निग्धं खादुरसं गुरु ।

भौचं खादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥

रक्तपित्तहरं वृथं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥

द्राक्षाकाशमर्थमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥

रक्तपित्तहराण्याज्जगुरुणि मधुराणि च ।

तेषां द्राक्षा सरा स्वर्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥

रक्तपित्तज्वरश्वासदृष्ट्यादाहक्षयापहा ।

हृद्यं मूत्रविवन्धनं पित्तासृग्वातनाशनं ॥

केश्यं रसायनं मेध्यं काशमर्थं फलमुच्यते ।

क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥

रसे पाके च मधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ।

वृंहणीयमहृद्यञ्च मधूककुसुमं गुरु ॥

वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥

वातामाचोडाभिषुकनिचुलपिचुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥

पित्तश्लेष्महराण्याज्जः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च ।

वृंहणान्यनिलघ्नानि बल्यानि मधुराणि च ॥

कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदं ।

हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥
 वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनं ।
 विष्टम्भि दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनं ॥
 विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तप्रणाशनं ।
 ऐरावतं दन्तशठमस्त्रं शोणितपित्तकृत् ॥
 शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ।
 स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदं ॥
 शमीफलं गुरु स्वादु रुचोष्णं केशनाशनं ।
 गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमं ॥
 करीराक्षकपीलूनि त्वण्णून्त्यफलानि च ।
 स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥
 तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च ।
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ॥
 आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च ।
 उष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदावर्त्तनाशनं ॥
 कुष्ठगुल्मीदरार्शोघ्नं कटुपाकि तथैव च ।
 करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहनुत् ॥
 रुचोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहं ।
 तिक्तमोषद्विषहितं विडङ्गं कृमिनाशनं ॥
 ब्रण्यमुष्णं सरं मेध्यं दोषघ्नं शोफकुष्ठनुत् ।
 कषायं दीपनं चान्नं चक्षुष्यं चाभयाफलं ॥

भेदनं लघु रुचोष्णं वैस्वर्यं क्रिमिनाशनं ।

चक्षुष्यं स्वादुपाक्यचं कषायं कफपित्तजित् ॥

कफपित्तहरं रुचं वक्त्रक्लेदमलापहं ।

कषायमीषन्मधुरं किञ्चित्पूगफलं सरं ॥

जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलं ।

कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटु कफापहं ॥

लघु तृष्णापहं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनं ।

सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ॥

तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ।

लताकस्त्ररिका तद्वत् शीता वस्तिविशोधनी ॥

पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥

वैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः ।

कषायो मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ।

तृष्णाच्छर्द्यनिलघ्नश्च तद्वच्चामलकस्य च ॥

बीजपूरकशम्पाकमज्जा कोशास्रसम्भवः ।

स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥

फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतं ।

वित्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्विगुणोत्तरं ॥

ग्राह्युष्णं दीपनं तद्वि कषायं कटुतिक्तकं ।

व्याधितं कृमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजं ॥

वर्जनीयं फलं सर्वमपर्यागतमेव च ॥

॥ इति फलवर्गः ॥

॥ शाकान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥

तत्र पुष्पफलाऽलावुकालिन्दकप्रभृतीनि ॥

पित्तघ्नान्यनिलं कुर्युस्तथामन्दकफानि च ।

सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥

पित्तघ्नं तेषु कुशाण्डं बालं मध्यं कफावहं ।

पक्वं लघूष्णं सत्तारं दीपनं वस्तिशोधनं ॥

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणम् ।

दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातकृत् ॥

अलावुर्भिन्नविद्धा तु रुचा गुर्व्यतिशीतला ।

तिक्तालावुरदृद्या तु वामनी वातपित्तजित् ॥

त्रपुसैर्वारुकर्कारुकीर्णवृन्तप्रभृतीनि ॥

गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफकृन्ति च ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सत्तारमधुराणि च ।

बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतं ॥

तत्पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहं ।

एवारुकं सकर्कारु सम्यक्कं कफवातकृत् ॥

सत्तारं मधुरं रच्यं दीपनं नातिपित्तलं ।

सहारं मधुरञ्चैव शीर्णवृन्तं कफापहं ॥

भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाठीलनुलघु ।

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरार्द्रकहिङ्गुजीरककुसुम्बुरुजम्बीरकसुमुख
सुरसार्जकभूस्तृणसुगन्धककासमर्दककालमालकुठेरकक्षवकखरपुष्प
शियुमधुशियुफणिजझकसर्षपराजिकाकुलाहलवेणुगण्डीरतिलपर्षि
कावर्षाभूचित्रकमूलकपोतिकालशून्पलाण्डुकलायप्रभृतीनि ॥

कटून्त्युष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च ।

कृतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥

तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा ।

शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी ॥

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ।

कटूष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥

नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितं ।

गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥

नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु ।

वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनं ॥

कफानिलहरं स्वर्णं विबन्धानाहशूलनुत् ।

कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतं ॥

लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित् ।

कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनं ।

ल

कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयं ॥

कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ।

भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥

आर्द्रा कुसुम्वरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यद्वयतां ।

सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्नाहनाशनी ॥

दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता स्रोतोविशोधनी ।

जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ॥

सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः ॥

कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः ।

पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥

तद्वत्तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषाद्गुणनाशनः ।

कफघ्ना लघ्वो रुक्षा स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः ॥

कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणाः ।

मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ।

कटुः सचारमधुरः शिथुस्तिक्ताऽथ पित्तलः ॥

मधुशिथुः सरस्तिक्तः शोफघ्नी दीपनः कटुः ।

विदाहि बद्धविण्मूत्रं रुचं तीक्ष्णोष्णमेव च ॥

त्रिदोषं सार्षपं शाकं गाण्डीरं वेगनाम च ।

चित्रकस्तिलपणी च कफशोफहरे लघू ॥

वर्षाभूः कफवातघ्नी हिता शोफोदरार्शसां ।

कटुतिक्तरसा हृद्या रोचनो वक्त्रिदीपनी ॥

॥ सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।

महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥

तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तनुत् कफवातजित् ।

त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥

विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥

पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ।

तेषान्तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्यात् कफमारुतौ च ॥

स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसश्च बल्यः ॥

वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरो रसेनः ।

हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकासंशोफान् ॥

दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति ।

नात्युष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ॥

बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निश्च विवर्द्धयेच्च ॥

स्निग्धो रुचिस्थः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।

स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥

कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु ।

॥ कषायानुरसञ्चैव विपाके मधुरञ्च तत् ॥

चुचूपूयिकातरुणीजीवन्तीविम्बीतिकानन्दीभस्मातकच्छगलान्त्री

वृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसवशणकर्बुदारकोविदारप्र

भृतीनि ॥

॥ कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च ।
 ॥ कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च ॥
 ॥ लघुः पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलो घ्राणिनां हितः ।
 ॥ कषायमधुरो ग्राही चुचूस्तेषां त्रिदोषहा ॥
 ॥ चक्षुष्यां सर्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ।
 ॥ वृक्षादनी वातहरा फञ्जी त्वल्पवला मता ॥
 ॥ क्षीरवृक्षोत्पलादीनां कषायाः पल्लवाः स्मृताः ।
 ॥ शीताः संग्राहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणा ॥
 ॥ पुनर्नवावरुणतर्कार्युखूकवत्सादनीविल्वशाकप्रभृतीनि ।
 ॥ उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च ।
 ॥ तेषु पौनर्नवं शाकं विशेषाच्छेफनाशनं ॥
 ॥ तण्डुलीयकोपोदिकाऽश्वबलाचिल्लीपालङ्ग्यावास्तूकप्रभृतीनि ॥
 ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ।
 ॥ मन्दवातिकफान्याहररक्तपित्तहराणि च ॥
 ॥ मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ।
 ॥ तेषां शीततमो रुचस्तण्डुलीयो विषापहः ॥
 ॥ स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ।
 ॥ उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥
 ॥ कटुर्विपाके कृमिहा भेधाग्निबलवर्द्धनः ॥
 ॥ सक्षारः सर्वदोषघ्नी वास्तूको रोचकः सरः ।
 ॥ चिल्ली वास्तूकवत् श्रेया पालङ्ग्या तण्डुलीयवत् ॥

वातकृत् बद्धविण्मूत्रा रुचा पित्तकफे हिता ।

शाकमाश्वबलं रुचं बद्धविण्मूत्रमारुतं ॥

मण्डूकपर्णी सप्तला सुनिषल कसुवर्चला ब्रह्म सुवर्चला पिप्पली गुडूची
गोजिह्वा काकमाची प्रपुन्नाडा वल्गुज सतीन वृहती कण्टकारिका फल
पटोल वार्त्ता कुकार वेल्ल कटुकिका केवुकोरु वूक पर्पट ककिरात तित्त
कर्कोटकारिष्ट कोशात कीवेत्र करीराट रुषकार्क पुष्पी प्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराण्या ऊर्द्ध्यानि सुलघूनि च ।

कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥

कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।

लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तदङ्गे जिह्विका मता ॥

अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिषलकः ।

अवल्गुजः कटुः पाके तित्तः पित्तकफापहः ॥

ईषत्तित्तं त्रिदोषघ्नं शाकं कटु सतीनजं ।

नात्युष्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधं ॥

कण्डुकुष्ठकमिघ्नानि कफवातहराणि च ॥

फलानि वृहतीनान्तु कटुतित्तलघूनि च ।

कफपित्तहरं ब्रह्ममुष्णं तित्तमवातलं ॥

पटोलं कटुकं पाके वृद्धं रोचनदीपनं ।

कफवातहरं तित्तं रोचनं कटुकं लघु ॥

वार्त्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सचारपित्तलं ।

। तद्वत्कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेत्तकमेव च ।

। अटरूषकवेत्रायगुडूचोनिम्बपर्पटाः ॥

किराततित्तसहितास्त्रिताः पित्तकफापिहाः ।

कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ॥

रूचं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणं ।

। दीपनं कालशाकन्तु गरदोषहरं कटु ॥

कौसुमं मधुरं रूचमुष्णं श्लेष्महरं लघु ।

। वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥

। ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ना वातकफे हिता ।

॥ उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चामिदीपनी ॥

लोणिकाजातुकपर्णिकापत्तूरजीवकसुवर्चलाकुरुवककठिञ्जर

कुन्तलिकाकुरण्डिकाप्रभृतीनि ॥

। स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।

॥ लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः ॥

। स्वादुतिक्ता कुन्तलिका सकषाया कुरण्डिका ।

। संग्राहि शीतलञ्चापि लघु दोषाविरोधि च ॥

। राजक्षवकशाकन्तु सटीशाकन्तु तद्विधं ।

॥ स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजं ॥

। भेदनं मधुरं रूचं कलायमतिवातलं ।

। खंसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहं ॥

शोफघ्नमुष्णवीर्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजं ।

ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणं ॥

सुगन्धि विशदं तिक्तं स्वर्थं वातकफापहं ।

संसर्पकटुकं पाके कषायं वृद्धिदीपनं ।

वक्त्रकण्डूमलक्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनं ॥

॥ अथ पुष्पवर्गः ॥

कोविदारशणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकानि रक्त

पित्तहराणि च ॥ वृषागस्थयोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि

क्षयकासापहानि ॥ मधुश्लिगुकरीरकुसुमानि कटुविपाकानि वात

हराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च ।

आगस्थं नातिशीतोष्णं नक्ताम्धानां प्रशस्यते ।

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च ॥

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च ।

सतिक्तं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहं ॥

मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलं ।

तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले ॥

सिन्दुवारं विजानीयाद्धितं पित्तविनाशनं ।

मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात्पित्तनाशने ॥

सुगन्धि विशदं हृद्यं वाकुलं पाटलानि च ।

श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमं ।

चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनं ॥

किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकं ।

यथावृक्षं विजानीयात्पुष्पं वृक्षोचितं तथा ॥

मधुश्लिगुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥

क्षवककुलेचरवंशकरीरप्रभृतोनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि ॥

क्षवकं कृमिलं तेषु स्वादुपाकं सपिच्छिलं ।

विष्यन्दि वातलं नाति पित्तश्लेष्मकरञ्च तत् ॥

वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।

विदाहिनो वातकराः सकषाया विरुक्षणाः ॥

उद्भिदानि पलालेक्षुकरीषवेणुक्षितिजानि ॥ तत्र पलालजातं
मधुरं मधुरविपाकं रुक्षं दोषप्रशमनञ्च । दक्षुजं मधुरं कषाया
नुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ तद्वदेवोष्णं कारीषं कषायं वातको
पनञ्च ॥ वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च ॥ भूमिजं गुरु नातिवातलं
भूमितश्चास्यानुरसः ॥

पिण्याकतिलकल्कस्थूणिकाशुष्कशकानि सर्व्वदोषप्रकोपणानि ॥

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्व्वे वटका वातकोपनाः ।

सिण्डाकी वातला सान्द्रा रुचिस्थानलदीपनी ॥

विद्धेदि गुरु रुक्षञ्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरं ।

सकषायञ्च सर्व्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतं ॥

पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् ।

कर्कशं परिजीर्णञ्च कृमिजुष्टमदेशजं ॥

वर्जयेत्पत्रशाकान्तत् यदकालविरोहि च ।

॥ कन्दानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥

विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुक
मध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरत्नालुकेन्दीवरोत्पलकन्द
प्रभृतीनि ॥

रक्तपित्तहराण्याजः शीतानि मधुराणि च ।

गुरुणि बज्रशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥

मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्ग्योऽतिमूत्रलः ।

विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥

वातपित्तहरो वृष्या स्वादुतिका शतावरी ।

महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी ॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ।

कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः ॥

अविदाहि विसम्प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनं ।

विष्टम्भि दुर्जरं रुचं विरसं मारुतावहं ॥

गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ ।

पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणं ॥

सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् ।

वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः ॥

स्थूलसुरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रुक्षा
विष्टम्भिना गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ॥

माणकं स्वादु शीतञ्च गुरुचापि प्रकीर्तितं ।

स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः स्वरणे गुदकीलहा ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः ।

कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥

वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।

मेहकुष्ठकमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः ॥

तालनालिकेरखर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ।

खादुपाकरसानाह्वरक्तपित्तहरास्तथा ॥

शुक्रलाननिलघ्नाश्च कफवृद्धिकरानपि ।

बालं ह्यनार्त्तवं जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितं ॥

कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यक् न रोहति ॥

॥ अथ लवणवर्गः ॥

सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकोद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथो
त्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
खादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनं ।

स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमं ॥

सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलं ॥

सत्तारं दीपनं रुच्यं शूलहृद्दोगनाशनं ।

रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनं ॥

लघु सौवर्चलं पाके वीर्य्येष्णं विशदं कटु ।

गुल्मशूलविवन्धनं हृद्यं सुरभि रोचनं ॥
 रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्याधि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विद्धेदि मूत्रलं ॥
 लघु तीक्ष्णोष्णमुत्कोदि सूक्ष्मं वातानुलोमनं ।
 सतिक्तं कटु सचारं विद्यालवणमौद्भिदं ॥
 कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनं ।
 दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाक्लयं ॥
 ऊषस्वतं वालुकेलं शैलमूलाकरोद्भवं ।
 लवणं कटुकं केदि विहितं कटुचेच्यते ॥
 यवचारस्वर्जिकाचारपाकिमटङ्कणचाराः ।
 गुल्मार्शोग्रहणोदोषशर्कराश्मरिनाशनाः ॥
 चारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः ॥
 ज्ञेया वक्त्रिसमौ चारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ।
 शूकश्लेष्मविवन्धाशौगुल्मप्लीहविनाशनौ ॥
 उष्णोऽनिलघ्नः प्रकोदी ऊषचारो बलापहः ।
 मेदोघ्नः पाकिमः चारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥
 विरूक्षणेऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
 अग्निदीप्तिकरस्तोत्क्षेपकः चार उच्यते ॥
 सुवर्णं स्वादु हृद्यञ्च वृंहणीयं रसायनं ।
 दोषत्रयघ्नं शीतञ्च चक्षुष्यं विषसूदनं ॥
 रुष्यमस्रं सरं शीतं सखेहं पित्तवातनुत् ।

- तास्रं कषायं मधुरं लेखनं शीतलं सरं ॥
 तिक्तं कांस्यं लेखनञ्च चक्षुष्यं कफवातजित् ।
 वातकृत् शीतलं लोहं तृष्णापित्तकफप्रनुत् ॥
 कटुकिमिघ्ने लवणे त्रपुसीसे विलेखने ।
 मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादयः ॥
 चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः ।
 पवित्रा धारणायाश्च पाश्चालक्ष्मीमलापहाः ॥
 धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात् ।
 आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा तदादिशेद्द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥
 षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
 मुद्गाढकीमसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥
 लावतित्तिरिसारङ्गकुरङ्गैकपिञ्जलाः ।
 मयूरवर्मिकूर्माश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥
 दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूषकं ।
 राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥
 सतीनो वास्तुकशुचूचिल्लीमूलकपोतिकाः ।
 मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥
 गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठं सैन्धवं लवणेषु च ।
 धात्री दाडिममल्लेषु पिप्पली नागरं कटौ ॥
 तिक्ते पटोलवार्त्ताके मधुरे घृतमुच्यते ।
 चाद्रं पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपरूषकं ॥

शर्करेक्षुविकारेषु पाने मध्वासवौ तथा ॥
 परिसंवत्सरं धान्यं मांसं वयसि मध्यमे ।
 अपर्युषितमन्नन्तु संस्कृतं मात्रया शुभं ॥
 फलं पर्यागतं शाकमशुष्कं तरुणं नवं ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरं ॥
 लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥
 खेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।
 चुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥
 विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ।
 पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी चुत्तृषापहा ॥
 हृद्या सन्तर्पणी वृष्या वृंहणी बलवर्द्धनी ।
 शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्व्यस्ताश्च दुर्जराः ॥
 सिक्थैर्व्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ॥
 विलेपी बज्जसिक्था स्याद्यवागूर्व्विरलद्रवा ।
 विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥
 कफपित्तकरी बल्या कृशराऽनिलनाशनी ।
 धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ॥
 खिन्नः सुप्रसृतस्त्वर्णो विशदस्त्वोदनो लघुः ।
 अधौतोऽप्रसृतोऽखिन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥
 लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ।

स्नेहैर्भासैः फलैः कन्दैर्वैदलास्त्रैश्च संयुताः ॥
 गुरवो वृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।
 सुस्विन्ना निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः ॥
 स्विन्नं निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतं ।
 अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥
 मांसं स्वभावतो वृध्यं स्नेहनं बलवर्द्धनं ।
 स्नेहगोरसधान्यास्तफलास्तकटुकैः सह ॥
 सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं वृंहणं गुरु ।
 तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतं ॥
 विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनं ।
 परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ॥
 रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनं ।
 तदेवोत्तुप्तपिष्टत्वादुत्तुप्तमिति पाचकाः ॥
 परिशुष्कगुणैर्युक्तं वक्त्रैः पक्वमतो लघु ।
 तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितं ॥
 ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित्प्रदिग्धं गुरुपाकतः ।
 उत्तुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितं ॥
 परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशं ।
 मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्योष्णं पित्तकृद्गुरु ॥
 लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनं ।
 अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितं ॥

प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ।
 वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥
 स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसं ।
 भग्नविस्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसं ॥
 आप्यायनः संहननः श्रुक्कौजोबलवर्द्धनः ।
 सदाडिमयुतो वृथः संस्कृतो दोषनाशनः ॥
 यन्मांसमुद्धृतरसं न तत्पुष्टिबलावहं ।
 विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहं ॥
 दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु परं गुरुः ।
 मांसं निरस्थि सुखिन्नं पुनर्दृषदि चूर्णितं ॥
 पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितं ।
 एकध्वं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ॥
 वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरूजापहः ।
 प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणं ॥
 क्षुत्तृष्णापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ।
 कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि ॥
 ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः ।
 स तु दाडिममृदीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ॥
 रुचिष्ठो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ।
 मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः ॥
 कफपित्ताविरोधो स्याद्वातव्याधौ च शस्यते ।

मृदोकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलादिर्ते ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते ।
 पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ॥
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ ।
 श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥
 हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामथान् ।
 कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ॥
 तृणोप्रतृणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः ।
 दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः ॥
 प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
 मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ॥
 यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्वोऽनिलापहः ।
 सर्व्वधान्यकृतस्तद्वृंहणः प्राणवर्द्धनः ॥
 खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ।
 बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमास्तोऽग्निदीपनः ॥
 दध्यस्तः कफकृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ।
 तक्रास्तः पित्तकृत्प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः ।
 खडाः खडयवाग्वश्च षाडवाः पानकानि च ।
 एवमादीनिचान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥
 अस्त्रेहलवणं सर्व्वमकृतं कटुकैर्विना ।
 विज्ञेयं लवणस्त्रेहकटुकैः संयुतं कृतं ॥

अथ गोरसधान्याम्लफलाक्षैरन्वितञ्च यत् ॥

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ।

दधिमस्त्वस्त्रसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ॥

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं ।

सिण्डाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तकराणि च ।

तद्वच्च वटकान्याज्जर्विदाहीनि गुरुणि च ।

लघवो वृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ॥

दृष्यामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः ।

रसाला वृंहणी बल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी ॥

स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहं ।

सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ॥

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इत्युपदिश्यते ।

मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ॥

साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्त्तनाशनः ।

शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥

द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः ।

वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥

गौडमस्त्रमनस्त्रं वा पानकं गुरु मूत्रलं ।

तदेव खण्डमृद्धीकाशर्करासहितं पुनः ॥

साम्लं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययं ।

मार्दीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहदृषापहं ॥

परुषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकं ।

द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्व्वतः ॥

पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत् ।

॥ इति कृतान्नवर्गः ॥

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्य्यविपाकतः ॥

भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृथ्या हृद्याः सुगन्धिनः ।

अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्राणकरा हृद्या घृतपूराः कफावहाः ।

वातपित्तहरा वृथ्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥

वृहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्द्धनाः ॥

मधुमस्तकसंघावाः पूपा ह्येते विशेषतः ।

गुरवो वृहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥

रोचनो दीपनः स्वर्थः पित्तघ्नः पवनापहः ।

गुरुर्मृष्टतमश्चैव सदृकः प्राणवर्द्धनः ॥

हृद्यः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।

वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥

वृहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ।

हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥

मुद्गादिवेसवाराणां पूर्णा विष्टम्भिना मताः ।

वेसवारैः सर्पिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृहणाः ॥

पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ।

वीर्यैषणाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥

विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।

वैदला लघवो भक्ष्या कषायाः सृष्टमारुताः ॥

विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ।

बल्या वृथास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥

कूर्चिकाविकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।

विरूढकृता भक्ष्या गुरवो ऽनिलपित्तलाः ॥

विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।

हृद्या सुगन्धिना वृथा लघवो घृतपाचिताः ॥

वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ।

फलमांसेक्षुविकृतितिलमाषोपसंस्कृताः ॥

भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा हृदयप्रियाः ।

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥

सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।

सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥

कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ।

उदावर्त्तहरो वाय्वः कासपीनसमेहनुत् ।

धानोलुम्बास्तु लघवः कफमेदोविशेषणाः ॥

सक्तवो वृंहणा वृथ्यास्तृष्णापित्तकफापहाः ।

पीताः सद्यो बलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥

गुर्वो पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ॥

सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ।

लाजाश्चर्द्यतिसारघ्ना दोपनाः कफनाशनाः ॥

बल्याः कषायमधुरा लघवस्तृणमलापहाः ।

हृत्कृदिदाहघर्मात्तिनुदस्तत्सक्तवो मताः ॥

रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥

पृथुका गुरवः स्निग्धा वृंहणाः कफवर्द्धनाः ।

बल्याः सत्तीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥

सुदुर्जरः स्नादुरसो वृंहणस्तण्डुलो नवः ॥

सन्धानकृन्नेहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।

यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां कृन्दतोऽपि वा ॥

अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान्विनिर्दिशेत् ॥

॥ अतः सर्वाण्यनुपानान्युपदेक्ष्यामः ॥

अस्त्रेण केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ।

तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यं ॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलास्त्वधान्याम्लपयो रसानां ।

यस्यानुपानन्तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥

व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरैर्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि ।

सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्य ॥

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्वरसाश्च दृष्टाः ।

सङ्क्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं विस्तरतो विधास्ये ॥

उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते ।

ऋते भस्मातकस्नेहात्स्नेहात्तौवरकात्तथा ॥

अनुपानं वदन्येके तैले यूषास्त्रकाञ्जिके ।

शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ॥

दधिपायसमद्यार्त्तिविषजुष्टे तथैव च ।

केचित् पिष्टमयस्याज्जरनुपानं सुखोदकं ॥

पयोमांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनां ॥

युद्धाध्वातपसन्तापविषमद्यरुजासु च ।

माषादेरनुपानन्तु धान्यास्त्रं दधिमस्तु वा ।

मद्यं मद्योचितानान्तु सर्वभांसेषु पूजितं ॥

अमद्यपानामुदकं फलास्त्रं वा प्रशस्यते ।

क्षीरं घर्माध्वभाय्यस्त्रीक्लान्तानाममृतोपमं ॥

सुराकृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकं ।

निरामयानां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितं ॥

स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रुक्षोष्णमिथ्यते ।

अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलं ॥

हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ।

अर्कसेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्त्तिषु ॥

अतः परन्तु वर्गाणामनुपानं पृथक् पृथक् ।

प्रवक्ष्याम्यानुपूर्वेण सर्वेषामेव मे शृणु ॥

तत्र पूर्वशस्यजातीनां वदराम्लवैदलानां धान्याम्लं जङ्गालानां
धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवः । विष्किराणां कोलवदरासवः । प्रतुदाना
न्तु क्षीरवृक्षासवः । गुहाशयानान्तु खर्जूरनालिकेलासवः । प्रसह
नामश्वगन्धासवः । पर्णमृगाणां कृष्णगन्धासवः । विलेशयानां
फलसारासवः । एकशफानां त्रिफलासवः । अनेकशफानां खदिरा
सवः । कूलचराणान्तु शृङ्गाटककशेरुकासवः । कोशवासिनां पादिना
ञ्च तदेव । सवानामिचुरसासवः । नादेयानां मृणालासवः । सामु
द्राणां मातुलुङ्गासवः । अम्लानां फलानां पद्मोत्पलकन्दासवः । कषा
याणां दाडिमवेत्रासवः । मधुराणां त्रिकटुकयुक्तः कन्दासवः । ताल
फलादीनां धान्याम्लं । कटुकानां दूर्बानलवेत्रासवः । पिप्पल्या
दीनां श्वदंष्ट्रावसुकासवः । कुष्माण्डादीनां दाब्वीकरीरासवः ।
चुचूप्रमृतीनां लोभ्रासवः । जीवन्त्यादीनां त्रिफलासवः । कुसुम्भ
शाकस्य स एव । मण्डूकपर्ण्यादीनां महापञ्चमूलासवः । बालम
स्तकादीनामम्लफलासवः । सैन्धवादीनां सुरासव आरनालञ्च ।
तोयं वा सर्वत्रेति ॥

भवन्तिचात्र । सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्रतोयमुत्तमं ।

सात्त्यं यस्य तु यत्तोयं तत्तस्मै हितमुच्यते ॥

उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलं ।

दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥

यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ।

रोचनं वृंहणं वृष्यं दोषसङ्घातभेदनं ॥

तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखं ।

दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परं ॥

बल्यं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ।

तदादौ कर्शयेत्प्योतं स्थापयेन्मध्यसेवितं ॥

पश्चात्प्योतं वृंहयति तस्माद्दीक्ष्य प्रयोजयेत् ।

स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनां ॥

भवत्याबाधजननमनुपानमतः पिवेत् ।

न पिवेच्छ्वासकासार्त्ता रोगे चाप्यूर्द्ध्वजत्रुगे ॥

क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ।

पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान्न शीलयेत् ॥

प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितं ।

स्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् जनयेद्ब्रह्मन् ॥

गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्त्तते ।

तथा संस्कारमात्रांश्च कालांश्चाप्युत्तरोत्तरं ॥

मन्दकर्मानलारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ।

जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता ॥

बलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्रयो नराः ।

कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्त्यते ॥

॥ इति सर्वानुपानवर्गः ॥

अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ।

आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्यं महानसं ॥

तत्राप्तिर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सु संस्कृतं ।

शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥

विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।

सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥

वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनां ।

घृत काष्ण्यायसेदयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च ।

परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।

कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान्शैलेषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।

पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्वैदूर्यपात्रेषु रागषाडवसदृकान् ॥

पुरस्तादिमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।

सुदः सुपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥

फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
 खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्यं पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसट्टकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनां ।
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः ॥
 मनोज्ञं शुचिं नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितं ।
 पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्येऽस्तलवणौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परं ।
 घनम्पूर्वं समश्रीयान् केचिदाज्ज्विपर्ययं ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 निरत्ययं दोषहरं फलेक्ष्यामलकं नृणां ॥
 मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतौ च ।
 पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन ॥
 सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ।
 काले सात्त्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरं ॥

॥ बुभुक्षितोऽन्नमश्रीयान्मात्रावद्विदितागमः ।

काले भुक्तं प्रीणयति सात्त्विकमन्नं न बाधते ॥

॥ लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवन्निदं ।

क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरं ॥

॥ सुखं जीर्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च ।

॥ अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्मृतुषु स्मृताः ॥

॥ तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।

येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥

॥ तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।

॥ रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥

कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनं ।

॥ नाप्राप्तातीतका लंवा हीनाधिकमथापिवा ॥

॥ अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।

॥ तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥

॥ अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ।

॥ कृच्छ्रादिपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति ॥

॥ हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयं ॥

आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकं ।

॥ तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितं ।

यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनं ॥

॥ विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि ।

अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणदण्डलोष्टवत् ॥
 द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ।
 चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥
 अशान्नमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते ।
 यद्यत्स्वादुतरं तत्र विदध्यादुत्तरोत्तरं ॥
 प्रक्षालयेदग्निरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ।
 विशुद्धरसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥
 स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितं ।
 न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षाल्यमन्तरा ॥
 सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखं ।
 स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययं ॥
 भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते भूयस्तत्स्वादु भोजनं ।
 अशितश्वादकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादनाहृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धतां ॥
 जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफं ॥
 धूमेनापो ह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ।
 पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः ॥
 कटुतिक्तकषायैर्वा मुखैश्शद्यकारकैः ।
 ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥

भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्तमो गतः ।

ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥

शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।

भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ।

अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ॥

शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरं ।

नाग्न्यातपौ न स्नवनं न यानं नापि वाहनं ॥

नैवैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमस्तञ्च न समाचरेत् ॥

एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद्रसान् सदा ।

प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ॥

पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकं ।

मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥

पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः ।

द्विगुणञ्च पिवेत्तायं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ।

पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरं ॥

गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥

द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥

पिण्डीकृतमसंक्लिनं विदाहमुपगच्छति ।

स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति ॥

विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वक्त्रिव्यापदमावहेत् ॥

आमं विदग्धं विष्टम्भं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥

अत्यम्बुपानादिषमाशनाद्वा सन्धारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्त्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥

दूर्व्याभयक्रोधपरिचतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥

माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावं ।

किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टम्भमाबद्धविरुद्धवातं ॥

उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य ।

रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णं ॥

मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥

तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितं ।

विष्टम्भे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥

वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना ।

कार्यं चानशनं तावद्यावन्नं प्रकृतिं भजेत् ।

लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् ॥

यावन्नप्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥

हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतं ।

वज्रं स्लोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनं ॥

साजीर्णं भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

त्रयमेतन्निहन्याशु बहून् व्याधौन् करोति वा ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कण्ठगलञ्च यस्य ।

द्राक्षाभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लोद्धाभयां वा स सुखं लभेत ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनाऽन्नकाले ।

प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥

स्वल्पं यदा दोषविवद्धमामं लीनं न तेजः पथमावृणोति ।

भवत्यजीर्णोऽपि तदाबुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरं ।

कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥

ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छादट्स्वेददाहजित् ।

उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः ॥

स्नेहमार्दवकृत्स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ।

रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः ॥

पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः ।

विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदादूषणरोपणः ॥

॥ १ ॥ दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्वावणो मृदुरन्यथा ।

॥ २ ॥ सादोपलेपबलकृद्गुरुस्तपर्णवृंहणः ॥

॥ ३ ॥ लघुस्तद्विपरीतः स्यात्तेखनो रोपणस्तथा ।

॥ ४ ॥ दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ॥

दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे ।

॥ ५ ॥ द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्धकारकः ।

॥ ६ ॥ स्रक्ष्णः पिच्छिलवज्जेयः कर्कशो विशदो यथा ॥

॥ ७ ॥ सुखानुबन्धो सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ।

॥ ८ ॥ दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्धृक्सासारुचिकारकः ॥

॥ ९ ॥ सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मदो यात्राकरः स्मृतः ।

॥ १० ॥ व्याधी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥

॥ ११ ॥ विकासी विकसनेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ।

॥ १२ ॥ आशुकारी तथाशुल्बाद्धावत्यम्भसि तैलवत् ॥

सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतस्खनुसरः स्मृतः ।

॥ १३ ॥ गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः ।

संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्द्धमाहारगतिनिश्चयं ॥

॥ १४ ॥ पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।

विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिर्वर्द्धयेत् ॥

॥ १५ ॥ अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः ।

॥ १६ ॥ सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिवृंहयेत् ॥

॥ १७ ॥ विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागोरितो रसः ।

स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान्धातून् प्रतर्पयेत् ॥
 कफःपित्तं मलः खेषु खेदः स्यान्नखरोम च।
 नेत्रविट्त्वक्षुच स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥
 दिवाविवुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत्।
 अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णे पिहितं निशि ॥
 हृदि सन्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः।
 क्लिन्नविस्मस्तधातुत्वादजीर्णे न हितं दिवा ॥
 इमं विधिं योऽनुमतं महामुनेर्नृपर्षिमुख्यस्य पठेद्धि यत्नतः।
 स भूमिपालाय विधातुमौषधं महात्मनाञ्चार्हति स्वरिसत्तमः ॥
 इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुते सूत्रस्थानं
 समाप्तं ॥

॥ निदानस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

धन्वन्तरिं धर्ममृतां वरिष्ठममृतोद्भवम् ।

चरणवुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥

वायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च कोपनैः ।

स्थानं कर्म च रोगांश्च वद मे वदतांवर ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजांवरः ।

स्वयम्भूरेष भगवान्वायुरित्यभिप्रब्धितः ॥

स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च ।

सर्वेषां भव सर्व्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः ॥

स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणं ।

अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रुचः शीतो लघुः खरः ॥

तिर्य्यगो द्विगुणश्चैव रजोवज्रल एव च ।

अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ॥

आशुकारी मुञ्जशारी पक्वाधानगुदालयः ।
 देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥
 दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु च ।
 क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥
 यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्मभिः ।
 भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः ॥
 प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
 स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणं ॥
 वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्पवलम्बते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।
 उदानो नाम यस्त्वर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥
 तेनभाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
 ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान्करोति च विशेषतः ॥
 आमपक्वाशयचरः समानो वक्त्रिसङ्गतः ।
 सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥
 गुल्माग्निसङ्गातीसारप्रभृतीन्कुरुते गदान् ।
 कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः ॥
 स्वेदासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्प्रायशः सर्वदेहगान् ॥
 पक्वाधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ।

समीरणः सकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः ॥

॥ क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्घोरान्वस्तिगुदाश्रयान् ।

शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः ॥

युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्दुरसंशयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानास्थानान्तराश्रितः ॥

बज्जशः कुपितो वायुर्विकारान्कुरुतेहि यान् ।

वायुरामाशये क्रुद्धश्चर्द्यादीन्कुरुते गदान् ॥

मोहं मूर्च्छां पिपासाञ्च हृद्ग्रहं शार्श्ववेदनाम् ।

पक्षाग्रयस्थोऽन्तकूजं शूलं नाभौ करोति च ॥

कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।

आत्रादिष्विन्द्रियबधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः ॥

वैवर्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुमुचुमायनं ।

त्वक्स्थोनिस्तोदनं कुर्यात्त्वग्भेदं परिपोटनं ॥

॥ व्रणांश्च रक्तगो ग्रन्थीन्सगूलान्मांससंश्रितः ।

तथा भेदःश्रितः कुर्याद्ग्रन्थीन्मन्दरुजोऽव्रणान् ॥

॥ कुर्यात्सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् ।

स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ॥

हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोफौ करोति च ।

अस्थिशोषञ्च भेदञ्च कुर्याच्छूलञ्च तत्स्थितः ॥

॥ तथा मज्जगते रुक्क न कदाचित्प्रशाम्यति ।

अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विकृतिः शुक्रगेऽनिले ॥

हस्तपादशिरोधातुंस्तथा सञ्चरति क्रमात् ।

व्याघ्रयादाखिलं देहं वायुः सर्वगतो नृणाम् ॥

स्तम्भनाचेपणस्वापशोफशूलानि सर्वगः ।

स्थानेषूक्तेषु मिश्रश्च संमिश्राः कुरुते रुजः ॥

कुर्यादवयवप्राप्ता मारुतस्त्वभितान्गदान् ।

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ।

सूचीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता ॥

शेषाः पित्तविकाराः स्युर्मारुते शोणितान्विते ।

प्राणे पित्तावृते कृदिर्दाहश्चैवोपजायते ॥

दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यञ्च कफावृते ।

उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः ॥

अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते ।

समाने पित्तसंयुक्ते स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छनम् ॥

कफाधिकञ्च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते ।

अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्ये स्यादसृग्दरम् ॥

अधःकाये गुरुत्वञ्च तस्मिन्नेव कफावृते ।

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविचेपणं क्लमः ॥

गुरूणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ।

लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

शोकाच्च प्रमदामद्यव्यायामैश्चातिपीडनात् ॥

॥ चतुसात्म्यविपर्ययासात्स्नेहादीनाञ्च विभ्रमात् ।

अव्यवाये तथा स्थूले वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

इत्यश्वेष्टैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं यातः कारणैः सेवितैः स्वैः ।

तीक्ष्णोष्णाम्लक्षारशाकादिभोज्यैः सन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥

क्षिप्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मागं संरुणद्ध्याशु यातः ।

क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात्स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥

तत्सम्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तं ।

तद्वत्पित्तं दूषितेनासृजातं श्लेष्मा दुष्टो दूषितेनासृजातः ॥

स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषस्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ।

पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ मृदू च ॥

कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ संशोफौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ।

सर्वैर्दुष्टे शोणिते चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥

॥ प्राग्रूपे शिथिलौ खिन्नौ शीतलौ सविपर्ययौ ।

वैवर्ण्यतोदसुप्तत्वगुरुत्वौषसमन्वितौ ॥

॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ।

आखोर्व्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥

॥ आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रसृतञ्च यत् ।

उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥

शोणितं तदसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।

॥ यदातु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ॥

॥ तदाक्षिपत्याशु मुज्जर्मुज्जर्देहं मुज्जश्चरः ।

॥ मुज्जर्मुज्जस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥

॥ सोपतानकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा ।

॥ कफान्वितो मृशंवायुस्तास्त्रेव यदि तिष्ठति ॥

॥ सदण्डवत्सम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ।

॥ हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्नं कृच्छ्रान्निषेवते ॥

॥ धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ।

॥ अङ्गुलीगुल्फजठरहृदक्षोगलसंश्रितः ॥

॥ स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ।

॥ विष्टम्भाक्षः स्तम्भहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ॥

॥ अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।

॥ तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥

॥ वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च ।

॥ तमसाध्यं बुधाः प्राज्ज्वलः कट्यूरुभञ्जनम् ॥

॥ कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।

॥ कुर्यादाक्षेपकं लव्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥

॥ गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ।

॥ अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥

॥ अधोगमाः सतिर्यग्गा धमनीरुद्धदेहगाः ।

॥ यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते ॥

॥ तदान्यतरपक्षस्य सन्धिवन्धान्विमोचयन् ।

हन्ति पक्षं तमाज्जर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः ॥

यस्य कृत्स्नं शरीराद्धर्मकर्मण्यमचेतनं ।

ततः पतत्यसून्वापि जहात्यनिलपीडितः ॥

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकं ॥

वायुरुद्धं व्रजेत्स्थानात्कुपितो हृदयं शिरः ।

शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमये च सः ॥

निमीलिताक्षो निश्चेष्टः स्तब्धाक्षो वापि कूजति ।

निरुच्छासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्रस्थानष्टचेतनः ॥

स्वस्थः स्याद्दृढये मुक्ते आवृते च प्रमुह्यति ।

कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रकः ॥

दिवास्वप्नासमस्थानविकृतोर्द्धनिरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा वृतः ॥

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये ।

उच्चैर्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥

हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छ्रयनादपि ।

शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिगः ॥

अर्दयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ।

वक्त्रीभवति वक्त्राद्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ॥

शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ।

ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे तु वेदना ॥

॥ यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैत्रमाविलं ॥
 वायुरुद्धं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ।
 ॥ तमर्दितमिति प्राज्जर्वाधिं व्याधिविशारदाः ॥
 क्षीणस्थानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥
 पाष्णीप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलादिता ।
 ॥ सक्थोः क्षपं निगृह्णीयाद्भ्रसीति हि सा स्मृता ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा बाज्जपृष्ठतः ।
 ॥ बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सा स्मृता ॥
 वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ॥
 शिरः क्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्द्धवत् ।
 ॥ वायुः कदां स्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥
 खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थोर्दयोर्बधात् ।
 ॥ प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जनिव च गच्छति ॥
 कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ।
 ॥ न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्यात्समीरणः ॥
 वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः ।
 ॥ पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥
 विशेषतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ।
 ॥ दृश्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् ॥
 ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ।

अंसदेशस्थितो वायुः शेषयित्वां सबन्धनम् ॥
 शिरास्वाकुच्या तत्रस्थो जनयत्यववाङ्मकम् ।
 यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति ॥
 शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्यं तेन जायते ।
 हनुशङ्खशिरोयीवं यस्य भिन्दन्निवानिलः ॥
 कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ।
 आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥
 नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिणगद्गदान् ॥
 अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
 भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तृणीत्युपदिश्यते ॥
 गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ।
 वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितृणी तु सा स्मृता ॥
 साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ।
 आध्मानमिति जानीयाद्दोरं वातनिरोधजम् ॥
 विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
 प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥
 अष्टीलावहनं ग्रन्थिमूर्द्धमायतमुन्नतम् ।
 वाताष्टीलां विजानीयादहिर्मार्गावरोधिनीं ॥
 एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं ।
 प्रत्यष्टीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽर्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

षडर्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि चेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गोत्कुटकासनपृष्ठयानेवगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकुपिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनोरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदमागम्य प्रदूष्य बलीर्भासप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतो मन्दाग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्शनाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शां सीत्याचक्षते ॥ तत्र स्थूलान्तप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाज्जस्तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽर्धद्विङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्जनी सम्बरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥

शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।

गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥

रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धौ गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ॥

प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्वरूपाण्यन्ते न शङ्खा कृच्छ्रात्यक्तिरस्त्राका सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यमुद्गारबाज्जल्यमत्तणोश्च श्वयथुरन्तकूजनं गुदपरिकर्त्तनमा शङ्खा पाण्डुरोगग्रहणीदोषशोषाणां कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रानिद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च जातेष्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥

तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्प
तुण्डिकेरीनाडीमुखसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपहतः
सगूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेद्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्माष्टीलाक्षीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति
कृष्णत्वङ्गुणयनरदनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥

पित्तान्नीलायाणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यक्ष्मका
शानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि
प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपहतः सदाहं सरुधिरमतिसार्यते ज्वर
दाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति पीतत्वङ्गुणयनदशनवदन
मूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ।

श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि
पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति
कण्डूबज्जलानि च भवन्ति तैरुपहतः संश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्र
काशमतिसार्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि
चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति शुक्लत्वङ्गुणयनदशनवदनमूत्र
पुरीषश्च पुरुषो भवति ॥

रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकण्तिकाफलसदृशानि पित्त
लक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं
दुष्टमनल्पमसृक्सहसा विसृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितातियो
गोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥

सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसा

धनं कर्त्तव्यं। विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परूषाणि पाण्डूनि दारुणान्य
न्तर्मुखाणि तैरुपद्रुतः कृशाऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजःक्षीण
रेताः क्षामस्वरः क्राधेनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान्सतत
मन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥

भवति चात्र ॥ बाह्यमध्यबलिस्थानां प्रतिकुर्याद्भिषग्वरः।

अन्तर्बलिसमुत्थानां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ॥

प्रकुपितास्तु दोषा मेढ्रमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं
जनयन्ति ततः कण्डूयनात्ततं समुपजायते तस्मिंश्च क्षते दुष्ट
मांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्त्राविणो जायन्ते कूर्चकिनोऽ
भ्यन्तरमुपरिष्ठाद्वा ते तु श्लेफो विनाशयन्त्युपपन्नन्ति च पुंस्त्वम्
योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान्दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्त्राविण
श्छत्राकारान्करीरान् जनयन्ति त एवार्द्धमागताः श्रोत्राक्षि
घ्राणवदनेष्वर्शांस्युपनिर्व्वर्त्तयन्ति तत्र कर्णजेषु बाधिर्यं शूलं
पूतिकर्णता च। नेत्रजेषु वर्त्मावरोधो वेदनास्त्रावो दर्शननाशश्च।
घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवथुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानु
नासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्च। वक्त्रजेषु कण्ठौष्ठतालूनामन्यतम
स्मिंस्तैर्गदगदवाक्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति। व्यानस्तु प्रकु
पितः श्लेष्माणं परिगृह्य वह्निःस्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्व्वर्त्त
यन्ति तानि चर्मकीलान्यर्शांसोत्थाचक्षते ॥

भवन्ति चात्र ॥ तेषु कीलेषु निस्तोदो मारुतेनोपजायते।

श्लेष्मणा तु सवर्णत्वं ग्रन्थिलञ्च विनिर्दिशेत् ॥

पित्तशोणितजं रौक्ष्यं कृष्णत्वं शुक्लतातथा ।

समुदीर्णखरत्वञ्च चर्मकीलस्य लक्षणं ॥

अर्शसां लक्षणं व्यासादुक्तं सामान्यतस्तु यत् ।

तत्सर्वं प्राग्विनिर्दिष्टात्साधयेद्भिषजां वरः ॥

अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा दोषद्वयस्य तु ।

संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः स च षड्विधः ॥

त्रिदोषाण्यल्पलिङ्गानि चाप्यानि तु विनिर्दिशेत् ।

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ।

सन्निपातसमुत्थानि सहजानि तु वर्जयेत् ॥

सर्वाः स्युर्बलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ।

तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते ॥

ततो व्यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मृद्नाति देहिनां ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन

पित्तेन शुक्लेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकु

पितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति तासां

पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेषां

वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।

पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥

अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन्मेहतोवेदना
मू-धारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाश
मनाविलंससिकतं विसृजति धावनलङ्घनस्रवनपृष्ठयानाध्वगमनै
श्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माश्लरी श्लेष्मलमन्मभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याधः
परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य
मूत्रप्रतीघाताद्वात्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरुः शीतश्च
भवति । अश्लरीचात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा
मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्ति
मुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूयते
दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्लरीचात्र सरक्ता
पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां
पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य
वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा
वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं
पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्र
पुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्लरी चात्र श्यामा

परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वा
तिकोमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्त्रिस्तोऽश्वर्या दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरु
मधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्त्रिकाय
त्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्त्रेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु
शुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा
शुक्रश्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेद्रवृ
षण्योरन्तरे संहरति संहृत्यचोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति
मूत्रकृच्छ्रं वस्त्रिवेदनां वृषण्योश्च श्वयथुमापादयति पीडित
मात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्वरीमिति
विद्यात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्वरिवैकतम् ।

अश्वर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥

पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ।

सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥

हृत्पीडासक्थिसदनं कुक्षिशूलः सवेपथुः ।

दृष्टोर्द्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥

अरोचकाविपाकौ तु शर्करार्त्ते भवन्ति च ।

मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥

दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च दृष्ट्वां हृत्पीडनं वमिं ॥

नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेषसां ।
 एकद्वारस्तनुलक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥
 अलाब्वा द्वव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
 वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदं ॥
 एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
 मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥
 पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः ।
 तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥
 सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः ।
 नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥
 जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते ।
 आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
 घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते ।
 एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥
 मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽक्षरीम् ।
 अणु सुच्छास्रपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ॥
 कालान्तरेण पक्वः स्यादक्षरीसम्भवस्तथा ।
 संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥
 तद्वदलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिलः ।
 मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्तते ॥
 विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥

मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च ।

मूत्रदोषाश्च ये केचिदस्तावैव भवन्ति हि ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो भगन्दरणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोद्वयोवपरि
स्त्राविशम्बूकावर्त्तान्मागिणो यथासङ्ख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति ॥
ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते ॥ अपक्वाः
पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः ॥ तेषान्तु पूर्व्वरूपाणि कटीक
पालवेदना गुदकण्डूर्द्धाहः शोफश्च गुदस्य भवति ॥

तत्रापथ्यसेविनां वायुः प्रकुपितः सन्निवृत्तः स्थिरीभूतो गुदम
भितोऽङ्गुले द्यङ्गुले वा मांसशोणिते प्रदूष्यारुणवर्णां पिडकां जन
यति सास्य तोदादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च
पाकमुपैति मूत्राशयाभ्यासगतत्वाच्च व्रणः प्रक्लिन्नः शतपोनकवद
णुमुखैश्छिद्रैरापूर्य्यते तानि च छिद्राण्यजस्रं फेणानुविद्धमधि
कमास्त्रावं स्रवन्ति व्रणश्च ताड्यते भिद्यते छिद्यते सूचीभिरिव
निस्तुद्यते गुदञ्चावदीर्य्यते वातमूत्रपुरीषरेतसामप्यागमश्च तैरेव
छिद्रैर्भवति तं भगन्दरं शतपोनकमित्याचक्षते ॥

पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां
तन्वीमुच्छ्रितामुद्वयोवाकारां पिडकां जनयति । सास्यचोषादीन्वे
दनविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्चाग्निचा

च

राभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमू
त्रपुरीषरेतांसि विसृजति तं भगन्दरमुद्ग्रीवमित्याचक्षते ॥

श्लेष्मा तु प्रकुपितः समीरणेनाधःप्रेरितः पूर्ववदवस्थितः शुक्ला
वभासां स्थिरां कण्डूमतीं पिडकां जनयति सास्य कण्ड्वादीन्वेदना
विशेषाञ्जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च कठिनः
संरम्भी कण्डूप्रायः पिच्छिलमजस्रमास्त्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वात
मूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति तं भगन्दरं परिस्त्राविणमित्याचक्षते ।

वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्याधोगत्वा
पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां जनयति
सास्य तोददाहकण्ड्वादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा
च पाकमुपैति व्रणश्च नानाविधवर्णमास्त्रावं स्रवति पूष्णदी
शम्बूकावर्त्तवच्चात्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषास्तं भगन्दरं शम्बूका
वर्त्तमित्याचक्षते ।

मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवह्यतं यदाव
गाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति
तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते तस्मिंश्च क्षते पूयरुधिरावकीर्ण
मांसकोथे भूमाविव जलप्रक्षिन्नायां क्रिमयः सञ्जायन्ते ते भक्षयन्तो
गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति तस्य तैर्मार्गैः कृमिकृतैर्वातमूत्र
पुरीषरेतांस्यभिनिःसरन्ति तं भगन्दरमुन्मार्गिणमित्याचक्षते ।
भवन्ति चात्र ॥ उत्पद्यतेऽल्परूक्षोफा क्षिप्रं चाप्युपशाम्यति ।

पाय्वन्तदेशे पिडका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥

भागन्दरी तु विज्ञेया पिडकाऽतो विपर्ययात् ।

पायोः स्याद्द्वयङ्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा ॥

यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डूगुदाहशोफवान् ।

पायुर्भवेद्भुजः कस्यां पूर्वरूपं भगन्दरे ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहाराचारस्य
विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्त्याजीर्णाहिताग्निः स्नेहपीतस्य वान्तस्य
वा व्यायामग्राम्यधर्मसेविनो ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसा
भीक्ष्णमश्रतो यो वा मज्जत्यसूष्माभितप्तः सहसा कृदि वा प्रति
हन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रवृद्धस्ति
र्यग्गाः सिराः सम्प्रतिपद्य समुद्भूय बाह्यं मार्गं प्रति समन्ता
द्विचिपति । यत्र यत्र च दोषो विचित्रो निःसरति तत्र तत्र
मण्डलानि प्रादुर्भवन्त्येवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिवृद्धिं प्राप्या
प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातुन् दूषयन् । तस्य पूर्वं
रूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्माद्रोमहर्षः कण्डूः स्वेदबाहुल्यमस्वेदेन वा
ङ्गप्रदेशानां स्वापः क्षतविसर्पणमसृजः कृष्णता चेति ॥

तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्रकुष्ठान्येवमष्टादश कुष्ठानि

भवन्ति । तत्र महाकुष्ठान्यऽरुणौडुम्बरार्थजिह्वकपालकाकणकपु
ण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति ।

क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठञ्चर्मदलं विसर्पः
परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसाचेति ॥ सर्वाणि
कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि च भवन्त्यु
त्सन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात् ॥

॥ तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बरार्थजिह्वकपालकाकणकानि ॥
श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति तेषान्तु महत्त्वं क्रियागुरुत्वमु
त्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वञ्चेति ॥

तत्र वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्ता
न्यरुणानि ॥ पित्तेन पक्वौडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणि ॥
ऋथ्यजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋथ्यजिह्वानि ॥ कृष्णकपालिकाप्रका
शानि कपालकुष्ठानि । काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि
काकणकानि ॥ तेषाञ्चतुर्णामप्येषोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रो
त्थानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि ॥

पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि । अतसीपुष्पवर्णानि ता
म्राणि वा विसर्पीणि पिडकावन्ति च दद्रुकुष्ठानि तयोर्द्वयो
रप्युत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्वं चेति सामान्यरू
पाणि ॥

क्षुद्रकुष्ठान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥

स्थूलानि सन्धिव्यतिदारुणानि स्थूलारुषि स्युः कठिनान्यरुंषि ।

त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति ॥
 कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यम् ।
 सूर्येन कण्डूव्यथनौषचोषास्तलेषु तच्चर्मदलं वदन्ति ॥
 विसर्पवत्सर्पति सर्वतोयस्त्वग्रक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रं ।
 मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान्कृत्वा विसर्पः स भवेद्विकारः ॥
 शनैः शरीरे पिडकाः स्रवत्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाज्जः ।
 कण्ड्वन्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्ध्वकाये ॥
 राज्योऽतिकण्ड्वन्तिरुजः सुरुक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्चिकायां ।
 कण्डूमतीदाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतेयमेव ॥
 यत्स्त्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तस्मिन्निगधकृष्णं किटिमं वदन्ति ।
 सास्त्रावकण्डूपरिदाहवद्भिः पामाणुकाभिः पिडकाभिरुह्या ॥
 स्फोटैः सदाहैरति सैव कच्छूः स्फिक्पाणिपादप्रभवैर्निरुह्या ।
 कण्ड्वन्विता या पिडका शरीरे संस्त्रावहीना रकसोच्यते सा ॥
 अरुः ससिध्मं रकसा महच्च यच्चैककुष्ठं कफजान्यमूनि ।
 वायोः प्रकोपात्परिसर्पमेकं शेषाणि पित्तप्रभवाणि विद्यात् ॥
 किलासमपि कुष्ठविकल्पएव । तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा
 चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरन्त्वगतमेव किलासमपरिस्त्राविच ।
 तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि चपित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं
 सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच्च ॥ तेषु सम्बद्ध
 मण्डलमन्तेजातं रक्तरोमचाऽसाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु रुक् त्वक्
 सङ्कोचस्त्रापस्वेदशोफभेदकौण्ड्यस्वरोपघाता वातेन । पाकावदरणा

ङ्गुलिपतनकर्षणासाभङ्गाच्चिरागसत्वोत्पत्तयः पित्तेन । कण्डूवर्णभे
दशोफास्त्रावगौरवाणि श्लेष्मणा ॥ तत्रादिवलप्रवृत्तं पौण्डरीकं
काकणं चासाध्यं ॥

भवन्ति चात्र ॥ यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणं ।

अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्वृष्टिविवर्द्धितैः ॥

एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ।

क्रमेण धातुग्न्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः ॥

स्पर्शहानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ।

वैवर्ण्यं रुक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥

त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम् ।

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥

बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिण्डकोद्गमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वश्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥

दौर्गन्ध्यमुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनञ्चापि कुष्ठे भेदः समाश्रिते ॥

नासाभङ्गोऽच्चिरागश्च क्षते च क्रिमिसम्भवः ।

भवेत्स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते ॥

कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणं ।

शूक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥

स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषादुष्टशोणितशूक्रयोः ।

यदपत्यन्तयोजातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितं ।

कुष्ठमात्मवतः साध्यं लग्नकपिशिताश्रितम् ॥

मेदोगतं भवेद्याप्यमसाध्यमत उत्तरं ।

ब्रह्मस्तीसज्जनबधपरस्वहरणादिभिः ॥

कर्मभिः पापरोगस्य प्राज्ञः कुष्ठस्य सम्भवं ।

म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातेऽपि गच्छति ॥

नातः कष्टतरो रोगो यथाकुष्ठं प्रकीर्तितं ।

आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियां ॥

श्रावधोनां विशिष्टानां तपसश्च निषेवणात् ।

यस्तेन मुच्यते जन्तुः सपुण्याङ्गतिमाप्नुयात् ॥

प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् ।

सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

श्रौपसर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति नरान्नरं ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेद्यद्रवान्नपानसे
विनं पुरुषं जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा
एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतां
स्यनुसृत्याधो गत्वावस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जन
यन्ति । तेषान्तु पूर्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता

गात्राणां मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासस्तालु
गलजिक्कादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां वृद्धिश्च नखानां ।
तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्वे एव प्रमेहाः सर्वे एव सर्वे
दोषसमुत्थाः सहपिडकाभिः ॥

तत्र कफादुदकेक्षुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः
दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात् ॥ पित्तानीलहरिद्रास्त्रि
रमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात् ॥
वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमामहात्ययिकत्वात् ।

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति
वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान् कफपित्तवसा
मज्जमेदोभिरन्विता वायुर्व्वातप्रमेहान् ॥

तत्र श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेही मेहति दक्षुरसतुल्यमिचु
मेहो सुरामेहो सुरातुल्यं सरुजं सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः
सकफं मृत्स्नं शनैर्मेही विशदं लवणतुल्यं लवणमेही दृष्टरोमा
पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेहो आविलं सान्द्रं साद्रमेही शुक्रतुल्यं शुक्र
मेही स्लोकं स्लोकं सफेनं फेनमेही मेहति

अत ऊर्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः ॥ सफेनमच्छं नीलं नीलमेही
मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही अक्षरसगन्धमस्रमेही सुत
क्षारप्रतिभं क्षारमेही मञ्जिष्ठादकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही । शोणि
तप्रकाशं शोणितमेही मेहति ॥

अत ऊर्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः ॥ सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही

मेहति वसाप्रकाशं वसामेही चौद्रसर्वणं चौद्रमेही मत्तमातङ्ग
वदनुप्रवृद्धं हस्तिमेही मेहति ।

मल्लिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारो
चकाविपाकाः कफप्रमेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजाना
मुपद्रवाः ॥

वृषण्योरवदरणं वस्तिभेदो मेद्रेतोदो हृदि शूलमस्त्रीकाज्वरा
तीसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रा
नाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम् ॥ हृद्ग्रहो
लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् ॥ एव
मेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः ॥ तत्र वसामेदोभ्याम
भिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका
जायन्ते । तद्यथा । शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता
पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ॥

शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।

गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥

सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥

महतो पिडका नीला पिडका विनता स्मृता ।

महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी ॥

मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ।

रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥

विदारी कन्दवदृत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्रधेर्लक्ष्णैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः ॥

ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ।

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्माणि चोत्थिताः ॥

सोपद्रवा दुर्बलस्य पिडकाः परिवर्जयेत् ।

कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ॥

अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ।

प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ॥

किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।

कृत्स्नान्यर्द्धानि वा यस्मिन्पूर्वरूपाणि मानवे ॥

प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।

पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः ॥

मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ।

स चापि गमनात्स्थानं स्थानादासनमिच्छति ॥

आसनादृणुते शय्यां शयनात्स्वप्नमिच्छति ॥

यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण
श्वलवभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनां । वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भ
वति । एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोग
विशेषेण प्रमेहाणां नानाकारणं भवति ॥

भवति चात्र ॥ सर्व्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात्सः ॥

पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः स्निहोदरं बद्धगुदं तथैव ।

आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दकोदरंचेति वदन्ति तानि ॥

सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणादा ।

स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तोर्दृष्टिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥

गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।

कोष्ठादुपस्नेहवदनसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥

त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्तादिवर्द्धमानो जठरं करोति ।

तत्पूर्व्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षाबलीविनाशो जठरे हि राज्यः ॥

जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ।

सङ्गृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्यद्वर्द्धते कृष्णसिरावनद्धं ॥

सगुलमानाहवदुग्रशब्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तत् ।

यच्चोषदृष्णाज्वरदाहयुक्तं पीतं सिरा यत्र भवन्ति पीताः ॥

पीतान्निविण्मूत्रनखाननस्य पित्तोदरं तत्त्वचिराभिवृद्धि ।

यच्छीतलं शुक्लसिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य ॥

स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धि ॥

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनादा ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गं ।
 तच्छीतवाताभ्रसमुद्भवेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।
 प्रकीर्तितं दृष्युदरन्तु घोरं शीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 विदाह्यभिस्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
 शीहाभिवृद्धिं सततं करोति शीहोदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
 मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥
 सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वाल्युदरं तदेव ।
 यस्यान्त्रमनैरुपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वा सहितैः पृथग्वा ॥
 सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करोहि ।
 निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पं ॥
 हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं विट्समगन्धिकञ्च ।
 प्रच्छर्दयन् बद्धगुदी विभाव्यस्ततः परिस्त्राव्युदरं निबोध ॥
 शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात्सुतान्त्रात्सलिलप्रकाशः स्त्रावः स्त्रवेदै गुदतस्तु भूयः ॥
 नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च ।
 एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः ।
 पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रेतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
 स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्सम्परिवृत्तमाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुनाच ॥

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।

आधानं गमने शक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ॥

शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥

अन्ते सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु ।

सर्वाण्येव परीपाकात्तदा तानि विवर्जयेत् ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातो मूढगर्भनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

ग्राम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्वलनप्रपतनप्रपीडनधावनाभि
घातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरुक्षकटुतिक्तभोजनशाका
तिचारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेङ्खेलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृति
भिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृक्षबन्धनादभिघातवि
शेषैः । स विमुक्तबन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्वविवरैरवस्रं
समानः कोष्ठसङ्क्षोभमापादयति तस्या जठरसङ्क्षोभाद्वायुरपानो
मूढः पार्श्ववस्तिशीर्षोदरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानामन्यतममापाद्य
गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्रावेण तमेव कदाचिद्विद्वद्धम
सम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यसंमोहितं ग
र्भं मूढगर्भमित्याचक्षते । ततः स कीलः प्रतिखुरो वीजकः परिघ
इति । तत्र ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील

द्वयं स कीलः । निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः । यस्तु
 निर्गच्छत्येकाशरोभुजः स वीजकः परिघं द्वयं योनिमुखमावृत्य
 तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न
 न सम्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमने
 कधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या हीयते । तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां
 योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन । कश्चिदा
 भुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यगागतः । कश्चिदुरःपार्श्व
 पृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते । अन्तःपार्श्वापवृ
 त्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना । कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ।
 कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः । कश्चिदेकेन सक्थ्या योनि
 मुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टाः
 समासेन ॥ तत्र द्वावन्त्यावसाधौ मूढगर्भौ शेषानपि विपरीते
 न्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसम्बरणमक्लृप्तश्वासकासभ्रमनिपीडितान्
 परिहरेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद्यथाफलम् ।

प्रपद्येत स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम् ॥

एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविवन्धनात् ।

गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥

कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम् ।

पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः ॥

आचतुर्थोत्ततो मासात्प्रसवेद्गर्भविच्युतिः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

प्रविध्यति शिरो या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।

नीलोद्धतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तं तथा ॥

गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणशः श्यावपाण्डुता ।

भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्मृते शिशौ ॥

मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।

गर्भा व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥

वस्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।

तद्दृष्ट्वाज्जन्मकाले तं पाटयित्वाद्वरेद्भिषक् ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातोविद्रधीनां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वामरगुरुः श्रीमान्निमित्तान्तरभूमिपः ।

शिष्यायोवाच निखिलमिदं विद्रधिलक्षणं ॥

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयत्युच्छ्रिता भृशम् ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतं ।

तमाज्जर्बिद्रधिं धीरा विज्ञेयः षड्विधः स च ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च चतेनाप्यसृजा तथा ।

षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्व्यातसम्भवः ॥
 पक्वोऽुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
 चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥
 शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तब्धोऽल्पवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः ॥
 तनुपीतसिताश्चैषामास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ।
 नानारूपरुजास्त्रावो घाटालो विषमो महान् ॥
 विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥
 तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते चापथ्यसेविनः ।
 क्षतोष्मा वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥
 ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
 एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥
 कृष्णस्फोटोऽवृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वासिध्यस्तु सर्वजः ।
 आभ्यन्तरानतस्त्रिंशं विद्रधीन्परिचक्षते ॥
 गुर्वसात्त्यविरुद्धान्शुष्कसंक्लिनभोजनात् ।
 अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः ॥
 पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।
 वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
 गुदे वस्तिमुखेनाभ्यां कुक्षौ वज्ज्णयोस्तथा ॥

- वृक्कयोः शीघ्रि यकृति हृदये क्लोन्नि वा तथा ।
 तेषां लिङ्गानि जानीयाद्वाह्यविद्रधिलक्षणैः ।
 आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् ॥
 अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
 गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
 कटोपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणेत्ये तु विद्रधौ ॥
 वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः शीघ्रप्रच्छासावरोधनम् ।
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः ॥
 श्वासे यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका ।
 आमोवा यदि वा पक्वा महान्वा यदि चेतरे ॥
 सर्व्वे मर्म्मात्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ।
 नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्यूर्ध्वमितरे त्वधः ॥
 जीवत्यधो निस्रुतेषु सुतेषूर्ध्वं न जीवति ।
 हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ॥
 जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन ।
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ॥
 दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ।
 अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायादनिःसृतं ॥
 रक्तजं विद्रधिं विद्यात्कुक्षौ मक्कलसंज्ञितं ।
 सप्ताहानोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ संप्रपच्यते ॥

विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः ।

तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च ॥

कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ।

गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते ॥

विवरानुचरो ग्रन्थिरप्सु बुद्बुदको यथा ।

एवं प्रकारो गुल्मस्तु तस्मात्पाकं न गच्छति ॥

मांसशोणितबाहुल्यात्पाकं गच्छति विद्रधिः ।

मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति ।

गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ॥

विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मश्चापि न पच्यते ।

हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यश्च त्रिदोषजः ॥

अथ मज्जपरीपाको घोरः समुपजायते ।

सोऽस्थिमांसनिरोधेन द्वारं न लभते यदा ॥

ततः स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ।

अस्थिमज्जाग्राणां तेन शीर्यते दह्यमानवत् ॥

विकारः शल्यभूतोऽयं क्लेशयेदातुरं चिरं ।

अथास्य कर्माणां व्याधिर्द्वारन्तु लभते यदा ॥

ततो मेदःप्रभं स्निग्धं शुक्लं शीतमथो गुरु ।

भिन्नेऽस्थि निस्सवेत्पूयमेतदस्थिगतं विदुः ॥

विद्रधिं शास्त्रकुशलाः सर्वदोषरुजावहं ॥

दशमोऽध्यायः ॥

अथातो विसर्पनाडीस्तनरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

त्वङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः

सर्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गं ।

कुर्वन्ति यं विस्तृतमुन्नतमाशु शोफं

तं सर्वतोविसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥

वातात्मकोऽसितमृदुः परुषोऽङ्गमर्द्द

सम्भेदतोदपवनज्वरलिङ्गयुक्तः ।

गण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वा

द्युक्तः स एव कथितः खलु वर्जनीयः ॥

पित्तात्मको द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाक

स्फोटप्रभेदबहुलः क्षतजप्रकाशः ।

दोषप्रवृद्धिहतमांससिरो यदा स्यात्

स्वातोऽजकर्द्दमनिभो न तदा स सिध्येत् ॥

क्षेमात्मकः सरति मन्दमशीघ्रपाकः

स्निग्धः सितः श्वयथुरल्परुगुग्रकण्डुः ।

सर्वात्मकस्त्रिविधवर्णरुजोऽवगाढः

पक्वो न सिध्यति च मांससिराप्रणाशात् ॥

सद्यःक्षतव्रणमुपेत्य नरस्य पित्तं

रक्तञ्च दोषबहुलस्य करोति शोफं ।

श्यावं सलोहितमतिज्वरदाहपाकं

स्फोटैः कुलत्थसदृशैरसितैश्च कीर्णं ॥
 सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्प्याः
 सर्व्वात्मकः चतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पैत्तानिलावपि च दर्शितपूर्वलिङ्गौ
 सर्व्वे च मर्मसु भवन्ति हि कृच्छ्रसाध्याः ॥
 शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
 स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः स पूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
 नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ।
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥
 तत्रानिलात्पुरुषसूक्ष्ममुखी सगूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति चपायां ।
 दृष्टापतोदसदनज्वरभेदहेतुः
 पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु पित्तात् ॥
 ज्ञेया कफाद्वज्रघनार्ज्जुनपिच्छिलास्त्रा
 रात्रिमुतिःस्तिमितरुक्कठिना सकण्डूः ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
 तिस्रो मतीर्य्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥

दाहज्वरश्चसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि चलक्षणानि ।
 तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपा
 द्वोरामसुक्षयकरोमिव कालरात्रिम् ॥
 नष्टं कथञ्चिदणुमात्रमुदीरितेषु
 स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र
 मुष्णं करोति सहसा सरुजा च नित्यं ॥
 यावत्यो गतयो यैश्च कारणैः सम्भवन्ति हि ।
 तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः ॥
 धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः ।
 दोषावितरणत्तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥
 तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ताः पुनः ।
 स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥
 रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ।
 कृत्स्नदेहात्स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥
 विश्लेष्ट्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।
 सर्व्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥
 तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात्स्मरणादपि ।
 शब्दसंश्रवणात्स्पर्शात्संर्द्धाच्च प्रवर्त्तते ॥
 सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।

आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥

तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणादपि ।

ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्सम्प्रवर्तते ॥

स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ।

तत्कषायं भवेद्वातात्क्षिप्तञ्च स्रवतेऽभ्रसि ॥

पित्तादस्तञ्च कटुकं राज्योऽभ्रसि च पीतिकाः ।

कफाद्वनं पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति ॥

सर्वैर्दुष्टैः सर्वलिङ्गमभिघाताच्च दुष्यति ।

यत्क्षीरमुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरं ॥

मधुरञ्चाविवर्णञ्च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ।

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ॥

रक्तं मांसञ्च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते ।

पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिं ॥

लक्षणानि समानानि वा ह्यविद्रधिलक्षणैः ।

एकादशोऽध्यायः ॥

अथातो ग्रन्थपच्यर्थदुग्दगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धम् ।

वृत्तेन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥

आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदं ।

कृष्णोऽमृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छं ॥

॥ दन्द ह्यते धूयति चाति मात्रं पापच्यते प्रज्वलतोव चापि ।
 रक्तः सपोतोप्यथवापि पित्ताग्निः सवेदुष्णमतीव चासं ॥
 शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत्सहननेऽपपन्नः ।
 चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाग्निः सवेच्छुक्लघनञ्च पूयं ॥
 शरीरवृद्धिश्चयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः ।
 मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥
 व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुर्हि सिराप्रतानं ।
 संपीड्य सङ्कोच्य विशोष्य वापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥
 ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ।
 अरुक् स एवाप्यचलो महंश्च मर्मात्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥
 हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषूपचितन्तु मेदः ।
 ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतंवा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥
 तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः ।
 अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥
 कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
 मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥
 गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमभिप्रदूष्य ।
 वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं ॥
 कुर्वन्ति मांसोपचयञ्च शोफं तद्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।
 वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन चमेदसा च ॥
 तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ।

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिरास्तु संपीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकं ॥
 सास्त्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमागु वृद्धिं ।
 स्रवत्यजसं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥
 रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुर्भवेद्वर्दपीडितस्तु ।
 मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफ ॥
 अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमशोपममप्रचाल्यं ।
 प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥
 मांसार्वुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमान्युपवर्जयेत्तु ।
 संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं ॥
 यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ।
 यद्वृद्धजातं युगपत्क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यं ॥
 न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वाद्भयनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥
 वातः कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
 कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥
 तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
 मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालाद्भवेत्प्रदिग्धे च गले रुजश्च ॥
 पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ।
 वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥
 स्थिरः सवर्णोऽल्परुगुग्रकण्डुः शीतो महंश्चापि कफात्मकस्तु ।
 चिराभिष्टुब्धं कुरुते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजं कदाचित् ॥

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।
 स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदःकृतो नीरुगथातिकण्डुः ॥
 प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ।
 स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यं ॥
 कृच्छ्रात् श्वसन्तं मृदु सर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकाक्षं ।
 क्षीणन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरं चैव विवर्जयेत्तु ॥
 निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
 महान्वा यदि वा ह्रस्वस्तं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो वृद्ध्युपदंशस्त्रीपदानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 वातपित्तश्लेष्मणोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां
 मूत्रात्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्पत्ते केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥
 अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभिप्रपद्य
 धमनोः फलकोशयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां
 भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि वस्तिकट्टीमुष्कमेद्रेषु वेदना मारुत
 निग्रहः फलकोशशोफश्चेति ।

तत्रानिलपरिपूर्णां विस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं
 वातवृद्धिमाचक्षते पक्वोऽुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्णवतीं चाशु समु
 त्यानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्म

वृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां
 कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिं ॥ मूत्रसन्धा
 रणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा वृत्तिरिव क्षुभ्यति
 मूत्रकृच्छ्र वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोशयोश्चापादयति तां
 मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरा
 यासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्नस्येतरस्य चैकदेशं
 द्विगुणमादायाधोगत्वा वज्रणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वा
 ऽप्रतिक्रियमाणे च कालन्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमा
 पादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्द
 मवपीडितश्चोर्द्धमुपैति । विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्त्र वृद्धि
 मसाध्यामित्याचक्षते ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणी चिरो
 त्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढ
 रोममाल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालित
 योनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्ट
 योनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशन
 विषण्णकनिपातनादर्दनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदोगमनादचौक्ष्य
 सलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽ
 प्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षतेवा श्वयथु
 मुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक्समस्तैरसृजा चैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेद्रता परुषशोफताविवि
धाश्च वातवेदनाः ॥

पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वो दुग्धरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः
पित्तवेदनाश्च ॥

श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनश्च ।

रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं
ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यैश्च कदाचित् ॥

सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शोफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं
चेति ॥

कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽधःप्रपन्ना वङ्क्ष्णोरुजानु
जङ्घास्त्रवतिष्ठमानाः कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं जन
यन्ति तत्स्त्रीपदमित्याचक्षते । तत्त्रिविधं वातपित्तकफनिमित्त
मिति ॥ तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनिमित्तानिलरुजं परि
स्फुटति च बज्रशः ॥ पित्तजन्तु पीतावभासमीषन्मृदुज्वरदाहप्रा
यश्च ॥ श्लेष्मजन्तु श्वेतं स्निग्धावभासं मन्दवेदनं भारिकमिति
महाग्रन्थिकं कण्टकैरुपचितञ्च । तत्र सम्बत्सरातीतमतिमहदल्मी
कजातं प्रसृतमिति वर्जनीयानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ त्रीण्येतानि जानीयात् स्त्रीपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते स्त्रीपदानि विशेषतः ॥

पाद द्रुस्तयोश्चापि स्त्रीपदं जायते नृणां ।

कर्णाक्षिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अज
गल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा
पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कला विस्फोटकोऽग्निरोहिणी
चिप्पं कुनखाऽनुशयी विदारिका शर्कराऽवुदं पामा विचर्चिका
रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुषिका पलितं
मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्मशकश्चर्म
कोलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप
कशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंश्चेति ॥

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंसृता ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥

घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलां ।

अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥

विवृतास्यां महादाहं पक्वोऽुम्बरसन्निभाम् ।

विट्टतामिति तां विद्यात्पित्तात्थां परिमण्डलां ॥

॥ गन्धयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।

कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात्तां कच्छपीमिति ॥

॥ पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्ध्वजत्रुणि ।

ग्रन्थिर्व्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते ॥

॥ तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्व्वर्णैर्वृतः ।

व्याधिर्व्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥

॥ पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।

दन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तात्थितां भिषक् ॥

॥ कर्णौ परिसमन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्रहक् ।

॥ शालूकवत्पनसिकां तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् ।

॥ हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् ।

॥ पाषाणगर्दभं विद्याद्वलासपवनात्मकम् ॥

॥ विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः ।

॥ अपाकः श्वयथुः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥

॥ बाहुपार्श्वसकचासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।

॥ पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥

॥ अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ।

॥ कचित्सर्व्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥

॥ कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।

॥ अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥

सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पचाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
 तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥
 नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् ।
 करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
 तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ।
 अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रुक्षोऽसितः खरः ॥
 भवेत्तु कुनखं विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितं ।
 गम्भीरामल्पसंरम्भां सर्वसामुपरिस्थिताम् ॥
 कफादन्तःप्रपाकान्तां विद्यादनुशाद्यो भिषक् ।
 विदारीकन्दवद्दृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ॥
 रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् ।
 प्राप्य मांससिरास्तायु स्नेहा भेदस्तथाऽनिलः ॥
 ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्व्वसानिभम् ।
 स्रवत्यास्तावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ॥
 मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः ।
 दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ॥
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्कराव्वुदं ।
 पामाविचर्क्ष्या कुष्ठेषु रकसा च प्रकीर्तिता ॥
 परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरुक्षयोः ।
 पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रितां ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्ठकादिभिः ।

मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥
 सकीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्यान्नतोऽपि वा ।
 कोलमात्रः सरुक्स्त्रावो जायते कदरस्तु सः ॥
 क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ ।
 दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा श्लोणितः ॥
 रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
 तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते ॥
 दारुणा कण्डुरा रुचा केशभूमिः प्रजायते ।
 कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु तं ॥
 अरुषि बज्जवक्त्राणि बज्जक्लेदानि मूर्ध्वनि ।
 कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुषिकाम् ।
 क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 पित्तञ्च केशान्पचति पलितं तेन जायते ।
 दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः ॥
 गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः ।
 शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ॥
 जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।
 कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम् ॥
 पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ।

नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ॥
 सहजं रक्तमीषच्च स्रष्टुं जतुर्माणं विदुः ।
 अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ॥
 माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ।
 कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ॥
 वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ।
 मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम् ॥
 सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ।
 समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकील प्रकीर्तितं ॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 सहसा मुखमागम्य मण्डलं विमृजेत्ततः ॥
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।
 मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवात्यभिघाततः ॥
 मेघ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरः ।
 तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते ॥
 मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
 सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् ॥
 मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यान्तां परिवर्त्तिकाम् ।
 सकण्डूः कठिनाच्चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥
 अल्पीः यखां यदा हर्षाद्बालांगच्छेत्स्त्रियं नरः ।
 हस्ताभिघातादथ वा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥

मर्दनात्पीडनाद्यापि शुक्रवगविघाततः ।
 यस्यावपाव्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
 वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
 मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
 निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
 मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्भणिर्न च विदीर्यते ॥
 निरुद्धप्रकशं विद्याद्दूरुढं चावपाटिकाम् ।
 वेगसन्धारणाद्यायुर्विहतो गुदमाश्रितः ॥
 निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ।
 मार्गस्य सौक्ष्म्यात्कच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ॥
 सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम् ।
 शक्यन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ॥
 स्निग्धस्यास्त्राप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ।
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ॥
 एकीभूतं व्रणैर्धोरं तं विद्यादहिपूतनम् ।
 स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ॥
 प्रक्षिद्यते यदा स्वेदात्स कण्डू जनयेत्तदा ।
 तत्र कण्डूयनात्क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ॥
 प्राज्ज्वल्य कच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ।

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वहिः ॥

रुक्षदुर्व्वलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ।

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शूलकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूलकदोषनिमित्ता दश
चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा । सर्षपिका । अष्टोलिका ।
ग्रथितं । कुम्भीका । अलजी । मृदितं । समूढपिडका । अवमन्यः ।
पुष्करिका । र्शशहानिः । उत्तमा । शतपोनकः । लक्पाकः ।
शोणितार्बुदम् । मांसार्बुदम् । मांसपाकः । विद्रधिः । तिलका
लकश्चेति ॥

गौरसर्षपतुल्या तु शूलकदुर्भगहेतुका ।

पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥

कठिना विषमैरनैर्मारुतस्य प्रकोपतः ।

शूलकैस्तु विषसंयुक्तैः पिडकाऽष्टोलिका भवेत् ॥

शूलकैर्यत्पूरितं शश्वद्ग्रथितं तत्कफोत्थितम् ।

कुम्भीका रक्तपित्ताद्या जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥

अलजीलक्ष्णयुक्तामलजीञ्च वितर्कयेत् ।

मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ॥

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ।

दीर्घा बद्धाश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ॥

सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकत् ।

पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिडकाचिता ॥

पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं गृहकदूषितम् ॥

मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा ।

उत्तमैषा तु विज्ञेया गृहकाजीर्णनिमित्तजा ॥

किद्वैरणुमुखैर्यत्तु चितं मेद्वं समन्ततः ।

वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥

पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

कृष्णस्फोटैः सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् ।

यस्य वस्तिरुजश्लेष्मा ज्ञेयं तच्चेष्टाणितार्बुदम् ॥

मांसदोषेण जानीयाद्वुदं मांससम्भवं ।

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥

विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ।

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥

कृष्णानि चित्राण्यथवा गृहकानि सविषाणि च ।

पातितानि पचन्त्यागु मेद्वं निरवशेषतः ॥

कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।

सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम् ॥

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।

विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च सुस्तिलकालकाः ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्यां भङ्गमुपदिशन्ति तत्तु भङ्गजातमनुसार्थमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च ॥

तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विस्त्रिष्टं विवर्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् ॥ तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाऽशक्तिरुग्ररुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति ॥ विस्त्रिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च ॥ विवर्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमना द्विषमाङ्गता वेदना च ॥ अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्ररुजत्वञ्च ॥ अतिक्षिप्ते द्वयोः सन्ध्यस्थोरतिक्रान्तता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदना चेति ॥

काण्डभग्नमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिचितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं

च्छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधं ॥ श्वययुवाङ्गल्यं स्पन्दन
विवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः सस्ताङ्गता विविध
वेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभ इति समासेन काण्ड
भग्नलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषतस्तु संमूढमुभयोऽस्थिमध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकम् ॥
अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णकम् ॥ चूर्णितमस्थि तत्तु शब्दस्पर्शाभ्यां
बोद्धव्यं ॥ पिचितं पृथुतां गतमनल्पशोफं ॥ पार्श्वयोरस्थि हीनोद्गत
मस्थिच्छलितं ॥ खल्लेते प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थि
मध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यतीति मज्जानुगतं ॥ अस्थि निःशेषत
श्छिन्नमतिपातितं ॥ आभुग्नमविमुक्तास्थि वक्रं ॥ अन्यतरपार्श्वा
वशिष्टं छिन्नं ॥ पाटितमणु बङ्गविदारितं वेदनावच ॥ शूकपूर्ण
मिवाभातं विपुलं विस्फुटोक्तं स्फुटितमिति ॥ तेषु चूर्णितच्छि
न्नातिपातितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशवृद्धबालानां चत
क्षीणकुष्ठश्चादिनां सन्धुपगतञ्चेति ॥

भवन्ति चात्र ॥ भिन्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतं ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥

असंक्षिप्तं कपालन्तु खलाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्नं स्नानान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्द्ध्नि च वर्जयेत् ॥

आदितो यच्च दुर्ज्ञातमस्थि सन्धिरथापि वा ।

सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ॥

सङ्क्षेमाभादापि यद्गच्छेदिक्रियां तत्तु वर्जयेत् ।

मध्यस्य वयसोऽवस्थास्त्रिस्तो याः परिकीर्त्तिताः ॥

तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरूपक्रान्तो विजानता ।

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥

कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु तत्रायतनान्योष्ठौ दन्त
मूलानि दन्ता जिह्वा तालु कण्ठः सर्वाणि चेति । तत्राष्टावो
ष्ठयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु । अष्टौ दन्तेषु । पञ्च जिह्वायाम् ।
नव तालुनि । सप्तदश कण्ठे । त्रयः सर्वस्वायतनेषु ॥

तत्रौष्ठप्रकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनि
मित्ताः ॥

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।

दाल्येते परिपुष्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥

आचितौ पिडकाभिस्तु सर्वपाकृतिभिर्भृशम् ।

सदाहपाकसंस्त्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः ॥

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

कण्डूमनौ कफाच्छूनौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च ।

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ ।
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥
 मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
 जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति स्रक्स्याभयतो मुखात् ॥
 मेदसा घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू ।
 अक्कस्फटिकसङ्काशमास्त्रावं स्रवतो गुरू ॥
 क्षतजाभौ विदीर्येते पाच्येते चाभिघाततः ।
 ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥
 दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुष्पुटको दन्तवेष्टकः शैषिरो
 महाशैषिरः परिदर उपकुशो दन्तवैदर्भो वर्द्धनोऽधिमांसो
 नाड्यः पञ्चेति ॥

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्त्तते ।
 दुर्गन्धीनि स्रक्क्षणानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
 दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् ।
 दन्तपुष्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ॥
 स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफरक्ततः ।
 लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शैषिरो गदः ॥

- ॥ दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
 ॥ दन्तमांसानि पचन्ते मुखञ्च परिपीड्यते ॥
 ॥ यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ।
 ॥ दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ॥
 ॥ पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ।
 ॥ वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ॥
 ॥ आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदेनाः ।
 ॥ आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पूति च जायते ॥
 ॥ यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तकृतो गदः ।
 ॥ घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ॥
 ॥ भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ।
 ॥ मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ॥
 ॥ वर्द्धनः स मतो व्याधिर्ज्ञाते रुक्क प्रशाम्यति ।
 ॥ हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ॥
 ॥ लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।
 ॥ दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥
 ॥ दन्तगतास्तु दालनः क्रिमिदन्तको दन्तहर्षो भञ्जनकः शर्करा
 कपालिका श्यावदन्तको हनुमोक्षश्चेति ॥
 ॥ दाल्यन्ते बद्धधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः ।
 ॥ दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥
 ॥ कृष्णश्चिद्री चलः स्रावी संरम्भो महारुजः ।

अनिमित्तरुजो वातादिज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥

दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।

यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात् ॥

वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररूक् ।

कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥

शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।

सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥

दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ।

ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ॥

योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।

श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥

वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्व्विसंहतः ।

हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥

जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्द्वापैरलास उपजिह्विका
चेति ।

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥

पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।

कफेन गुर्वी बज्जला चिता च मांसोद्गमैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः ।

प्रेसककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकेर्यऽध्रुषो मांसकच्छपोऽर्वुदं
मांससङ्घातस्तालुपुष्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति ॥

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो धातवस्तिप्रकाशः ।

दृष्ट्वाकाशश्वासकृत्सम्प्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्डशुण्डीति नाम्ना ॥

शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।

शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषोरुगज्वराद्यः ॥

कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशोघजन्माऽरक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च ताल्वन्तस्थं मांससङ्घातमाहुः ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तात्पुष्पुटस्तालुदेशे ॥

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः श्वासो वातात्तालुशोषः सपित्तात् ।

पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥

कण्डगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्डशालूकमधिजिह्वो बलया
बलास एकवृन्दो वृन्दः शतघ्नी गिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघः स्वरघ्ना
मांसतानो विदारो चेति ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रदूष्य मांसं गलरोधिनाऽङ्कुरान्

सृजन्ति यान्साशुहरा तु रोहिणी ॥

जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये

मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।

तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति

वातात्मकोपद्रवगाढयुक्तां ॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका

तीव्रज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् ।

स्वेतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका

गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा वै ॥

गम्भीरपाकाऽप्रतिवारवीर्या

त्रिदोषलिङ्गा त्रयसम्भवा स्यात् ।

स्फोटाचिता पित्तसमानलिङ्गाऽ

साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो

ग्रन्थिर्गले कण्ठकण्ठकभूतः ।

खरः स्थिरः शूलनिपातसाध्य

स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफान्तु

जिह्वाग्रवन्धोपरि रक्तमिश्रः ।

ज्ञेयो द्विजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनं ॥

बलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

तं सर्वथैवाप्रतिवारवीर्यं विवर्जनीयं बल्यं वदन्ति ॥

गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नं ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाज्ज्वलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥
 वृत्तेन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ड्वन्वितोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।
 नान्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥
 समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
 तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात्सतोदं पत्रनास्रजं तम् ॥
 वर्त्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
 नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नयसाध्या ॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक्स्थान्त्फरक्तमूर्त्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥
 सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः ।
 स सर्व्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलुसर्व्वजस्य ॥
 शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥
 योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
 कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥
 प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
 स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्व्वकृतो विकारः ॥
 सदाहतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसं ।
 पित्तेन विद्याद्वदने विदारो पार्श्वे विशेषात्स तु येन ज्ञेते ॥
 सर्व्वसरास्तु वातपित्तकफशोणितनिमित्ताः ॥
 स्फोटैः सतोदैर्व्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्व्वसरः स वातात् ॥

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं वापि स पित्तकोपात् ।

कण्डूयुतैरल्परुजैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥

रक्तेन पित्तेादित एक एव कैश्चित्प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः ॥

इति सुश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे निदानस्थानं समाप्तं ॥

॥ शरीरस्थानं ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथातः सर्वभूतचिन्ताशरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूप
मखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मनां चेन्न ज्ञाना
मधिष्ठानं समुद्रद्वौदकानां भावानां ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तस्मिन् एव । तस्मिन्नाच्च महत्तु
स्मिन् एवाहङ्कार उत्पद्यते । स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो
भूतादिरिति । तत्र वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायान्तलक्षणान्ये
वैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घ
स्त्रोपस्थपायुपादमनांसीति । तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।
इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ॥

भूतादेरपि तैजससहायान्तलक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते
तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धत
न्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि
व्योमानिलानलजलोर्ध्वः । एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता ॥

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः । कर्मेन्द्रियाणां यथा
 सङ्ख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि ॥ अव्यक्तं महानहङ्कारः
 पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः । स्वः स्वश्वेषां
 विषयोऽधिभूतं । स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च । अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अह
 ङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः आत्रस्य । त्वचा वायुः
 सूर्यश्चक्षुषोः । रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः ।
 हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रं । प्रजापतिरूपस्थस्ये
 ति । तत्र सर्व्वेवाचेतन एष वर्गः पुरुषः पञ्चविंशतितमः स च
 कार्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति । सत्यप्यचेतन्ये प्रधानस्य पुरुष
 कैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति चोरादींश्चेद्वत्तुनुदाहरन्ति ॥

अत ऊर्द्धं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यं व्याख्यास्यामः ॥

तद्यथा । उभावप्यनादी उभावप्यनन्ता उभावप्यलिङ्गौ उभा
 वपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्व्वगताविति ॥ एका तु
 प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थध
 र्मिणी चेति ॥ बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्मिणो
 ऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति ॥

तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सर्व्वेवैते विशेषाः सत्त्व
 रजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात्तन्मायत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा
 भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥

वैद्यकेतु ॥ स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ।

परिणामञ्च मन्यन्ते पृकृतिं पृथुदर्शिनः ॥

तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।

तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥

तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्व्वदा ।

भूतेभ्योहि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥

यतोऽभिहितं तत्सम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तः ॥

भौतिकानिचेन्द्रियाण्यायुर्व्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः ॥

भवति चात्र ॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तुल्ययोर्नित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥

नचायुर्व्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च । अस

र्व्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषस्यापकान् हेतुनुदाहरन्ति ॥

आयुर्व्वेदशास्त्रेष्वसर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्य्यग्योनिमानुषदे

वेषु सञ्चरन्ति धर्माधर्मनिमित्तं तएतेऽनुमानग्राह्याः परम

सूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वऽभिव्यज्यन्ते

यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति । स एव

कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ॥

तस्य सुखदुःखेच्छादेषौ प्रयत्नः प्राणापानावुन्मेषनिमेषौ बुद्धिर्म

नःसङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायोविषयोपलब्धिश्च

गुणाः ॥ सत्विकास्तु आनृशंसं संविभागरुचिता तितित्वा सत्यं धर्म

आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिधृतिरनभिषङ्गश्च ॥ राजसास्तु दुःख

बहुलताऽटनशीलता ऽधृतिरहङ्कार आनृतिकत्वमकारुण्यं दम्भो

मानो हर्षः कामः क्रोधश्च ॥ तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्म

शीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुत्वञ्चेति॥
 आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च ॥
 वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहः सर्वशरीरस्पन्दनं
 लघुता च ॥ तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता
 पक्तिरमर्षस्तैक्षण्यं शौर्यञ्च ॥ आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवस
 मूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च ॥ पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व
 मूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति ॥ तत्र सत्वबहुलमाकाशं । रजोबहुलो
 वायुः । सत्वरजोबहुलोऽग्निः । सत्वतमोबहुला आपः । तमोबहुला
 पृथिवीति ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ॥

अन्यान्यानुप्रविष्टानि सर्वान्येतानि निर्दिशेत् ।

स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैवतु ।

क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्रशोणितशुद्धि नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पा
 दने न समर्था भवन्ति ॥ तेषु वातवर्णवेदनं वातेन । पित्तवर्णवेदनं
 पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा । शोणितवर्णवेदनं कुणपगन्ध्यनल्पं
 रक्तेन । ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्यां । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां । क्षीणं

प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्यां । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु
कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ॥ मूत्रपुरीषरेतस
स्त्वसाध्याः साध्यमन्यचेति ॥

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तै
श्लोपसृष्टमबीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयं ।
तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्य
हवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तेष्व्याद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ।

क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरवस्तिभिः ॥

पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि ।

धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितं ॥

पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितं ।

ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मानि ॥

परूषकवटादिभ्यां पूयप्रस्थे च साधितं ।

प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि ॥

विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।

स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितं ॥

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

विधिमुत्तरवस्थन्तं कुर्यादार्तवशुद्धये ॥

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्तवार्तिषु ।

कुर्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च ॥

ग्रन्थिभूते पिवेत् पाठां व्यूषणं वृक्षकाणि च ।

दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे ॥

पिवेद्भद्रश्रियः कायञ्चन्दनकाथमेव च ।

शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणं ॥

दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु ।

अन्नं शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तल ॥

स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।

शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा ॥

शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यदा लाक्षारसोपमं ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत् ॥

तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि ।

असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥

असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः ।

तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा ॥

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ।

तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्योपद्रवं भिषक् ॥

रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ।

दौर्षैरावृतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः ॥

तत्र मत्स्यकुलत्यास्रतिलमाषसुरा हिताः ।

पाने मूत्रमुदश्चिच्च दधि शुक्तञ्च भोजने ॥

क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितं ।

तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ॥

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा ॥ चतौ प्रथमदिवसात्प्रमृति ब्रह्म
चारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधा
वनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् ।
किङ्कारणं । दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनादि
कृतदृष्टिः स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखापकर्त्त
नात् कुनखी प्रधावनाच्चञ्चलो हसनाच्छावदन्तौष्ठतालुजिह्वः
प्रालापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणादधिरोऽवलेखनात् खलति
भारुतायाससेवनादुन्मत्तो गर्भा भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ॥
दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपणान्यतमभोजिनीं हविष्यं अहञ्च
भर्तुः संरचेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थे ऽहन्यहतवाससमलङ्कृतां
कृतमङ्गलस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य हेतोः ।

पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।

॥ तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥

ततो विधानं पुत्तीयमुपाध्यायः समाचरेत् ।

कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः ॥

ततोऽपराह्णे पुमान्मासं ब्रह्मचारी सर्पिःस्निग्धः सर्पिःक्षीराभ्यां
शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तरा
हारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्य विकल्पैवञ्च
तुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादिति पुत्रकामः ॥

एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च ।

प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै ॥

अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः ॥

त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥

तत्र प्रथमे दिवसे चतुर्मत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति ।
यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं
सूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्व्वा भवति । चतु
र्थेतु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । नच प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं
गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव
र्त्तते नोर्द्ध्वङ्गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यं । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परि
हरेत् । अतः परं मासादुपेयात् ।

लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशुक्लासहदेवाविश्वदेवानाम
न्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रिंशत्तुरो वा विन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे
पुत्रकामायै नच तान्निष्ठीवेत् ॥

भ्रुवश्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः ।

॥ चतुश्चेत्राम्बुवोजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा ॥

एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ।

॥ भवन्त्यृणस्य मोक्षारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः ॥

तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातु
प्राचो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं
पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्राचो गौर
श्यामं ॥ यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवत

त्येके भाषन्ते ॥ तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति ।
तदेव रक्तानुगतं रक्ताच्च पित्तानुगतं पिङ्गाच्च श्लेष्मानुगतं शुक्लाच्च
वातानुगतं विक्षताक्षमिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।

विसर्पत्यार्त्तवं नार्थ्यास्तथा पुंसां समागमे ॥

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ ॥

पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।

स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयं ॥

यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ।

स योनिशेषसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलं ॥

स्त्रे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।

कुम्भीकः स च विज्ञेयर्द्वयकं शृणु चापरं ॥

दृष्ट्वा व्यायमन्येषां व्याये यः प्रवर्त्तते ।

र्द्वयकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमं ॥

यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।

ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥

चतुर्था पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि ।

तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥

आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्यकस्तथा ।

सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः ॥

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः ॥

हर्षात् स्फुटलमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥

आहाराचारचेष्टाभिर्युद्धशीभिः समन्वितौ ।

स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्त्रोऽपि तादृशः ॥

यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ।

मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥

चतुस्त्राता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावेहेत् ।

आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥

मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणं ।

कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥

सर्पटृश्चिककुष्माण्डविकृताकृतयश्च ये ।

गर्भास्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशं ॥

गर्भो वातप्रकोपेण दौर्हृदे चावमानिते ।

भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूर्को मिण्मण एव च ॥

मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ।

वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् ॥

मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च ।

वातमूत्रपूरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥

जरायुणा मुखेच्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।

वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥

निश्वासेच्छ्वाससङ्गेभस्वप्नान्गर्भाऽधिगच्छति ।

मातुर्निश्चितोच्छ्वाससङ्गेभस्वप्नसम्भवान् ॥

सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ।

तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः ॥

भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ।

भवन्ति सत्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥

कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे ।

अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥

॥ श्री विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्य
एना विशेषेण परस्परपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवे
शाच्च ॥

॥ तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्यायुरुदीरयति ।
ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृ
ज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भा
शयमनुप्रतिपद्यते ॥ क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्पृष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रस
यिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येव
मादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्य
योऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्तुं सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैर
परैश्च भौर्वैवायुनाभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥

तत्र शुक्रवाङ्मन्यात् पुमानार्त्तववाङ्मन्यात् स्त्री साम्यादुभयोर्न
पुंसकमिति ॥ चतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः ॥

अदृष्टार्त्तवाप्यस्त्रीत्येके भाषन्ते ॥

भवन्ति चात्र ॥ पीनप्रसन्नवदनं प्रक्षिन्नात्ममुखद्विजं ।

नरकामं प्रियकथां सस्तकुक्ष्यचिमूर्द्धजं ॥

स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचं ॥

हर्षोत्सुक्यपराच्चापि विद्यादृतुमतीमिति ।

नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ॥

चतौ व्यतीते नार्यास्तु येनिः संव्रियते तथा ।

मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवं ॥

द्विषत्क्षणं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ।

तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक्पुनः ॥

जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयं ।

युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला ॥

पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् ॥

तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थि
सदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च येनेः ॥

स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥

अकामतश्चर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् ।

प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं
रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कुटकासनं चैकान्ततः
स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत ॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ।

स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥

तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रप
च्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः
पुमान् स्त्रीचेत्पेशी नपुंसकश्चेद्वदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां
पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मा भवति । चतुर्थे
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावा
चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात् तत्स्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे
मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारीं दौह
दिनीमाचक्षते । दौहदविमाननात्कुञ्जं कुण्ठं खञ्जं जडं वामनं
विकृताक्षमनक्षंवा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छे
त्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं
जनयति ॥

भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियार्थास्तुयान् यान्सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।

गर्भाबाधभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ।

सा प्राप्तदौहदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितं ।

अलब्धदौहदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयं ॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहदे वै विमानना ।

प्रजायेत सुतस्त्र्यर्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥

राजसन्दर्शने यस्या दौहदं जायते स्त्रियाः ।

अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥

दुकूलपटुकौशेयभूषणादिषु दौहदात् ॥

अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।

आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते ॥

देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमं ।

दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥

गोधामांसाऽश्ने पुत्रं सुषुसुंधारणात्मकं ।

गवां मांसे च बलिनं सर्वक्लेशसहन्तया ॥

माहिषे दौहदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतं ।

वराहमांसात् खगालुं शूरं सञ्जनयेत्सुतं ॥

मार्गादिक्रान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतं ।

सृमरादिग्रमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् ॥

अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहदं ।

शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।

यथा तथा दैवयोगाद्दौहदं जनयेद्भृदि ॥

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे सर्वज्ञ

प्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जात

श्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वानैर्ऋतभागत्वाच्च ततो वलिं मांसौदनमसौ

दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिञ्जायते । अतो
न्यथा विकारी भवति ॥

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा सास्य
मातुराहाररसवीर्यमभिवर्धति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति ।
असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमात्रिषेकात्प्रभृति सर्वशरीरावयवा
नुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यगतानां धमनीनामुपस्नेहो जीव
यति ॥

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरो
मूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां ॥ हृदयमिति कृतवीर्या बुद्धिर्मनसश्च स्थान
त्वात् ॥ नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः ॥
पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरी
रमिति सुभूतिगौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य ॥ तत्तु
न सम्यक् ॥ सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरि
र्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवचूतफलवच्च । तद्यथा । चूत
फले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्ता
न्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः
प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य
तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव
कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्वजसात्यजानि शरीर
लक्षणानि व्याख्यातः ॥ गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्ता

युधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि ॥ मांसशोणितमेदो
मज्जहन्नाभियकृत्स्नीहान्तगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि ॥
शरीरोपचेया बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि ॥ इन्द्रियाणि ज्ञानं
विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि ॥ सत्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः ॥
वीर्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्यजानि ॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिम
हत्वञ्च पूर्वञ्च दक्षिणं सकृद्युत्कर्षति बाहुभ्याञ्च पुनरामधेयेषु द्रव्येषु
दौहृदमभिधायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातका
दीनि पुनरामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्तमियं
जनयिष्यतीति तद्विपर्यये कन्या ॥ यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतम्पुर
स्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति
विद्यात् ॥ यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति ॥
भवन्ति चात्र ॥ देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ।

महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ।

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः ॥

ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

अग्निःसोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः ॥

तस्य खल्वेवम्प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव
 सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति ॥ तासां प्रथमाऽवभासिनीं नाम
 या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च क्वायां प्रकाशयति सा
 ब्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना द्वितीया लो
 हिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छ्वङ्गाधिष्ठाना
 तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशका
 धिष्ठाना चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधि
 ष्ठाना पञ्चमी वेदिनी नाम ब्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पा
 धिष्ठाना षष्ठी रोहिणी नाम ब्रीहिप्रमाणा गन्धपच्यवृद्धस्योपद
 मलगण्डाधिष्ठाना सप्तमी मांसधरा नाम ब्रीहद्वयप्रमाणा भग
 न्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना यदेतत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसेलव्वकाशेषु
 न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्यत्युदरेषु ब्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठो
 दरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति ॥ कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति
 धात्वाशयान्तरमर्थ्यादाः ॥

भवतश्चात्र ॥ यथाहि सारः काष्ठेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ।

तथा धातुर्हि मांसेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान्विदुः ॥

तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रो
 तसां प्रताना भवन्ति ॥

भवति चात्र ॥ यथा विसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः

भूमौ पङ्क्तोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ।

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्थाभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृतस्त्रीकेशाश्च भवति ॥

भवति चात्र ॥ वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् ।

मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते ॥

तृतीया मेदोधरा नाम मेदोहि सर्वभूतानामुदरस्थमण्डस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥

भवति चात्र ॥ स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा लभ्यन्तराश्रितः ।

अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ॥

गुड्डमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ।

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्वसन्धिषु प्राणभृता भवति ॥

भवति चात्र ॥ स्नेहाभ्यक्ते यथात्वचे चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संक्षिप्ताः श्लेष्मणा तथा ॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था ॥

भवति चात्र ॥ यकृतसमन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता ।

उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति ॥

भवति चात्र ॥ अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणां ।

तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥

सप्तमी शुक्रधरा नाम या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी ॥
भवन्ति चात्र ॥ यथा पयसि सर्पिस्तु गूडश्चेक्षौ रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याङ्घ्रिषम्वरः ॥

द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिदारस्य चाप्यधः ।

मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥

कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।

स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत्सम्प्रवर्तते ॥

गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्नातसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते
गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहत
मूर्द्धमागतमपरश्चापचोयमानमपरेत्यधीयते । शेषश्चाद्धितरमाग
तं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा
भवन्ति ॥

गर्भस्य यकृत्स्रोहानौ शोणितजौ । शोणितफेनप्रभवः फुण्फुसः
शोणितकिट्टप्रभवउण्डुकः ॥

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परोमतः ।

तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥

ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ।

उदरे पच्यमानानामाभानाद्रुक्मसारवत् ॥

कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।

यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्नातांसि दारयेत् ॥

अनुप्रविश्य पिशितं पेशोर्विभजते तथा ।

मेदसः स्निहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ॥

सिराणां च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः ।

आशय्याऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवं ॥

रक्तमेदः प्रसादाद्दृक्कौ मांसासृक्कफमेदः प्रसादाद्दृषणौ शोणितकफ

प्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधोवामतः

क्षीहा फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यकृत्क्लोम च ॥

तद्दृढयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्वप्रा

णिनः स्वपन्ति ॥

भवति चात्र ॥ पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्थादधोमुखं ।

जाग्रतस्तद्विक्रमति स्वपतश्च निमीलति ॥

निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्वप्रा

णिनोऽभिसृशति ॥

तत्र यदा संज्ञावहानि स्नातांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिप

द्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलय

काले । तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति । रजोभूयिष्ठाना

मनिमित्तं । सत्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे । क्षीणश्लेष्मणामनिलवज्र

लानां मनःशरीराभितापवताञ्च नैव सा वैकारिकी भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ हृदयचेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनां ।

॥ तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनां ॥

निद्राहेतुस्तमः सत्वं बोधने हेतुरुच्यते ।

॥ स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते ॥

पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥

करणानां तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।

अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्तद्वयं चोच्यते ॥

सर्वर्तुषु दिवास्वापः प्रतिसिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥ प्रतिषिद्धेष्व
पितु बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरि
श्रान्तानामभुक्तवतां भेदः स्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च
मुहूर्त्तं दिवा स्वपनमप्रतिषिद्धं । रात्रावपि जागरितवतां जाग
रितकालादूर्ध्वमिष्यते दिवा स्वप्नः ॥ विकृतिर्हि दिवास्वप्नोनाम
तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाच्च कासश्वास
प्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्द्दः शोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति
॥ रात्रावपि जागरितवतां वातपित्तनिमित्तास्तएवोपद्रवा
भवन्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।

ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं मितञ्चरेत् ॥

अरोगः सुमना ह्येवं बलवर्णान्वितो वृषः ।

नातिस्थूलकृशः श्रीमान्नरो जीवेत् समाः शतं ॥

निद्रासात्मीकता यैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥

निद्रानाशोऽनिलात्पित्तान्मनस्तापात् क्षयादपि ।

सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥

निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेदणं ।
 गात्रस्योदत्तनञ्चैव हितं संवाहनानि च ॥
 शालिगोधूमपिष्टान्नभक्ष्यैरैक्षवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः ॥
 रसैर्विलेशयानाञ्च विष्किराणान्तथैव च ॥
 द्राक्षासितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि ।
 शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च ॥
 निद्रानाशेतु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ।
 वमेन्निद्रातियोगेतु कुर्यात् संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोक्षञ्च मनोव्याकुलनानि च ॥
 कफमेदोविषाक्तानां रात्रौ जागरणं हितं ॥
 दिवास्वप्नश्च दृष्टशूलहृक्काऽजीर्णातिसारिणां ।
 इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥
 निद्रार्त्तस्यैव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ।
 पीलैकमनिलोच्छ्वासमुद्देष्टुन् विवृताननः ॥
 यन्मुञ्चति सनेत्रासं स जृम्भ इति संज्ञितः ।
 योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ॥
 क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ।
 सुखस्पर्शप्रसञ्जित्वं दुःखदेषणलोलता ॥
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ।
 उत्क्रिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकणीवनेरितं ॥

हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥

वक्त्रे मधुरतातन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः ।

नचान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

आर्द्रचर्मावनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते ।

तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥

मूर्च्छापित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलाङ्गमः ।

तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा स्नेहतमोभवा ॥

गर्भस्य खलु रसनिमित्ता मारुताधाननिमित्ता च परिवृद्धि
र्भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ तस्यान्तर्रेण नाभेस्तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतं ।

तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥

उष्णणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः ।

ऊर्ध्वं तिर्य्यगधस्ताच्च स्नातांस्यपि यथा तथा ॥

दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्द्धन्ते कदाचन ।

ध्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरैर्मतं ॥

शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा ।

स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च ।

शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ॥

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मै लक्षणं शृणु ।

तत्र जागरूकः शीतदोषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्य्यो गान्धर्व्व

चित्तः स्फुटितकरचरणो ऽतिरुच्यश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनख
खादी च भवति ॥

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी ।
द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा विद्यदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः ॥

अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः ।

किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥

वातिकाश्चाजगोमायुशशाखूङ्गशुनान्तथा ।

गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्त्तिता नराः ॥

खेदो दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयत्रतालुजिह्वैः
पाणिपादतलो दुर्भगो वलीपलितखालित्यजुष्टो बज्रभुगुष्णदेषो
क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमबलो मध्यमायुश्च भवति ॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता

तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।

सुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान्

सम्पश्येदपि च ऊताशविद्युदुल्काः ॥

न भयात् प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानरुचिः ।

भवतीह सदा व्यथितास्य गतिः स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥

भुजङ्गोलूकगन्धर्व्वयक्ष्मार्जारवानरैः ।

व्याघ्रर्क्षनकुलानूकैः पैत्तिकासु नराः स्मृताः ॥

दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशार्द्रारिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्णः सुभगः

प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो ब

लवांश्चिरग्राही दृढवैरश्च भवति ॥

शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो

लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।

॥ सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्

सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्वगुणोपपन्नः ।

क्लेशक्षमो मानयिता गुरुणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति वज्र ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः ।

तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥

द्वयोर्वा तिसृणांवापि प्रकृतीनान्तु लक्षणैः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत् ॥

प्रकोपोवाऽन्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते ।

प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।

॥ तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुं ॥

प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः

॥ पवनदहनतोयैः कीर्तितास्तास्तु तिस्रः ।

स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्

शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्भहद्भिः ॥

शौचमास्तिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनं ।

प्रियातिथित्वमिज्याच ब्रह्मकायस्य लक्षणं ॥

माहात्म्यं शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।

मृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणं ॥

शीतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गल्यं हरिकेशता ।

प्रियवादित्वमित्येतद्वारुणं कायलक्षणं ॥

मध्यस्थता सहिष्णुत्वमर्थस्यागमसञ्चयौ ।

महाप्रसवशक्तित्वं कैवेरं कायलक्षणं ॥

गन्धमाल्यप्रियत्वञ्च मृत्यवादित्रकामिता ।

विहारशीलता चैव गान्धर्व्यं कायलक्षणं ॥

प्राप्तकारी दृढात्मानो निर्भयः स्मृतिमान् शुचिः ।

रागमोहभयद्वेषैर्वर्जितो याम्यसत्त्ववान् ॥

जपव्रतब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेविनं ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥

सप्तैते सात्विकाः काया राजसांस्तु निबोध मे ।

रैश्वर्यवन्तं रौद्रञ्च शूरं चण्डमसूयकं ॥

एकाग्रिनं चौदरिकमाशूरं सत्वमीदृशं ।

तोत्तणमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितन्तथा ॥

विहाराराचारचपलं सर्पसत्वं विदुर्नरं ।

प्रवृद्धकामसेवी चाप्यजस्राहार एव च ॥

अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणं ।

एकान्तग्राहिता रौद्रमसूया धर्मवाह्यता ॥

भृशमात्रं तमश्वापि राक्षसं कायलक्षणं ।

उच्छिष्टाहारता तैक्षण्यं साहसप्रियता तथा ॥

स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लज्यं पैशाचं कायलक्षणं ।

असंविभागमलसं दुःखशीलमसूयकं ॥

लोलुपञ्चाप्यदातारं प्रेतसत्वं विदुर्नरं ।

षडेते राजसाः कायास्तामसांस्तु निबोध मे ॥

दुर्मधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।

निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥

अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ।

परस्पराभिमर्दश्च मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणं ॥

एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः ।

वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥

इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा ।

कायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपां क्रियां चरेत् ॥

महाप्रकृतस्त्वेता रजःसत्त्वतमःकृताः ।

प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक् ताश्च विभावयेत् ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शरीरसङ्ख्याव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भं

इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति तेज एनं पचति ।
 आपः क्लेदयन्ति पृथिवी संहन्याकाशं विवर्द्धयति । एवंविव
 र्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा
 शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं
 षष्ठं शिर इति ॥

अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाट
 नासाचिवुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्णेनेत्रनासाभ्रूशङ्खांस
 गण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्निग्धानुबाह्वरूपभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गु
 लयः । स्त्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥

तस्य पुनः सङ्ख्यानं । त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्क्षी
 हानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि बृक्कौ स्त्रोतांसि
 कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि
 सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि
 स्त्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त सिराश
 तानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि ।
 द्वे दशोत्तरे सन्धिगते । सप्तोत्तरं मर्मशतं । चतुर्विंशतिर्धमन्यः ।
 त्रयो दोषास्त्रयो मलाः । नव स्त्रोतांसीति समासः ॥

विस्तारो ऽत ऊर्द्धं । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा
 यकृत्क्षीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयं बृक्कौ च ॥

आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमा

शयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयो ऽष्टम इति ॥

सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि ॥

श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेद्राणि नव स्त्रोतांसि नराणां वह्नि
मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपरानि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्र
क्तवहश्च ॥

षोडश कण्डराः । तामाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवा
पृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । ग्रीवाह
दयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेद्रं श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनाम
धोभागगतानां विम्बः । मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च ॥

मांससिरास्त्राय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि ॥ तानि
मणिवन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंस्निष्टानि
परस्परगवाक्षितानि चेति तैर्गवाक्षितमिदं शरीरं ॥

षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेद्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्री
वामेद्रेयोरैकैकः ॥

महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं
द्वे वाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥

सप्त सेवन्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च जिह्वाशेषोरेकैका ताः
परिहृत्तव्याः शस्त्रेण ॥

चतुर्दशास्थ्याः सङ्घाताः । तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्गणेषु । एतेने
तरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ॥

चतुर्दशैव सीमन्ताः । तेचास्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता

अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः सङ्घातास्तु खल्वष्टादशैकेषां ॥

त्रीणि सषष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं आणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्तु । ग्रीवां प्रत्यूङ्क्षं त्रिषष्टिः । एवमस्यां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्चं गुल्फसंश्रितानि दश । पाष्ण्यामेकं । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एक मूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाह्व च व्याख्याता ॥ आण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे षट् त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकं । कण्ठनाडां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेऽथैकं । षट् शिरसि ॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरुचकतरुण बलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्तु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणाणि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्तु बलयानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥ भवन्ति चात्र ॥ अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।

अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं ॥

तस्माच्चिरविनष्टेषु लङ्घांसेषु शरीरिणां ।

अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनां ॥

॥ मांसान्यत्र निबद्धानि सिराभिः स्नायुमिस्तथा ।

अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ॥

शाखासु हन्वोः कस्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।

शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥

सङ्ख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः
कोष्ठे ग्रीवांप्रत्यूङ्क्षं व्यशीतिः ॥ एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वाव
ङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गुलेष्वेकैकः । एवं सप्तदशैकस्मिन्
सक्विप् भवन्ति । एतेनेतरसक्विप्बाह्वश्च व्याख्यातौ ॥ त्रयः कटी
कपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे । तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ
तावन्त एव ग्रीवायां । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धा
स्वष्टादश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासा
याञ्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेभ्येकैकः । द्वौ हनु
सन्धी । द्वावुपरिष्ठाङ्गुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको
मूर्द्धि ।

त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्रप्रतरतुन्नसेवनी
वायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिवन्धगुल्फजानुकूर्प
रेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्गुणदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुद
भगनितम्बेषु सामुद्राः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपा
लेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्र
क्लोमनाडीषु मण्डलाः । आत्रष्टङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां

नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥

अस्थान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः ।

पेशीस्नायुसिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च
कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः ॥ एकैकस्थान्तु पादाङ्गुल्यां षट् नि
चितास्तास्त्रिंशत् । तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य एव
जङ्घायां । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्गणे । शतमध्यर्द्धं
मेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाह्वच व्या
ख्यातौ ॥ षष्टिः कक्षां । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि
त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्ग्रीवायां । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायु
शतानि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ॥

वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ।

आमपकाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ॥

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ।

नैर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बद्धभिर्धृता ॥

भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ।

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥

स्नायुभिर्बद्धभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥

न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न सिरा न च सन्धयः ।

व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणं ॥

यः स्नायूः प्रविजानाति वाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ।

सगूढं शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनां ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु ।

कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वश्चतुस्त्रिंशत् ॥

एकैकस्थान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश । दश प्र

पदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दशगुल्फतलयोः ।

गुल्फजान्वन्तरे विंशति । पञ्च जानुनि । विंशतिरुरौ । दश वङ्गणे ।

शतमेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेरसक्थिबाहू च व्याख्याताः ॥

तिस्रः पायौ । एका मेद्रे । सेवन्त्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः

पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्ध्वसं

निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्ष

कांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाश्रययोः । षट् यकृतक्षी

होण्डुकेषु । ग्रीवायाश्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः ।

द्वे तालुनि । एका जिह्वायां । ओष्ठयोर्द्वे । घ्राणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः ।

गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसीत्येवमे

तानि पञ्च पेशीशतानि ॥

सिरास्नाय्वस्थिपर्श्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां ।

पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरैकैकस्मिन्

पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां
प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्वे च प्रवृत्ते द्वे ॥ गर्भच्छिद्र
संश्रितास्त्रिस्तः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्त्रिस्त एव । पित्तपक्वाशयम
ध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥

तासां बहलपेलवस्यूलाणुपृथुवृत्तद्वस्वदीर्घस्थिरमृदुस्रक्षणकर्कश
भावाः सन्ध्यस्थिसिरास्त्रायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव
भवन्ति ॥

भवति चात्र ॥ पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥

मर्मसिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ॥

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्यास्तृतीये त्वावर्त्त गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥

यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।

तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥

आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः ।

स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥

त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।

शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥

तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता ।

शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥

प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् ।

समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनं ॥

तस्मात्समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशक्तिकं
निःसृष्टान्त्वपुरीषं पुरुषमवहन्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्च
वल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्
सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकू
चीनामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्वानेव वाह्याभ्य
न्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा ॥

सौकौचात्र भवतः ॥ न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतनो विभुः ।

दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भित्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥

शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्यादिशारदः ।

दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत्क्रियाः ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः प्रत्येकमर्भनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

सप्तोत्तरं मर्भशतं ॥ तानि मर्भाणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
मांसमर्भाणि । सिरामर्भाणि । स्नायुमर्भाणि । अस्थिमर्भाणि ।
सन्धिमर्भाणि चेति ॥ न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेण
न्यानि मर्भाणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥

तत्रैकादश मांसमर्भाणि । एकचत्वारिंशत् सिरामर्भाणि । सप्त
विंशतिः स्नायुमर्भाणि । अष्टावस्थिमर्भाणि । विंशतिः सन्धिम
र्भाणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्भशतं ॥

तेषामेकादशैकस्मिन्सक्विभ भवन्ति । एतेनेतरसक्विबाह्वच
व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे । गोवां प्रत्यूङ्क्षं सप्तत्रिंशत् ॥

तत्र सक्विमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्ति
जान्वाण्यूर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरं सक्वि
व्याख्यातं ॥

उदरोरसोस्तु ॥ गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापला
पान्यपस्तम्भौचेति ॥ पृष्ठमर्माणितु कटीकतरुणकुक्कुन्दरनितम्बपा
श्वसन्धिवृहत्सफलकान्यंसौचेति ॥ बाहुमर्माणितु क्षिप्रतलहृ
दयकूर्चकूर्चशिरोमणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्परण्यूर्वीलोहिताक्षाणि क
क्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुव्याख्यातः ॥

जत्र्यूङ्क्षं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके
द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्थेपा द्वौ शङ्खौवेका
स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि ॥

नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापा
पस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतोलोहिताक्षौर्ध्वः सिरामर्माणि ॥

आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिक्षिप्रंसविधुरोत्थेपाः
स्नायुमर्माणि ॥

कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्माणि ॥

जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धकुक्कुन्दरावर्त्तकृकाटिका
ञ्चेति सन्धिमर्माणि ॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा । सद्यः
प्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि विशल्यघ्नानि वैकल्यकराणि
रुजाकराणीति ॥ तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः । काला
न्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यघ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ॥

भवन्ति चात्र ॥ शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खेण कण्ठशिरोगुदं ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ वृहती च या ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।

उत्तेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥

लोहिताक्षाणि जानूर्बोर्कूर्चा विटपकूर्पराः ।

कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्काटिके ॥

अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।

वैकल्यकरणान्याङ्गरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥

क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥

मर्माणि नाम भाससिरास्त्रायस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभा

वत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्मस्वभिहतास्तांस्तान्

भावानापद्यन्ते ॥

तत्र सद्यः प्राणहराण्यग्नेयान्यग्निगुणेष्वग्नेषु क्षीणेषु क्षपयन्ति ॥ कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वग्नेषु क्षीणेषु क्रमेण च सौमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति ॥ विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते ॥ वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमोहि स्थिरत्वाच्चैत्याच्च प्रणावलम्बनं करोति ॥ रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ ॥ पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाज्जरेके ॥

केचिदाज्जर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धानाञ्च समवायात्सद्यः प्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ॥ यतश्चैवमतोऽस्थि मर्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥

चतुर्विधा यास्तु सिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः ।

स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्सन्तर्धं देहं प्रतिपालयन्ति ॥

ततः क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृणोति ।

विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥

रुजाभिभूतन्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।

अतोहि शल्यं विनिहर्तुमिच्छन्मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥

एतेन शेषं व्याख्यातं ॥

तत्र सद्यः प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति । काला
न्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहर
मन्ते विद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमती
व्रवेदनं भवति ॥

तत्र सद्यः प्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति । काला
न्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचि
दाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदा
चिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥

॥ अत ऊर्ध्वं प्रत्येकशो मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः ॥

तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्मं तत्र विद्धस्या
क्षेपकेण मरणं ॥ मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य तल
हृदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्भरणं ॥ क्षिप्रस्यापरिष्ठादुभयतः
कूर्ची नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः ॥ गुल्फसन्धेरधोभ
यतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ ॥ पदजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो
नाम तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा ॥ पार्श्वे प्रति जङ्घामध्ये
दन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणं ॥ जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु
नाम तत्र खञ्जता ॥ जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्रङ्गुलमाणिर्नाम
तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये ऊर्व्वीनाम तत्र
शोणितक्षयात् सक्थिशोषः ॥ ऊर्वा ऊर्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरु
मूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृ
षण्योरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति ।

एवमेतान्येकादश सर्क्थिमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनैतरसर्क्थि
बाह्व च व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु यानि सर्क्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाह्वौ मणि
बन्धकूर्पूरकक्षधराणि यथा वङ्गणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षः
कक्षयोर्मध्ये कक्षधरं तस्मिन्विद्धे त एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणि
बन्धे कुण्डता । कूर्पूराख्ये कुणिः । कक्षधरे पक्षाघातः ॥ एवमे
तानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वमुदरोरसोर्मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र वात
वर्चानिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म तत्र सद्योमरणं ॥
अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कथ्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि
सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतो
भिन्ने मूत्रसावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति ॥
पक्वमाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणं ॥
स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं
हृदयं नाम तत्र सद्य एव मरणं ॥ स्तनयोरधस्ताद्व्यङ्गुलमुभ
यतः स्तनमूले नाम मर्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां
म्रियते ॥ स्तनचूचकयोरूर्ध्वं द्वाङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम
तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते ॥ असंकूटयो
रधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभावं
गतेन मरणं ॥ उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र
वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च मरणं । एवमेतान्युदरोरसो

द्वादश मर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र पृष्ठवंशमुभयतः
प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी तत्र शोणि
तक्षयात् पाण्डुर्विवर्णी हीनरूपश्च म्रियते ॥ पार्श्वजघनवहि
र्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शा
ज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च ॥ श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ
पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्बल्याच्च
मरणं ॥ अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्य
गूर्ध्वश्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया
म्रियते ॥ स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहती नाम तत्र शोणिता
तिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवैर्म्रियते ॥ पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रि
कसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा ॥ बाहुमूर्ध्व
ग्रीवामध्येऽसंपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता ।
एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः ॥ तत्र कण्ठनाडी
मुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता
स्वरवैकृतमरसग्राहिता च ॥ ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरा
मातृकास्तत्र सद्यो मरणं ॥ शिरोग्रीवयोः सन्ध्यानि कृकाटिके नाम
तत्र चलमूर्ध्वता ॥ कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम तत्र
वाधिर्य्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः स्नातोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः
फले नाम तत्र गन्धाज्ञानं ॥ श्रूपुष्कान्तयोरधोऽक्ष्णोर्वाह्यतो

ऽपाङ्गौ नाम तत्रान्धं दृष्ट्युपघातो वा ॥ भ्रूवरूपरि निम्न
 योरावर्त्तौ नाम तत्रान्धं दृष्ट्युपघातश्च ॥ भ्रूवोः पुच्छान्तयोर्
 परि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणं ॥ शङ्खयो
 रूपरि केशान्त उत्तेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात्
 पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः ॥ भ्रूवोर्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोत्तेप
 वत् ॥ पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्माद
 भयचित्तनाशैर्मरणं ॥ घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां
 मध्ये सिरासन्निपातः षट्ङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्माणि
 तत्रापि सद्योमरणं ॥ मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्धिसन्नि
 पातो रोमावर्त्तौऽधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणं ॥ एवमेतानि सप्त
 त्रिंशदूर्ध्वजत्रुगतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥ तत्रोन्मादोन्मादोन्मादो
 भवन्ति चात्र ॥ ऊर्ध्वः शिरसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलं ।

विद्यङ्गुलद्वयमितं मणिवन्धगुल्फं

त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्परभ्यां ॥

हृदस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि

चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।

तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि

शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलाद्धं ॥

एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः

शस्त्रेण कर्मकरणं परिहृत्य मर्म ।

पार्श्वभिघातितमपीह निहन्ति मर्म

तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्जनीयं ॥

क्लिनेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमोयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संक्लिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥

क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं

गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति ।

एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्ध्वा

वृक्षा इवायुधविघातनिकृत्तमूलाः ॥

तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं

क्वेत्तव्यमाशु मणिवन्धनगुल्फदेशे ।

मर्माणि शस्त्रविषयार्द्धमुदाहरन्ति

यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ॥

जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचि

त्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि ।

सन्निवजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला

जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशैः ॥

क्लिनैश्च सक्थिभुजपादकैररशेषै

र्येषां न मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः ।

सोममारुततेजांसि रजःसत्वतमांसि च

मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥

मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।

इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ॥

रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते ।

हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणां ॥

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।

हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥

शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।

विश्लेषेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणं ॥

रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।

कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥

केदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्धारणादपि ।

उपघातं विजानीयान्मर्मणान्तुल्यलक्षणं ॥

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा ।

प्रायेण मर्मस्वभिहताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते ॥

मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणां ।

प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यन्नैरपि साध्यमानाः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहा

रिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्त्रिह्यतेऽनुगृह्यतेचाकु
ञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता
नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥
भवतश्चात्र ॥ यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणां ।

नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्धुपाश्रिता ।

सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवा
हिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवा
हिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य एव पित्त
वाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्र
तूलीक्रेरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थि पञ्चविंशतिः । एते
नेतरसक्थिबाह्व च व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां
गुदमेद्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव
चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्ध्वं तासां चतुर्दश
ग्रीवायां । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासिकायां । अष्टौ
नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां
व्याख्यातं । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवा
हिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि
सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणां ।

करोत्यन्यान्गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥

भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगतां ।

संसर्पत्स्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥

स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां सैर्यं बलमुदीर्णतां ।

करोत्यन्यान्गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयं ।

स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि ॥

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।

श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावतां ।

ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥

तन्नाह्येण वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः कफात् ॥

असृग्गवास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा भिषक् ॥

वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां भ्रुवं भवेत् ।

सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान् ॥

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च मूर्ध्नि ।

शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥

पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्ध्वमेवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सक्थि भवति तासां जालधरात्वेका
तिष्ठत्याभ्यन्तरास्तत्रोर्व्वोसंज्ञे द्वे रोहिताक्षसंज्ञा चैकैतास्त्ववेध्या
एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातविवमशस्त्रकृत्याः षोडश शाखासु ॥

द्वात्रिंशत् श्रोण्यां तासामष्टावशस्त्रकृत्या द्वे द्वे विट
पयोः कटीकतरुणयोश्च ॥ अष्टावष्टौवैकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकै
कामूर्ध्वगां परिहरेत् पार्श्वसन्धिगते च द्वे ॥ चतस्रो विंशतिश्च
पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्ध्वगामिन्या द्वे द्वे परिहरेदृहतीसिरे ।
तावत्य एवादरे तासां मेढ्रापरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे
परिहरेत् ॥ चत्वारिंशदक्षसि तासां चतुर्दशाशस्त्रकृत्या हृदये
द्वे द्वे द्वे स्तनमूले स्तनरोहितापलापस्तम्बेषुभयतोऽष्टौ । एवं द्वात्रिंश
दशस्त्रकृत्याः पृष्ठोदरोदरसु भवन्ति ॥

चतुःषष्टिसिराशतं जत्रुण ऊर्ध्वं भवति तत्र षट्पञ्चाशच्छिरो
धरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्मसंज्ञाः परिहरेद्द्वे कृकाटिकयो

र्दे विधुरयोः । एवं ग्रीवायां षोडशाव्यध्याः ॥ हन्वेरुभयतोऽष्टा
वष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत् ॥

षट्त्रिंशज्जिह्वायां तासामधः षोडशाशस्त्रकृत्या रसवहे द्वे वा
ग्वहे च द्वे ॥ द्विर्द्वादश नासायां तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परि
हरेत् । तासामेव च तालुन्येकां मृदावुद्देशे । अष्टात्रिंशदुभयो
र्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् ॥

कर्णयोर्द्वादश तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत् । नासाने
त्रगतास्तु ललाटे षष्टिस्तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः ।

आवर्त्तयोरैका स्थपन्याञ्चैका परिहर्त्तव्या ॥ शङ्खयोर्द्वादश
तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत् ॥

द्वादश मूर्द्ध्नि तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् ॥ सीमन्तेष्वेकैकामे
कामधिपताविति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुण ऊर्ध्वमिति ॥
भवति चात्र ॥ व्याघ्रवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः ।

प्रतानाः पद्मिनीकन्दादिसादीनां यथा जलं ॥

॥ अष्टमाऽध्यायः ॥

अथातः सिराव्यधविधिं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्यविरूक्षतक्षीणभौरूपरिश्रान्तस्त्रीमद्याध्वकर्णित
मत्तवान्तविरिक्तास्यापितानुवासितजागरितक्लीवकृशगर्भिणीनां
कासश्वासेशोषप्रवृद्धज्वरक्षेपकपचाघातोपवासपिपासामूर्च्छाप्रपी

डितानाञ्च सिरां न विधेद्याश्चावध्या व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चाय
न्विता यन्विताश्चानुत्थिता इति ॥

शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभिहितास्तेषु चापकेष्व
न्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विधेत् । प्रतिषिद्धाना
मपि च विषोपसर्गआत्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिषिद्धं ॥

तत्र स्निग्धस्निन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं
यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितंवा प्राणानबाध
मानो वस्त्रपट्टचर्मान्तर्व्वल्कललतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नाति
गाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा
सिरां विधेत् ॥

नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते ।

सिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥

तत्र व्यधसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरनिमात्रोच्छ्रिते उपवे
श्यासने सक्थोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्धिद्वयस्योपरि हस्ता
वन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशाटकं ग्रीवामु
ष्ठ्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्ता
नेन शाटकान्तर्द्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन
सिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्रमावेष्टयेत्यसृक्स्त्रावणार्थं
यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति कर्मपुरुषञ्च वायुपूर्णमुखं स्थाप
येदेष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधेन यन्त्रण
विधिः ॥

तत्र पादव्यधिसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं
 पादमीषत्सङ्कुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधःशाटकेना
 वेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुलं शोता
 दीनामन्यतमेन बद्धां पादसिरां विध्येत् । अत्रोपरिष्टाद्वस्तौ गूढा
 ङ्गुष्ठकृतमुष्टौ सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं
 बद्धा हस्तसिरां विध्येत् । गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्कुचितजानुकूर्परः
 स्यात् । श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य
 विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमित
 शिरस्कस्य विस्फूर्जितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानेदेहस्य पार्श्वयोः ।
 अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे ॥ उन्नामितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायां ।
 अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च
 सिरोत्थापनहेतुन् बुद्ध्यावेष्ट्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥
 मांसलेख्यवकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्येष्वर्द्धयवमात्रं ब्रीहि
 मात्रं वा ब्रीहिमुखेन । अस्यामुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयव
 मात्रं ॥

भवन्ति चात्र ॥ व्यभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।

हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्तथः स्मृताः ॥

सम्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।

मुहूर्त्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्वान्तां विनिर्दिशेत् ॥

यथा कुसुमपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।

तथा सिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्तते ॥

मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ।

न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥

क्षीणस्य बज्जदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च ।

भूयोऽपराङ्गे विस्त्राव्या सापरेद्युस्त्यहेऽपि वा ॥

रक्तं सशेषदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।

नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥

बलिनो बज्जदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षाववाज्जकचिष्यविसर्पवातशोणितवातकण्टक
विचर्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्ठाद्वृज्जुले ब्रीहि
मुखेन सिरा विध्यत् । क्षीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुक
शिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घायाऽङ्गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले ।
अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्वृज्जुले । जानुसन्धेरुपर्यधोवा चतुरङ्गुले
गृध्रस्यां । ऊरुमूलसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाहूच
व्याख्याता ॥

विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्प्यरसन्धेरभ्यन्तरतो बाज्जमध्ये
क्षीर्णि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा । एवं दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये
कफोदरेचैतामेवच काशश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रस्यामिव
विश्वाच्यां । श्रोणिप्रतिसमन्ताद्वृज्जुले प्रवाहिकायां शूलिन्यां ।
परिकर्त्तिकोपदंशशूलकदोषशूलकव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणयोःपार्श्वे
मूत्रवृद्ध्यां । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे । वाम

पार्श्वकक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च । बाहुशोषावबाहु
 कयोरप्येके वदन्यंसयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्यगतां तृतीयके । अधः
 स्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगता
 मपस्मारे । शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽ
 पस्मारे च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च । तालुनि
 तालव्येषु । कर्णयोरुपरिसमन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च ।
 गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे । तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्व
 मयेषूपनासिके लालाव्यामपाङ्ग्याश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्यप्रभृ
 तिषु रोगेष्विति ॥

अत ऊर्ध्वं दृष्टव्यधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र दुर्विद्धातिविद्धा
 कुञ्चिता पिचिता कुट्टिता प्रसृता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परि
 शुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्यग्विद्धा
 अविद्धा अव्याध्या विद्रुता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा शिरास्त्रावस्थि
 सन्धिमर्म्मसु चेति विंशतिर्दृष्टव्यधाः ॥

तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजाशोफवती च सा
 दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तःप्रविशति शोणितं शोणिता
 तिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा कुञ्चितायामप्येवं । कुण्ठशस्त्रप्रम
 यिता पृथुलीभावमापन्ना पिचिता । अनासादिता पुनःपुन
 रन्तयोश्च बद्धशः शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्र
 वृत्तशोणिता अप्रसृता । तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा ।
 अल्परक्तस्राविण्यविद्धा । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का ।

चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानव
 ध्नाद्वेपमानायाः शोणितसंमोहो भवति सा वेपिता । अनुत्थितवि
 द्वायामप्येवं । किन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता ।
 तिर्यक्प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्यग्विद्धा । बज्रशःक्षता ही
 नशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा । अशस्त्रकृत्या अव्याध्या । अनवस्थित
 विद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य बज्रशोऽवघट्टनादारोहव्यधा मुज्जमुज्जः
 शोणितस्त्रावा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्वज्रशो विच्छिन्ना पुनःपुन
 र्विद्धा । स्नाय्वस्थिशिरासन्धिमर्मसु विद्धा वा रुजां शोषं वैकल्यं
 मरणं वापादयति ॥

भवन्ति चात्र ॥ सिरासु शिञ्जितो नास्ति चला ह्येताः स्वभावतः ।

मत्स्यवत् परिवर्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥

अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।

भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवाः ॥

स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।

यान्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥

सिराव्यधश्चिकित्साद्वै शल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ।

यथा प्रणिहितः सम्यग्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥

तत्र स्निग्धस्निन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परि

हर्त्तव्यानि क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासन

चक्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्त्याजीर्णान्याबललाभान्मासमेके म

न्यन्ते । एतेषां विस्तरमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥

भवतश्चात्र ॥ सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।

अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेदुष्टशोणितं ॥

अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितं ।

सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालावू त्वचि स्थिते ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ॥ तत्र केचि
दाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः
स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च
सिराभ्यः कस्माद्वाङ्मनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च
केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्त
कर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्य
श्चतस्त्रिंशत्यर्धगाः ॥

ऊर्द्धगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासेच्छासजृम्भितक्षुद्रसितफ
थितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदय
मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशो
णितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृहीते ।
द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घ्राषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां

प्रतिबुध्यते । द्वे चाश्रुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते ।
ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्वेतास्त्रिंशत्स
विभागा व्याख्याता एताभिरुद्धं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवा
बाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥

भवति चात्र ॥ ऊर्द्धंगतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ।

अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथं ॥

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु
पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्यादिवे
चयन्त्योऽभिवहन्त्यः । शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धंगतानां
तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेच
यन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु
वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्नवाहिन्या
वन्त्वाश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे
शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामा
र्तवसंज्ञं । द्वे वर्चानिरसन्यौ स्थूलान्तरप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्य
ग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्वेतास्त्रिंशत् सविभागा
व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेव
सक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥

भवति चात्र ॥ अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ।

तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथं ॥

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामैकैका शतधा सहस्रधा चो

त्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विब
द्धमाततश्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः खेदमभिव
हन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्वहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेका
वगाहालेपनवीर्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि
तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्वा
ङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ॥

भवतश्चात्र ॥ यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विसेषु च ।

धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकलः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥

अत ऊर्ध्वं स्नातसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥ तानि तु प्राणा
न्मोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्तववहानि येष्वधिकार
एकेषां बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे द्वे तयोर्मूलं
हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहन
भ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमामाशयो
ऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नदेषौ कर्दिःपिपा
सान्ध्यं मरणं वा । उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र
विद्धस्य पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवा
हिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तस्मि
ङ्गानि च । रक्तवहे द्वे तयोर्मूलं यकृतप्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च
धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणिताति

गमनं रक्तेनेत्रता चेति । मांसवहे दे तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च
 धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्वयथुर्मांसशेषः सिराग्रन्यथो मरणं ।
 मेदोवहे दे तयोर्मूलं कटीवृक्काच तत्र विद्वस्य स्वेदागमनं
 स्निग्धाङ्गता तालुशेषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे दे
 तयोर्मूलं वस्तिर्मेद्वच्च तत्र विद्वस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः
 स्तब्धमेद्वता च । पुरीषवहे दे तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदश्च तत्र
 विद्वस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च । शुक्रवहे दे तयोर्मूलं
 स्तनौ वृषणौच तत्र विद्वस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च ।
 आर्त्तववहे दे तयोर्मूलं गर्भाशय आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र
 विद्धायां बन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्रु
 जाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्वलक्षणं प्रागुक्तमिति ॥ स्नातोविद्वन्तु
 प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत् ॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्वभिवाहि यत् ।

स्नातस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितं ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गर्भिणी प्रथम
 दिवसात् प्रभृति नित्यंप्रक्षुष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिम
 कुलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न
 स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्यु
 षितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत वह्निर्निष्क्रमणं शून्यागार

चैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयशङ्करांश्च भारानुच्चैर्भाष्यादिकं
परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति नचाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गे
त्सादनादीनि निषेवेत नचायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परि
हरेत् । शयनासनं मृदास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं वि
दध्यात् । हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं
भोजयेत् सामान्यमेतदाप्रसवात् ॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रव
प्रायमाहारमुपसेवेत । विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोज
येच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषाचेत्येके । चतुर्थे पयो
नवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत् ।
पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषोमात्रां पाय
येद्यवागून्वा सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः ।
अष्टमे वदरोदकेन बलातिबलाशतपुष्पपल्लवपयोदधिमस्तु
तैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थम
नुलोमनार्थञ्च वायोः । ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवास
येदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति । अत ऊर्ध्वं
स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता
स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते । नवमे मासि सूतिका
गारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणचत्रियवैश्य
शूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुक
भक्ष्मातकनिर्मितं सर्वागारं यथासङ्गं तन्मयपर्यङ्कमुपलिप्त

भित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वायुहस्तायतञ्चतु
हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयं ॥

जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने ।

सशूले जघने नारो ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥

तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्तादिदना भवत्य
भीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च ॥

प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्त्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां पुनराम
फलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णादकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमा
कण्ठात्पाययेत् । ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामा
भुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रज
ननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति ॥

अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुमुखमभ्यज्याद्व्यूयाच्चैनामेका
सुभगे प्रवाहस्वेति नचाप्राप्तावी प्रवाहस्व ततो विमुक्ते गर्भनाडी
प्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्गणवस्तिशिरःसु प्रवाहेयाः शनैः शनैः ।
ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमावि
शल्यभावात् ॥

अकालप्रवाहणादधिरं मूकं व्यस्तहनुमूर्द्धाभिघातिनं कासश्वास
शोषोपद्रुतं कुञ्जं विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ॥

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डीतकेन वा ।

बभ्रूयाद्विरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्द्वारयेत् सुवर्चलां विशल्यावा ।

अथ जातस्योत्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्धि

पिचुं दद्यात्ततो नाभिनाडोमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्धा केदयेत्त
त्सुत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्वधीयात् ।

अथ कुमारं शीताभिरङ्गिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधु
सर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो
बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायिण सर्वगन्धादकेन वा रूप्यहे
मप्रतप्तेनवा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन
यथाकालं यथादोषं यथाविभवञ्च ॥

धमनोनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरं ।

चतुरात्राक्षिरात्राद्वा स्त्रीणां स्नानं प्रवर्त्तते ॥

तस्मात्प्रथमेऽङ्गि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं
पाययेद्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिलृतीये च । ततः प्राङ्निवारितः
स्नानं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत् ॥

अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःकाथेनोपचरेत् सशे
षदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेर
चूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं द्विरात्रं द्विरात्रंवा कुर्यादादुष्ट
शोणितात् । विण्मुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं
क्षीरयवागूंवा पाययेत्त्रिरात्रं । ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन
जाङ्गलरसेन शाल्यादनं भोजयेद्वलमग्निबलञ्चावेक्ष्य । अनेन
विधिनाध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिका
भिधाना स्यात् पुनरार्त्तवर्दशनादित्येके ॥

धन्वभूमिजातां सूतिकां घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां पाययेत्

पिप्पल्यादिकषायानुपानं स्नेहनित्या च स्थात्तिरात्रं पञ्चरात्रं वा ।
बलवतीमबलां यवागूं पाययेत्तिरात्रं पञ्चरात्रं वा । अत ऊर्ध्वं स्नि-
ग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत् प्रायशश्चैनां प्रभूतेनाष्णोदकेन परिषिञ्चेत् ।
क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत् ॥

भवतश्चात्र ॥ मिथ्याचारात्सूतिकाया यो व्याधिरूपजायते ।

स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात् ॥

तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्त्येन कर्मणा ।

परीक्ष्योपचरेदेवं नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥

अथापरापतन्त्यानाहाधानौ कुरुते तस्मात्कण्ठमस्याः केशवेष्टि-
तयाङ्गुल्या प्रमृजत् । कटुकालावुक्ततेवधनसर्षपसर्पनिर्भाकैर्वा कटु-
तैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत् । लाङ्गलीमूलकल्केन वास्याः प्राणि-
पादतलमालिप्तेत् । मूर्द्ध्नि वास्या महावृक्षक्षीरमनुसेचयेत् । कुष्ठ-
लाङ्गलीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत् । शालिमूल-
कल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीमहावृक्षक्षीर-
मिश्रेण सुरामण्डेन वास्थापयेत् । एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतै-
लेनोत्तरवस्त्रिं दद्यात् स्निग्धेन वा कृत्तनखेन हस्तेनापहरेत् ॥

प्रजातायाश्च नाय्या रूक्षशरीरायास्तीक्ष्णैरविशोद्धितं रक्तं
वायुना तद्देशगेनातिसंरुद्धं नाभेरधः पार्श्वयोर्वस्तौ वस्त्रिशिरसि वा
ग्रन्थिकरोति । ततश्च नाभिवस्तुदरशूलानि भवन्ति सूचोभिरिव
निस्तुद्यते भिद्यते दीर्यत इव च पक्वाशयः । समन्तादाधानमुदरे
मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कललक्षणं । तत्र वीरतर्ब्बादिसिद्धं जलमूष

कादिप्रतीवापं पाययेत् । यवक्षारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन
वा लवणचूर्णं वा पिप्पल्यादिकाथेन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरा
मण्डेन वरुणादिकाथं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवापं पृथक्पर्ण्यादिकाथं
वा भद्रदारुमरिचसंस्पृष्टं पुराणगुडं वा त्रिकटुकचतुर्जातककुस्तु
म्बुरुमिश्रं खादेदच्छं वा पिवेदरिष्टमिति ॥

अथ बालं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत् ।
पीलुवदरीनिम्बपरुषकशाखाभिश्चैनं बीजयेत् । मूर्द्ध्नि चास्याह
रहस्तैलपिचुमवचारयेत् । धूपयेच्चैनं रक्षोघ्नैर्धूपैः । रक्षोघ्नानि
चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्त्रवसृजेत् तिलातसीसर्षपकणांश्चात्र
प्रकिरेत् । अधिष्ठाने चाग्निं प्रज्वालेयत् । ब्रणितोपासनीयञ्चा
वेचेत् ॥

ततोदशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्तिवा
चनं कृत्वा नाम कुर्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥

ततो यथावर्षं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रमाणं मध्यमवयसमरोगं
शीलवतीमचपलामलोलुपामकशामस्थूलां प्रसन्नक्षीरामलम्बोष्ठीमल
म्बोर्द्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसनिनीं जीवदत्तां दोग्ध्रीं वत्सलामचुद्र
कर्म्मिणीं कुले जातामतोभूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यव
लवृद्धये बालस्य । तत्रोर्द्ध्वस्तनी करालं कुर्यात् । लम्बस्तनी नासि
कामुखं क्वादयित्वा मरणमापादयेत् । ततः प्रशस्तायां तिथौ
शिरःस्नातामहतवाससमुदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखीमुप

वेश्य दक्षिणं स्ननं घातमोषत्परिस्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ॥

चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्ननयोः क्षीरवाहिणः ।

भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥

पयोऽमृतं रसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।

दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्यापयोगस्यासात्त्याद्याधिजन्म भवति । अपरिस्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सुहितस्रोतसः शिशोः कासश्चासवभीप्रादुर्भावः । तस्मादेवंविधानं स्तन्यं न पाययेत् ।

क्रोधशोकावात्सल्यादिभिश्च स्त्रियाः स्तन्यनाशो भवति । अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यवगोधूमशालिषष्टिकमांसरससुरासौवीरकपिण्याकलशुनमत्स्यकशेरुकशृङ्गाटकविसविदारिकन्दमधुकशतावरीनलिकालाबूकालशाकप्रभृतीनिविदध्यात् ।

अथास्याः स्तन्यमप्युपरीक्षेत तच्चेच्छीतलममलं तनुशङ्खावभासमप्युन्यस्तमेकीभावं गच्छत्यफेनिलमतन्तुमन्त्रेणोत्स्रवते न सीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्यारोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति । नच क्षुधितशोकार्त्तश्रान्तप्रदुष्टधातुगर्भिणोज्वरितातिक्षीणातिस्थूलविदग्धभक्ष्यविरुद्धाहारतर्पितायाः स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णैर्धनञ्च बालं दोषौषधमलानां तीव्रवेगोत्पत्तिर्भयात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ धाव्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।

दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥

मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।

दूषयन्ति पयस्तेन शरीरा व्याधयः शिशोः ॥

भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ।

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ॥

मुज्जर्मुज्जः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति ।

निमीलिताक्षो मूर्धस्थे शिरो रोगे न धारयेत् ॥

वस्त्रिस्थे मूत्रसङ्गर्त्ता रुजा त्वयति मूर्च्छति ।

विण्मूत्रसङ्गवैवर्ण्यच्छर्द्याभ्रानान्तकूजनैः ॥

कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च रोदनैः ॥

तेषु च यथाभिहितं मृदच्छेदनीयमौषधं मात्रया क्षीरपस्य
क्षीरसर्पिषा धात्र्याश्च विदध्यात् क्षीरान्नादस्यात्मनि धात्र्याश्चान्ना
दस्य कषायादीनात्मन्येव न धाव्याः ॥ तत्र मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गु
लिपर्व्वद्वयग्रहणसम्मितामौषधमात्रां विदध्यात् कोलास्थिसम्मितां
कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय कोलसम्मितामन्नादायेति ॥

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः ।

तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥

एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।

स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥

नच तृष्णाभयादत्र पाययेत् शिशुं स्तनौ ।

विरेकवस्तिवमनानृत्ये कुर्याच्च नात्ययात् ॥

मस्तुलङ्गचयाद्यस्य वायुस्ताल्वस्थि नामयेत् ।

तस्य तद्वैद्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं ॥

पानाभ्यञ्जनयोर्योज्यं शीताम्बूद्वेजनन्तथा ।

वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञितां ॥

मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः ।

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियां ॥

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितं ॥

क्षीराहाराय सर्पिःपाययेत् सिद्धार्थकवचामांशोपयस्यापामा
गंशतावरोसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरा
न्नादाय मधुकवचापिप्पलीचित्रकत्रिफलासिद्धमन्नादाय द्विपञ्च
मूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षादिब्राह्मीसिद्धं । तेना
रोग्यबलमेधायुंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबो
धयेद्वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्तिपेक्षा वातादिविघातभ
यान्नोपवेशयेत् कौञ्जभयात् नित्यं चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजि
घांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिर्वर्द्धते नित्यमुदग्रसत्वसम्पन्नो नी
रोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशू
न्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥

नाशुचैा विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च ।

नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

क्षीरसात्कृतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपर्याप्तिर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेत्तद्यु हितञ्च । नित्यमवरोधरतश्च स्यात्
कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहेपसर्गभ्या रक्ष्या बाला
भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखद
शनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते
भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरोक्षते फेणमुदमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्ना
मवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्बलो स्नानाङ्गो मत्स्यच्छुकु
न्दरिमत्कुण्ठगन्धो यथा पुरा धाव्याः स्तन्यमभिलषति तथा ना भिल
षतीति सामान्येन ग्रहेपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥

शक्तिमन्तञ्चैनं ज्ञात्वा यथावर्षं विद्यां ग्राहयेत् । अथास्मै पञ्च
विंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्रा
प्स्यतीति ॥

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिं ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भा
धानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवं विधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भं गर्भाशयकटीवङ्गणवस्ति

शूलानि रक्तदर्शनञ्च तत्र शीतैः परिषेकावगाहप्रदेहादिभिरुपच
रेज्जीवनीयशृतचीरपानैश्च गर्भस्फुरणे मुज्जमुज्जस्तत्सन्धारणार्थं
चीरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् ॥ प्रस्रंसमाने सदाहपार्श्वपृष्ठ
शूलासृग्दरानाहमूत्रसङ्गाः स्थानात् स्थानञ्चोपक्रामति गर्भे
कोष्ठे संरम्भास्तत्र स्निग्धशीताः क्रियाः । वेदनायां महासहाक्षुद्रसहा
मधुकश्चदंष्ट्राकण्टकारिकासिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं पाय
येत् मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धं । आनाहे हिङ्गुसौर्वललशूनवचा
सिद्धं । अत्यर्थं स्ववति रक्ते कोष्ठागारिकागारमृत्पिण्डसमङ्गाधा
तकीकुसुमनवमालिकागैरिकसर्जरसरसाञ्जनचूर्णं मधुनावलिह्या
द्यथालाभं न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा पयसा पाययेदुत्प
लादिकल्कं वा केशरुशृङ्गाटकशालूककल्कं वा शृतेन पयसाडुम्बर
फलौदककन्दकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण शालिपिष्टं न्यग्रोधादि
स्वरसपरिपीतं वा वस्त्रावयवं योन्या धारयेत् ॥ अथादृष्टशोणित
वेदनायां मधुकदेवदारूपयस्यासिद्धं पयः पाययेत् तदेवाश्मन्तक
शतावरीपयस्यासिद्धं विदारिगन्धादिसिद्धं वा वृहतीद्वयोत्पल
शतावरीसारिवापयस्यामधुकसिद्धं वैवं क्षिप्रमुपक्रान्ताया उपा
वर्त्तन्ते रुजा गर्भश्चाप्यायते ।

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनाडुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोजयेत् ।
अतीते लवणस्नेहवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां पाचनीयोपसं
स्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि । वस्त्युदरशू
लेषु पुराणगुडं दीपनीयसंयुक्तं पाययेदरिष्टं वा । वातोपतद्रवगृही

तत्वात्स्रोतसां लीयते गर्भः सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तां
 मृदुना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत् । उत्क्रोशरससंसिद्धामनल्पस्नेहां
 यवागूं पाययेत् । माषतिलविल्वशलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान् भ
 क्षयेन्मधु माध्वीकंचानुपिवेत् सप्तरात्रं । कालातीतस्याधिनिगर्भे
 विशेषतः सधान्यमुदूखलं मूषलेनाभिहन्याद्विषमे वा यानासने से
 वेत् ॥ वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः स मातुः कुक्षिं न पूरयति
 मन्दं स्पन्दते च तं वृंहणीयैः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्रशो
 णितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाभापयत्युदरं तत्कदाचिद्यदृ
 च्छयोपशान्तं नैगमेषोपहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
 प्रलीयमानं नागोदरमित्याज्जस्तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥

अत ऊर्ध्वं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ।

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ॥

अश्वत्थकस्तिलाः कृष्णास्ताम्रवल्ली शतावरी ।

वृक्षादनो पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ॥

अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ।

वृहत्यौ काशरी चापि क्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतं ॥

पृश्निपर्णी बला शिगु श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ।

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा केशरु मधुकं सिता ॥

वत्सैते सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकसमापनाः ।

यथा सङ्घं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे पयोयुताः ॥

कपित्थवृहतो विल्वपटोलेचुनिदिग्धिकाः ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषगृष्टमे ॥

नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिवेत् ।

क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हित ॥

सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ।

एवमप्याय्यते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्या वर्षेभ्य ऊर्द्धं प्रसवमानाया
नार्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति ।

अथ गर्भिणीं व्याध्युत्पत्तावत्येय कर्दयेन्मधुरास्त्रेनानोपहितेना
नुलोमयेच्च संशमनीयञ्च मृदु विदध्यादन्नपानयारेऽश्रीयाच्च
मृदुवीर्यं मधुरप्रायं गर्भाविरुद्धञ्च गर्भाविरुद्धाश्च क्रिया यथा
योगं विदधीत मृदुप्रायाः ॥

भवन्ति चात्र ॥ सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।

मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनं ॥

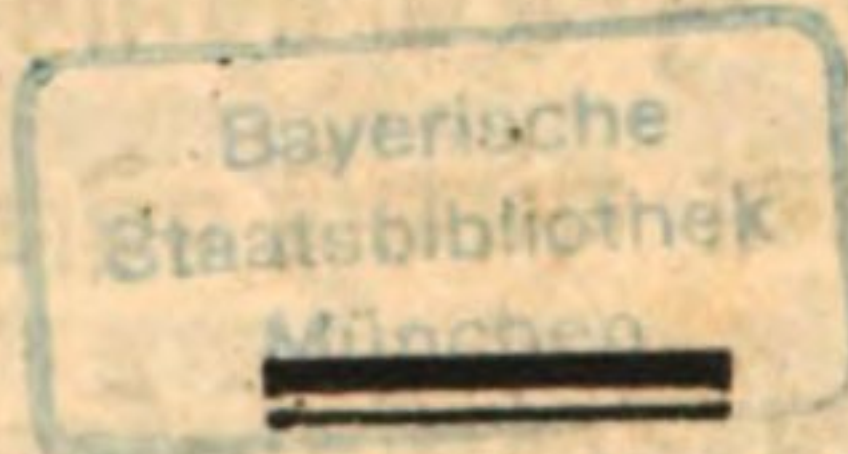
अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।

हेमचूर्णानि कैटर्यः श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥

चत्वरोऽभिहिताः प्राशाः श्लोकाद्धैषु चतुर्व्वपि ।

कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्द्धनाः ॥

इति सुश्रुत आयुर्व्वेदशास्त्रे तृतीयं शरीरस्थानं समाप्तं ॥

Buchbinderei
Leo Storfinger

Suśruta, ca. 2.-7. Jh.

The Suśruta, or system of medicine

Bd.: 1. Containing the three divisions called Sūtra, Nidāna, and Śārīra. -
1835. - 378 S.

Calcutta 1835

A.or. 4875-1

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10251180-5